

BIBLIOTHECA INDICA : 196

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1355.

तत्त्वचिन्तामणि दीधिति-विवृति

TATTVACINTAMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

LATE MAHÁMAHOPÁDHYÁYA JADUNATH SARBABHUM AND
MAHÁMAHOPÁDHYÁYA KAMAKHYANATH TARKAVAGISA,

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

(VOL. III.) FASC. I.

CALCUTTA :

PRINTED BY S. V. CHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, GHOSH LANE.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,

1917.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.

AND MR. OTTO HA' RASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachinta Kaustubha, Fasc. 1-3 @ 1/10f each	...	1	14
Ahūrēya Brāhmana. Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 1/10f	...	14	6
Ahūrēya dohanama. (the preface of the Ditto) by Ācārya S.V. Sāmasramī	...	2	0
Anurakosha, Fasc. 1	...	2	8
*Anu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ 1/10f each	...	1	4
Anuṣāṅga Dīpikā Prasārīnī, Fasc. 1-2 @ 1/10f each	...	3	12
Aṣṭasādhārikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 1/10f each	...	0	10
Ātmatattvavivēka, Fasc. 1	...	3	2
Avayavādhikā, Fasc. 1-5 @ 1/10f each	...	20	0
Avadāna Kalpalatā, (Sanskrit and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10; Vol. II, Fasc. 1-10 @ 1/10f each	...	1	14
Bāhva Bhūṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ 1/10f	...	5	0
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3, Vol. II Fasc. 1-5 @ 1/10f each	...	0	10
Bhāṣyavṛtti	...	4	6
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-5, Vol. II, Fasc. 1, @ 1/10f	...	2	0
Baudhāsanaśraṅgagrāha	...	2	8
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ 1/10f each	...	3	12
Bṛhadādhama Purāna, Fasc. 1-6 @ 1/10f each	...	3	12
Bodhicaryavatāra of Candideva, Fasc. 1-6 @ 1/10f	...	1	14
Cāra Cāntinātha Chārīta, Fasc. 1-3	...	1	4
Çāradāsani, Fasc. 1-2	...	8	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/10f each	...	14	6
*Çātopātha Brāhmana Vols. I Fasc. 1-7, II Fasc. 1-5, III Fasc. 1-7, V Fasc. 1-4	...	3	2
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/10f each	...	4	6
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ 1/10f, Vol. IX, Fasc. 1-2	...	10	10
Çātasāhasikā prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-17 @ 1/10f each	...	36	14
*Çaturvāṅga Çūntānam, (Text) Vols. II, 1-25; III Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10, Vol. IV, Fasc. 1-6 @ 1/10f each	...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/10f each	...	1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ 1/10f	...	8	12
Çāḍāvarṅka, (English) Fasc. 1-7 @ 1/10f	...	10	0
*Çruti Sūtra of Çāṅkhya, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol. IV Fasc. 1 @ 1/10f each	...	1	14
Çāra Phalshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/10f each	...	1	4
Dāna Kāvya Kumudā, Fasc. 1-2	...	4	6
Çāraḍāra Pāṭhañā Kāśāra, Vol. I, Fasc. 1-7	...	3	2
Ditto Ācāraśāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	5	10
Gobhilya Gṛhya Sūtram, Vol. I, @ 1/10f each II, Fasc. 1-2 @ 1/10f each	...	2	10
Ditto Çārya Saṅgrāha & (Appendix) Gobhila Parisista	...	1	14
Haralāta	...	1	4
Kāraṇa Prādīpī, Fasc. 1	...	4	6
Kāla Vivēka, Fasc. 1-7 @ 1/10f	...	4	8
Kāntarī, Fasc. 1-6 @ 1/10f each	...	5	10
Keṇa Upaniṣad, Fasc. 1-9 @ 1/10f each	...	1	4
Kīraṇyāthī, Fasc. 1-2, @ 1/10f	...	17	8
Kāṭhā Saut Sāgṛa, (English) Fasc. 1-14 @ 1/10f each	...	6	14
Mudāya Pāṭhā, Fasc. 1-11 @ 1/10f each	...	21	14
Māla bhāṣya-prādīpīyā, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-10 @ 1/10f each Vol. IV Fasc. 1-2 @ 1/10f	...	1	14
Manuikā Saṅgrāha, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/10f each	...	9	0
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/10f each	...	6	4
*Mānvaśā Darāna, (Text) Fasc. 1-10 @ 1/10f each	...	2	8
Mugdhabodhā Vyākāraṇa, Fasc. 1-4, @ 1/10f each	...	1	4
Śrīkṛta 2nd edition) Vol. I Fasc. 1 @ Rs 1-4	...	3	2
Nyāyavārṅka (Text) Fasc. 1-6 @ 1/10f

अथ हेत्वाभास निरूपणं सामान्यनिरुक्तिः

तत्त्वचिन्तामणौ ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वा-
न्निरूप्यन्ते । तद्वानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि-
यथार्थज्ञानविषयत्वं । यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वं । ज्ञायमानं सद्नुमितिप्रति-
बन्धकं यत्तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वं । दशाविंशति
हेत्वोरेवासाधारण-सत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात्, तदुच्चे-
रप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वं । यद्यपि बाधसत्प्रति-
पक्षयोः प्रत्यक्षशब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गा-
भासत्वं, तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र लक्षणं ।
यदा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते, किन्तु-
त्यन्नज्ञाने ऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते ; अनुमितौ तूत्पत्ति-
रेव प्रतिबध्यते । ते च सञ्चभिचारविरुद्धसत्प्रति-
पक्षासिद्धबाधिताः पञ्च ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-गङ्गेशोपाध्याय-

विरचित-तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ तत्त्वचिन्तामणि दीधितिः ।

एतावता प्रवन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य, तत् प्रसङ्गात्, तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च, तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति । अनुमितौति । यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणं । तद्वत्त्वञ्च दृष्टहेतूनां । तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करोऽपीत्यादि वक्ष्यति ।

ॐ नमो गणेशाय ।

हेत्वाभासनिरूपणं प्रसङ्गस्यापिः सङ्गतित्वं सम्भवति । व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधितद्विरहविशिष्टस्य दृष्टहेतोः स्मरणात् । अतस्तदप्रदर्शकमूलस्य न्यूनताःः

* सूत्रनिर्वापेत्तानर्थत्वावच्छेदकधर्म एव प्रसङ्गः । स च प्रकृते हेत्वाभासपदाश्लेषः । एवञ्च हेत्वाभासपदाश्लेषान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासा प्रति सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वज्ञानस्मरामिधान् इत्यादि सङ्गतिसंज्ञाकात्मक हेत्वाभासपदाश्लेषभावोऽयम् ।

† व्याप्तिपक्षधर्मताविरहे स्वयन्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्त्वसम्बन्धस्य दृष्टहेतुत्वज्ञानाभावात्तथा विशिष्टभावसादाय सहेतावपि तत्त्वसम्बन्धसत्वात् तथाच सम्बन्धज्ञानं दृष्टहेतुसावर्ण्यवत्त्वसम्बन्धपरिष्कारेण सम्बन्धस्मरणे हेतुः ।

‡ तदकथनं ज्ञानज्ञाप्यतदज्ञानवत्पुद्गलीकृतत्वं ।

परिजिहीर्षुः* प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह एतावतेति†।
परिकरो यासिपक्षधर्मैः‡ । निरुप्येत्यन्तं, उक्तक्रमेण दृष्टहेतोःस्मृत-
त्वस्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय । तत्प्रसङ्गादिति सपरिकर-
हेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं
पञ्चम्यर्थः । अन्वयस्यास्य निरूपणमित्यनेन ।

तत्तन्निरणयविजय§प्रयोजकत्वादितिमूलं । यद्यपि हेत्वा-
भासनिश्चयत्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्यु-
पयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरं । तथापि तन्मात्र-
परत्वे सङ्गत्वप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्य-
कारित्वरूपप्रसङ्गतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुमाह त-

* परिहारयाज्ञानाभावात्सम्पदकल्याणः ।

† एतावताप्रवृत्तेन अन्वयवन्निरूपणान्तेन यत्नेन । तसौघाद्यथाभेदं निरुप्य
इत्यत्र निरूपणोऽन्वेति । निरुप्य इत्यन्तेन अथ शब्दोच्चारणसमयेऽवसरोऽप्यत्र सङ्गति
स्यादिति उदयम् ।

‡ भद्राचार्यसते दृष्टहेतुत्वसामानाधिकरण्यात् सङ्गतिमत्त्वं । तन्मासदोषावाधच्छान्ते
स्वप्रतिव्याप्तिपक्षधर्मोत्पत्तिविरहवशाभावेऽपि न सतिरिति । अथादोशसते दृष्टहेतुत्वा
वच्छेदेन सङ्गतिमत्त्वं । अतएव व्याप्तिपक्षधर्मोत्पत्तिविरहादिपक्षधर्मोत्पत्तिपक्षधर्मोत्पत्ति
तत्त्वयोरुपपत्तिः । तेन व्याप्तिपक्षधर्मोत्पत्तिविरहसत्त्वयथाधिगत्वविरहवत्त्वमन्तात् सङ्गति
सम्भवति ।

§ परासंकारव्यवहारेण विज्ञेयः । अष्टकारणं, अष्टांगं, तज्ज्ञानाकारकसंस्कारः ।

खल्वन्तं नःशान्तिरुत्पत्तिपरः ।

त्वनिर्णयादीति आदिपदाद्विजयपरिग्रहः । तत् कार्यकारित्वात्, मपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वञ्च, जनकतावच्छेदकादिमाधारणमिति स्वविषयकज्ञानकार्यं प्रति स्वस्य तथात्वमक्षतमेव । तत्त्वनिर्णयः, प्रमितकोटिनिश्चयः । तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तद्विपरीतकोटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रतिबन्धकोभूतविपरीतकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वं । अथवा* तत्त्वनिर्णयः साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः । तत्रानुमापकहेतोर्व्याप्त्यादिविशिष्टत्वरूपमहेतुत्वज्ञानमिव विपरीतकोटिसाधकहेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्यग्राहप्रामाण्यग्राहकविपरीतकोटिसाधकहेत्वदुष्टत्वग्रहविघटकत्वात् । विजयप्रयोजकत्वञ्च, हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा । व्याप्त्यादिविशिष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीनसत्रायप्रयोगद्वारा बोध्यम् ॥

मूलोक्तलक्षणानां † दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः । यथार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्य समूहालम्बनविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विव-

* तत्त्वपदस्य प्रामाण्यवाचकत्वात्, प्रमितकोटिनिश्चयार्थकत्वे लक्षणापत्तिरत आह अथवेति ।

† स्वहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकग्रहणज्ञानविषयीयत् स्व तदुक्तौ न कोटिदोषः । स्व प्रकृतहेतुपर ।

क्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो* हेतुविषयताया-
 अनवच्छेदकत्वात्, तत्र † हेतोरश्यासिद्ध । यद्विषयकत्वेनेत्यादि-
 लक्षणे च तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथैव च आह
 यथाश्रुतमिति ‡ । इदं एतल्लक्षणत्रयं । ननुहेतुवदाभासन्तइति-
 व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रति-
 ज्ञातत्वात्तल्लक्षणमेवाकाङ्क्षितमतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता । अन्य-
 विधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेपि तेषेत्यादिना
 दुष्टहेतूनामेव विभजनाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गतेः ।
 एवं दुष्टहेतुनिरूपणस्यापकृतत्वे दुष्टहेतूनां विभागानर्हतया तेषां
 सङ्गरेण विभागव्याघातशङ्कायाअनवतारात् उपधेयसङ्गरेपीत्यादि
 ग्रन्थस्योपाध्यसङ्गरेण विभागोपपादनपरस्यासङ्गतिरित्यत आह तद-
 त्वच्चेति । तादृशदोषवत्वच्चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षणमित्यनुषज्यते
 स्फुटमिति शेषः । तथा च दुष्टहेतुनिरूपणस्य पकृतत्वेषि दोषन
 क्षणे कृते तद्वत्त्वरूपदुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन दोषलक्षणा-

* धर्मावज्ञिमान् धुर्मादिव्याद्यनर्तमती बाधप्रतिबन्धकताया हेतुविषयताया
 अनवच्छेदकत्वान् प्रायश इत्युक्त ।

† तद्यच्च गन्धप्रागभावावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्यादिव्याद्यसङ्घोर्णवाध
 स्थानेऽव्याप्तिरन्वयव्यभिचारादिज्ञानसादाय लक्षणसम्भवादिति भावः ।

‡ अन्मितिप्रतिबन्धकयथाश्रुतान्वययोगेयच इतिश्रुत्याया दुष्टहेतुलक्षणत्व-
 मस्य सम्भनतेत्यत उक्ते यथाश्रुतमिति ;

भिधानस्य तत्र तात्पर्यात् नोक्तानुपपत्तिरितिभावः । तदभि-
प्रायेणैवेति * दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।

तत्रानुमितिपदं, अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपक-
सम्बन्धित्वेनानुमितितत्कारणज्ञानपरं, साध्यव्याप्यहेतु-
मान् पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमिति परं वा ।

अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे^१ असम्भवात् यत्किञ्चिदनु-
मितिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥ प्रकृतपक्षसाध्य § हेतुकानुमितिपरत्व
सावग्यकं । तथा च व्यभिचाराटावश्याप्तिः वङ्घ्रिधूमव्यभिचारी-
त्यादिज्ञानाभावस्य पर्वतोद्धूमवानित्यनुमित्यजनकत्वात् । लक्षणाया

* अत्र तं वीच्य तदभिप्रायेणैव इत्यस्य दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैव इत्यर्थकत्वे
उपधेयसङ्घरेपीत्यादि दूरशय्यसम्बन्धकथनमनुचितत्वे चत्यादि शय्यसम्बन्धस्यैवोचित-
त्वात् । किन्तु दीपवत्त्वरूपदुष्टलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थो वीच्यः । तथा च दुष्टलक्षणकरणे
संबन्धादिशय्यासङ्घतेरभावे उपधेयसङ्घरेपीत्यादिशय्यासङ्घतिः ।

† असम्भवाभिया अनुमितित्वस्यापकत्वनिवेशासम्भवेन अनुमितिनिर-
प्रतिबन्धत्वनिवेशे पर्वतोद्धूमवानित्यादी घटाभाववद्दत्तादावतिय्याप्तिः । तस्यापि
भूतत्वं घटवदित्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यतश्चात्र अनुमितिपदस्येत्यादि ।

‡ अनुमिते पदस्यानुमितिसामान्यपरत्वेऽतिप्रसङ्गादिति क्वचित् पाठः ।

§ अत्र हेतुकत्वपदेन हेतुप्रकारकमित्ययत्रत्यानुमितित्वत्वाभादे वङ्घ्रिव्याप्य-
समानसौम्यवृत्तिसरवङ्घ्राभाववान् पर्वत इत्याकारकमित्ययोत्तरजायमानपर्वतो महा-
सौम्यवृत्तिसमित्यनुमितित्वस्यापकप्रतिबन्धतानिर्दिष्टप्रतिबन्धकताशान्तितानिर्दिष्टयत्वात्
समानसौम्यवृत्तिसरवङ्घ्राभाववत्त्वं तस्येति ॥

तस्य तादृशानुमितिजनकज्ञानमात्रपरत्वे च वाधादावव्याप्तिः ।
वाधादिज्ञानस्य परामर्शाप्रतिबन्धकत्वात् । अतोऽनुमिति पदमज-
हत्प्रार्थनलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे तत्रेति । तादृश लक्षण-
वाक्य इत्यर्थः । लक्षणघटकतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगत-
रूप-
माहानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनेति अनुमितिपदस्य
प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रका-
रक-प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्श-
यिष्यति । अतो न वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गः । निरूपकत्वञ्चात्र यदि प्रतियोगि-
त्वं, तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसंग्रहः, अतः
सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्
कारविषयतात्मकः निरूपकत्वस्य लाभाय । अत्र पर्वतोवह्निमान्

● तत्पदं अनुमिति निष्ठकार्यता परम् ।

+ अनुमितिनिरूपककार्यतासाक्षात्कार एतत् अनुमितितत्कारणपरामर्शयोः
साक्षात्कारोहेतुः सम्बन्धिद्वयनिरूपकपदार्थसाक्षात्कार प्रति सम्बन्धिद्वयसाक्षात्
कारोहेतुरित्यवश्यं वक्तव्यत्वात् अन्यथा घटभूतलसाक्षात्कार विना सयोः सयोग-
साक्षात्कारापरत्वं । एतत् सर्वं छेदिकत्वाद् एतत्साक्षात्कारजनकत्वादि ।

! अब तादृशसाक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयत्व तादृशसाक्षात्कारजन-
कतावच्छेदकसु ख्यविशिष्यताश्रयत्व अतो न केवल पर्वतोवह्निसामान्यनिरूपकविष-
यकसमुच्चालम्बनदो वह्निसामान्यनिरूपकविषयकसाक्षात्कारविषयत्वसादाय पर्व-
तपक्षकवह्नानुमित्येतेन वक्ष्यभावनदृष्टादेर्दोषत्वापत्तिः । तथा यत् स्थानविशेषे साध्यत-
त्कारानुमितिः साध्यतावच्छेदके प्रतिष्ठा तत्र सर्वथासिद्ध दोषाणां तादृशानुमित्यप्रतिबन्धक-
तया प्रतिबन्धतायां तादृश यद्वत्त्व्यापकत्वनिवेशकस्य तद्वत्त्व्यासम्भवः । व्यापक
त्वानिवेशे एतासौ न घटादावतिव्यापिरित्यादिदृष्टान्तावकाश इति बोध्यम् ।

ऋदश्च तथेत्यादि समूहालम्बनानुमित्यादिविरोधिऋदनिष्ठवक्त्रभावा-
 दिरूपवाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वक्त्रादिसाधने दोषताप्रसङ्गः ।
 प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धिग्रहत्वस्य कस्यापि प्रति-
 वध्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धक-
 तानिवेशनासम्भवात् तथाविधग्रहत्वस्यापकप्रतिवध्यतानिवेशे च
 अनुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि वाधादौ चा-
 व्याप्तिः । उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्धादावेव तादृशप्रतिवध्यतानिरूप-
 कज्ञानविषयत्वसत्त्वादनतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृत-
 पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतद्द्वयमि-
 विशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यपर-
 मित्यर्थः । एवञ्च तादृशसमूहालम्बनानुमितिर्याख्यादिविषयकतया
 व्यभिचारज्ञानादिप्रतिवध्यत्वान्न व्यभिचाराद्यसंयहः । ऋदादौ
 वक्त्रादिविषयकसमूहालम्बनादिप्रतिवन्धकतामादाय दर्शिताति-
 प्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदं । तथा च तादृशानुमितित्व-
 व्यापकप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वं
 पर्यवसितार्थः । एवञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादि प्रकारकानु-
 मितिसामान्यान्तर्गतायां पर्वतोवक्त्रिमान्वक्त्रिव्याप्यधूमवां श्येत्या-
 द्यनुमितौ ऋदोन वक्त्रिमानित्यादिनिश्चयस्याप्रतिवन्धकत्वात्, वाध-
 सप्रतिपक्षस्वरूपमिद्वाश्रयासिद्धिष्वव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षताव-
 च्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेषकत्वनिवेशः । द्रव्यत्वादिना ऋदादिविशे-
 षकानुमितौ तथाविधनिश्चयस्याप्रतिवन्धकत्वात्तद्दोष तादवस्यमतः

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानं । अथच्छेदकत्वञ्च, तत्पर्याप्त्यधि-
 कारणत्वं । तेनातेजस्वी पर्वतोवह्निमानित्यादौ विशिष्टपर्वतत्वादि-
 मति वज्राद्यभावरूपबाधस्य, काञ्चनमयः पर्वतोवह्निमानित्यादौ
 च, आश्रयाभिदेः शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेपि
 नासंगहः ; एवमग्रेपि बोध्यं । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकार-
 कत्वानिवेशे, परामर्शाविरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः । तत्र
 प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेपि तद्दोषतादवस्थ्यं ।
 वह्नित्वावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य धूमजनकतेजस्वी वह्निव्याप्यधूम-
 वांस्य ऋदइत्याद्यनुमित्यप्रतिवन्धकत्वात् । साध्याप्रसिद्धाव्याप्तिवारण-
 प्रयोजनकत्वोपवर्णनन्तु तदुपादानस्येति तु न सत् । वह्निरन-
 मय इत्यादिनिर्णयस्य पक्षे शुद्धवह्नित्वादिना वज्राद्यनुमित्यविरोधि-
 त्वेपि, द्वितीयदले प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भाविसत्वात्तस्य-
 काञ्चनमयवह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यनुमितिविरोधितया; तत्र
 लक्षणगमनात् । द्वितीयदलप्रवेशात् व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धि-
 स्वरूपासिद्धिषु नाव्याप्तिः । तत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरु-
 पितव्याप्तिविशिष्टत्वनिवेशाद्वाभिचारविरोधयोर्नाव्याप्तिः । वह्नि-
 धूमश्चभिचारीत्यादिज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरु-
 पितव्याप्तेर्भानमन्वात् तद्दोषतादवस्थ्यमतोव्याप्तौ साध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नीयत्वनिवेशः । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तौ विशिष्यो-
 पादाय तदुभयविशिष्टतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यं । एकमात्रव्याप्त्यु-

पादानि * साधारणानुपसंहारित्वयोरिकतरासंग्रहप्रसङ्गादित्यथे-
 व्यक्तीभविष्यति । तादृशव्याप्तिहयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रका-
 रतायास्तत्साध्यकतद्हेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वे-
 नानुगम्य निवेशनन्तु न सम्भवति । साध्याभाववहत्तित्व-
 ज्ञानदृशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रकारकहेतुमत्ता ज्ञानोत्पत्त्या
 साधारण्यदेस्तादृशप्रकारता-शाख्यनुमिति सामान्य-विरोधित्वा-
 भावाद्व्याप्तिविशिष्टविषयकत्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदका-
 वच्छिन्नविषयकत्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्ध्याव्याप्तिरतः
 पक्षांश तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्व-
 निवेशः । पक्षांश व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेपि तद्दोष-
 तादवस्थेयं । धूमाभाववान् ऋद इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतु-
 मत्ताज्ञानाविरोधित्वात् । साधारण्यव्याप्तिश्च । बलित्वाद्य-
 वच्छिन्ने धूमाभाववहत्तित्वादियहस्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतद्वाक्ति-
 त्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वादतोहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
 त्वनिवेशः । पक्षांश साध्यादिप्रकारकस्य संस्कारादेराह्वार्यज्ञानादेश्च
 बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वादसम्भव इत्यत स्तादृशानुमितित्वव्याप-

* असमाधारण्यात् परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापत्तविषयताज्ञानिज्ञानमैवो
 पाद्रेय इति तत् प्रतिबन्धकताभावाद्य केवलान्वयिष्यन्ति; प्रसिद्धस्य प्रतियोगितासम्बन्धे न
 बाध्यत्ववदभावापि ज्ञानमादाय लक्षणसमसम्भवादिनि चिन्त्य ।

कतानिवेशः । साध्यव्याप्यहेतुधर्मितावच्छेदकक साध्यवत्ताज्ञान-
स्यैव साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकतया तादृशा-
कारलिखनस्वरसात्तादृशहेतुविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशे-
ष्यक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारकानुमितित्व-व्यापकप्रति-
वध्यत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे, पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वज्रादेः सा-
ध्यत्वे, तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसङ्गः । सामा-
नाधिकरण्यमात्रावगाहिविधाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन
वज्रादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिवन्धकतया, धूमविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्न-
धर्मिकवज्रादिज्ञानाप्रतिवन्धकत्वादिति तदुपसृतं । न च विशेष्य
तावच्छेदककोटी धूमादेरधिकस्य भानेपि शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नसंयो-
गादेर्यत्र संसर्गता तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वज्राभावादिज्ञान-
स्य प्रतिवन्धकत्वमावश्यकं तादृशानुमितेरपि शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन
वज्राद्यवगाहित्वादिति वाच्यं । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्ट-
बुद्धौ धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गा-
शं भासनं नतु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि । तदधर्मावच्छिन्नविशेष्यता
निरूपिततदेकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् ।
अथ निहोपधानमने हेतोः सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया भानात्ता-
दृशसंसर्गताभ्युपगम आवश्यकः । अन्यथा शुद्धपर्वतत्वावच्छे-
देन हेतुमत्ताज्ञानस्थले हेतुविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादिभंसर्ग-
कानुमितेरवोपगमे पर्वतत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविधाधादि-
ग्रहकालिपि तत्र तथाविधमाध्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्तेः । नहि

सिद्धत्वाच्च । व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजन-
कत्वेऽपि न क्षति रिति वदन्ति ।

व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति । एकत्र, वङ्गित्वाद्येकधर्मा-
वच्छिन्ने । व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य
परामर्शात्तद्वङ्गित्वादिरूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहि-
ज्ञानात् । व्यभिवारादिति । व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजन-
कत्वेपीत्यनेन सम्बन्धः । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्ति-
हितोयत्तण कथञ्चित्द्रूपावच्छिन्नलिङ्गकपरामर्शस्तत्र क्षणिकव्याजन
अनुमित्युपगमात् तत्र व्यभिचारीदर्शितः । ननु तद्वर्णावच्छिन्नलिङ्ग-
कानुमितौ तद्वर्णावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वोप-
गमात्तत्रव्यभिचारः । तद्वर्णावच्छिन्नलिङ्गकत्वत्राव्यवहितोत्तरत्व-
सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वं । तादृश-
सम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदकं
वाच्यं । तेन धूमव्याप्य वङ्गित्वादिमत्याकारकशब्दादिपरामर्शी-
त्पत्ति * हितोयत्तण यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्योवङ्गित्वाधूमव्यभि-
चारी धूमव्याप्येभ्यनवानित्याकारकसमूहालम्बनग्रहस्तज्जन्यानुमिते
रुक्तसम्बन्धेन वङ्गित्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वेपि

* अत्र च तत्रायत्तण साधारण प्रत्यायनवृत्तौ सत्त्वं निवेद्यमस्यया विनश्य

दनस्य परामर्शात्तर नुमित्तत्वं तत्र व्यभिचारज्ञानविशिष्टत्वसाधारणदिति ।

न च्छतिरत आह व्याख्यादोति । क्लृप्तकारणताकव्याख्यादिज्ञान-
सत्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणानुमितियतिकस्यासिद्धत्वा-
दिति भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावादिना अन्यथा-
सिद्धत्वशङ्कात् प्रागेव निराकृता । न च्छतिर्न व्यभिचारादाव-
व्याप्तिः । यत्रामहेतुविशेषे तादृशानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रत्यदोषे-
ष्वव्याप्तेर्वच्यमाणतया ईदृशयथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरसूचनाय-
वदन्तीति ॥

पर्वतोनिर्वङ्गि धूमो वङ्गेरभिधेयत्व प्रमेयत्वस्य
व्यभिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिवन्धादाह यथा-
र्थेति ॥

पर्वतोवङ्गिमान् धूमादित्यादिमहेतुस्थले बाधादिभ्रमविषये
ऽतिव्याप्तिवारकतया यथार्थपदं सार्थकयति । पर्वतोनिर्वङ्गि-
रिति । अत्र इति पदस्य त्रितयस्थले सम्बन्धाद्भ्रमत्रितयलाभः ।
प्रत्येकभ्रममादायैवातिप्रसङ्गसम्भवात् तादृशसमूहान्म्वनभ्रमपर्य-
न्तानुधायनवैफल्यात् तत्परत्वामङ्गतेरिति ध्येयम् ।

प्रथम भ्रमोऽनुमितौ विरोधी । अन्त्यौ च तज्जनकज्ञाने तथा,

• न व्यभिचार इति भावः ।

। यत्र व्यभिचार ज्ञान नास्ति व्याप्तिज्ञानश्च नास्ति तत्रानुमित्यनुपादान् यत्र
नास्तिज्ञानमात्रं व्यभिचारज्ञानाभावात्तत्र तत्रानुमित्यनुपादान् व्याख्यायति ।

तयोरपि प्रथमेऽन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्याभाववह्नित्वस्य धूमादांशे भ्रमत्वं अन्येच प्रमेयत्वाभाववह्नित्वस्याप्रसिद्ध्या न तद् भ्रमत्वं । किन्त्वभावांशेऽनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमित्येतादृशविशेषमादृत्य शिष्यव्युत्पादनायानेकविधभ्रमकथनं ॥

इदन्ववधेयं अभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्यव्यभिचारीत्यत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वभ्रमोवाच्यः । प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः साध्यभाववदह्नित्वरूपव्याप्तिघटकतया तदंशे तदुभयावगाह्ण्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् । एवञ्च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धेन भ्रमानुपपत्तिः । प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषाद्यवच्छिन्नत्वस्य भ्रमइत्यपि न युक्तं । तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारकत्वघटित तद्भ्रमत्वानुपपत्तिः । नच तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारकत्वाच्च भ्रमोविवक्षितः । ननु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गक इति वाच्यं । लाघवात् * प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् । अत्राहुः स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन—

* अत्रावधेयं तादृश सम्बन्धेन विशिष्टाभावादे किन्तु यद्भवत्ताभावादेत्यत्र

पञ्चमः प्रमेयत्वस्यैव प्रसिद्ध्या न तद् भ्रमत्वं इति प्रत्ययः स्यादिति भावः ।

साध्यतावच्छेदकत्वमेवाभावस्य* साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्ति-
घटकं लाघवात् । एवञ्च तादृशसम्बन्धेनाभावांशे साध्यतावच्छेदक-
प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तियह्विरोधितया घटत्वादेः प्रसि-
द्धेन तादृशसम्बन्धेन मेयत्ववादेरभावांशे भ्रमाख्यक एव तथा-
विधो यद् इति न किञ्चिदनपपन्नम् † ॥

प्रथमे साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानविरोधो हेतौ साध्याभाववह-
त्तित्वरूपव्यभिचारस्य भ्रमः, द्वितीये तदप्रसिद्धया व्यापकसामा-
नाधिकरण्यग्रहविरोधो साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य समोऽभिमतः । असमानप्रकारक-
ज्ञानस्याविरोधितया त्रिविधव्यभिचारसंग्रहाय द्विविधव्याप्ति-
विषयकसमूहान्स्वनज्ञानस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वात् । न च
हेतुः साध्यस्यव्यभिचारीत्यतः साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया, तदवगाहज्ञान-
स्याभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्याकारकता नोपपद्यत इति
वाच्यं । यतोऽभाववहत्तित्वं समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं हयमेव हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः

* अत्र तादृश सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभाववदवृत्तित्वस्यैव व्याप्तित्वं
सङ्गानुसंगीयवशाभावसादाय वृत्तित्वान् धर्मादित्यादावव्याप्तिः अवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वादिति गण्य सङ्गानुसंगीयवशाभावादेरधिकरणीभूतपञ्चतादौ
धर्मादेर्द्वैतत्वादिति-येयम् ।

† एतन्मतेऽन्वयितावच्छेदकरूपेणान्वयपस्थितं विना मेयत्ववृत्तिधर्मग्रह
विना एतदनपपन्नमिति तं विभावनीयम् ।

तत्र प्रथमव्यभिवारतात्पर्यग्रहस्थले व्यभिचारपदार्थेकदेशे ऽभावे-
ऽनुयोगितारूपषष्ठार्थस्य तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवङ्कित्वाद्य
वच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थस्य
स्वरूपसम्बन्धवान् तस्य चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । द्वितीयतत्प-
दार्थपरवाक्यस्थले च तदेकदेशमामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वित-
प्रथमार्थनिरूपितत्वस्यान्वयः । षष्ठीप्रकृते धर्मपरतया षष्ठ्यकार्यस्य
साध्यतावच्छेदकनिश्चयस्य तादृशान्वयव्यवहृतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य च तद्विनाशसम्बन्धिन एक-
देशे घटकत्वसम्बन्धे सम्बन्धिनधाम्भेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । एव-
ञ्चोक्तवाक्यात्तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वस्यापि नाभात्तत्र तदवगाहिभ्रमस्य दर्शिता-
कारकतासम्भवादित्यपि वदन्ति ॥

भ्रमादिति पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वं तस्य प्रतिबन्धपदार्थेऽनुत्पादे-
ऽन्वयः । यथार्थेतीति । यथार्थपददानेन स्वव्यधिकरणप्रकारा
वच्छिन्ना या या विषयता तदनिरूपकत्वस्य सर्वत्राग्रे प्रमात्वस्य
निवृत्तगोचरतया दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशं प्रमात्वेपि न तस्मादाय
दांष इति भावः ॥

ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसा-
ध्यादेरपि प्रत्येकं हेतुवाभामत्वापत्तिः । अथ विशिष्ट-
विषयक ज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्वृत्तकञ्च न विशिष्टमिति

चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं । भ्रमविषयविशिष्टस्या-
प्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति ।

अत्र यथार्थपदेन सहेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषय-
साध्याभावादावतिप्रसङ्गवारणेऽपि, अमहेतुस्थले तादृशप्रमाविषय-
दोषघटकमाध्यादे, प्रत्येकं दोषत्वापत्तिर्दुर्वारिव । तदर्थं प्रका-
रान्तरानुसरणेच, तत एव पूर्वदोषस्यापि वारणमश्वे यथार्थ-
पदं व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटित
लक्षणान्तरानुसरणत्राजत्वमाह नन्विति । एकदेशस्यापि वि-
शिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्येष्टत्वादाह प्रत्येकमिति ।
प्रत्येकपर्याप्तमाध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । हेत्वाभासता-
पत्तिः, हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्नज्ञानस्वानु-
मित्यविरोधित्वं तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपा-
वच्छिन्नमात्रज्ञानाहेतौदुष्टत्वव्यवहारस्य चानुदयेन इष्टापत्तिर्न
मश्वदतीति भावः । यादृशविशिष्टविषयकत्वं तादृशानुमिति-
विरोधितानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमिति विवक्षया न साध्यादावति-
व्याप्तिरित्याशयेनाशङ्कते अर्थिति । विशिष्टविषयकं साध्याभाव-
बहुतित्वविशिष्टसाधनादिविषयकमेव, तदुघटकञ्च तादृश-
विशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थविषयकत्वञ्च न विशिष्ट, न तादृश
विशिष्टनिरूपितं । तथा च प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्ध-
कतायाश्रितिरिक्तवृत्तित्वात्प्रतिव्याप्तिरिति भावः । व्यर्थमिति
यथार्थपदादानपि सहेतुस्थलेऽतिव्याप्तवारणमश्वत् । ननु तत्र

भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेषु तद्विषयविशिष्टेऽति
व्याप्तिरत आह भ्रमविषयेति । अप्रसिद्धत्वादिति । तथा च
क्वातिव्याप्तिरिति भावः ॥

केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनां एतानि लक्षणानि,
तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादिः
प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य । तदर्थंश्च, तादृशाभावप्रति-
योगिनो ये व्यभिचाराद्यस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञान
विषयत्वमग्रे च तत्त्वमित्यथ तद्वत्त्वमित्यर्थः । आद्य-
स्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः ॥

केचित्त्विति । नन्वाद्यस्य दुष्टहेतुलक्षणात्वे दोषेष्वतिव्याप्ति
स्तेषामप्यनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात् । न च ऋदादि
पक्षक-वज्रादि-साध्यकस्थले वज्रभावयद्गदादिरूपदोषाणामपि
दुष्टहेतुतया लक्ष्यत्वमेवेति याच्यं । तद्रूपावच्छिन्नपक्षक तद्रू-
पावच्छिन्न साध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य
लक्षणं । यदि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकाऽनुमितिविरोधियथार्थ
ज्ञानविषयत्वमात्रं । तदा ऋदत्वावच्छिन्नपक्षकवज्रत्वावच्छिन्नसा-
ध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषययज्जभावव-
द्गदादीनां धूमत्वादिना दुष्टत्वाभावादतिव्याप्तिरित्याशङ्कं परि-
त्रिहोर्षुस्तादृशाभावप्रतियोगिनां ज्ञानमिति षष्ठीसमामसाग्रित्य
तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्या-

स्यति । तज्ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामत एव संगच्छतेऽतस्तद-
 वलम्बैयाह तत्रेति । तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थः । तृतीय
 लक्षणस्य सर्व्वमत एव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकताभिप्रायकतया
 दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । तदर्थथेति । प्रतियोग्यत्वेन व्यभिचारादि-
 दोषानादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति दर्शयितुं* व्यभिचारादय-
 इति । न तु तेन रूपेण लक्षणघटकत्वमित्यवधेयं । एवञ्च यथार्थ
 पदादानेदुष्टत्वभ्रममादाय प्रकृतहेतुभिन्नेऽतिप्रसङ्ग * इति
 यथार्थपदमार्थत्वम् । यद्यपि पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्ने वङ्गित्वाद्यव-
 छिन्नसाधने धूमत्वावच्छिन्नोदुष्ट इत्यादेः सहेतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य
 नापत्तिः, तत्र तत्पक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोष-
 प्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्येतव्यत्वात् तादृशानुमितिप्रति-
 बन्धकवाधव्यभिचारादेशाप्रसिद्धत्वात् । ऋदादौ वङ्गादिसाधन-
 मादाय च सर्व्वत्रैव दुष्टत्वव्यवहारइष्ट स्थापि धूमसाधने वङ्गित्वे-
 नायं दुष्ट इत्यादौ वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकधूमसाध्यनुमितिप्रतिबन्धक

* ननु सशयं वङ्गाभाववद्दुष्टत्वावच्छिन्नविषयमानान् असाध्यवधारणाय यथार्थ-
 पद साधक । तथाच वैयर्थ्यशङ्का न सङ्गच्छते । नच सशयान्तर्मेव निवेश्य सशय-
 व्यावर्त्तनाय यथा सन्निरवेशं वैयर्थ्यविरक्तान् । अत्र केचित् सम्योगाभाववद्दुष्टरूपवाधा-
 दावय्यासि । तादृश विशिष्टविषयताया सम्योगात्तत्रेति प्रमासशयं सत्वात् अतस्तद्वि-
 वर्त्तनाय सशयान्तर्निवेशस्यावश्यकतया यथार्थपदवैयर्थ्यशङ्का इत्याह । इदमत्र चिन्त्य-
 मेतच्छब्दे निरवच्छिन्नविषयत्वतया सम्योगाभाववत्पक्षस्य बाधतया तादृशविशिष्ट-
 विषयताया प्रमासशयं सत्वात् सशयान्तर्निवेशस्यावश्यकता इति तादृश-
 निरूपणतया सम्योग म नस्य इति भवति ।

दोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य प्रत्ययात् वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्न-
तादृशानुमितिप्रतिबन्धकधूमाभाववहसित्वविशिष्ट वङ्गादिरूप-
प्रसिद्धदोषप्रकारताशालिभ्रममादाय रासभादितात्पर्येणापि तथा
व्यवहारः स्यात् । न च तत्र विशेष्ये तृतीयान्तार्थवद्भित्त्ववैशिष्ट्य
भानाद्रासभे तदधीन नायमितिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तथा सति दोष-
पदार्थघटकानुमितौ वङ्गित्वावच्छिन्नहेतुकत्वान्नाभात् तन्नाभानु-
रोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषपदार्थघटक-
ज्ञेती वङ्गित्ववैशिष्ट्यरूपतृतीयान्तार्थस्य तत्रकारकतायास्वा स्वाव-
च्छिन्नत्वार्थकतृतीयान्तलभ्यवङ्गित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्यान्वय इत्येवोप-
गम्यत्वात् । न च विशिष्टे वङ्गित्वादिधर्मवैशिष्ट्ययोधकपद-
समभिव्याहारस्यले दोषार्थकधातोरेव वङ्गित्वावच्छिन्नहेतुकानु-
मितिप्रतिबन्धकोऽर्थः । अथवा अनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव
वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकानुमितिरूपविशेषलाक्षणिकत्वं । धात्वर्थे
ऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयप्रसङ्गात् तथा च विशेष्य एव
तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वयोपगमात्रोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । एवमपि
वङ्गित्वा धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य भ्रममादायाति
प्रसङ्गादिति यद्यार्थपटमार्थक्यं । * अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदं

* यथावेपदार्थमपि वङ्गित्वात् तद्व्यादिन्यादावङ्गाभाववर्णितद्व्यादिदक्षपस्य
भिषारस्य तादृशदृशत्वादिसत्वसम्बन्धेन धूमादि महतावपि सर्वत्र दृश्यत्वाव-
च्छिन्नं वङ्गित्वाधने दृश्यत्वावच्छिन्नं दृष्ट इत्यर्थेव दृश्यत्वावच्छिन्नं वङ्गित्वाधने धूम-
त्वावच्छिन्नो दृष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्य प्रसङ्गात् । तदुपावच्छिन्नमित्यङ्गानुमितिप्रति-
बन्धकप्रकारकज्ञानविषयत्वं तदुपावच्छिन्नस्य दृष्टसाध्यवर्णितज्ञानात्मकमिति वक्तव्यं ।
अमीनोःरुद्रोप इति क. यद्यत्पदं मन्वस्यमादात् अथवेति ।

लक्षणं । तथा च पर्वतपक्षकधूममाध्यकवह्निहेतुकदुष्ट-लक्षणस्य
 तथाविधानुमिति-विरोधिज्ञानविषय-व्यभिचारादि--भ्रममादाय
 सहेतावितरभेदव्यभिचारित्वात् यथार्थपदसार्थक्यं । ज्ञानञ्चात्र
 स्वज्ञानविषय-प्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्व-सम्बन्धावगाहि-ग्राह्यं ।
 तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषप्रमाविषयत्वेपि नाति
 प्रसङ्गः । अग्रेपीटशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं वाच्यं । अथ ज्ञायमान पक्ष-
 निष्ठसाध्याभावत्वादिना वाधादिदोषाणां प्रतिवन्धकता न सम्भ-
 वति । साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव यत्र ज्ञानं तत्र दोषा-
 णामज्ञायमानतयाऽविरोधित्वेनानुमित्यापत्तेः । किन्तु ज्ञानीय-
 पक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्न
 विषयतावत्त्वेन तादृशविषयतया ज्ञानविशिष्टत्वेन वा । तच्च रूपं
 तादृशभ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति । तेषामेव तादृश-
 भ्रमदशायां विरोधित्वात्प्रोक्तापत्तिः । एवञ्च सहेतुनामनुमिति
 प्रतिवन्धकतावच्छेदकनिरूपकविषयताश्रयनिरूपकवद्गभावादि प्रमा-
 विशिष्टत्वादतिव्याप्तिरितिचेन्न । यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं
 प्रतिवन्धकतावच्छेदकं , तद्रूपविशिष्टप्रकारकप्रमाविशिष्टत्वमेव
 विवक्षणीयं । ऋदोवह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृशरूपं ऋद-
 विशिष्टवद्गभावात्वादिकं , ऋदे वह्निर्नास्तित्यादिज्ञाननिरूपित
 तद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव ऋदत्वाद्यवच्छिन्नविषयता-
 निरूपितवद्गभावात्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन दोषनिष्ठानुमिति-
 प्रतिवन्धकतायामवच्छेदकत्वात् । सहेतुस्थले च 'न केवलवद्ग-
 भावत्वादिकं तथा । तदवच्छिन्नविषयतासामान्यान्तर्गतधर्म-

विषयकज्ञाननिरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकत्वात् । पञ्चतविशिष्टवङ्गाभासत्वःदिविशिष्टञ्च न किञ्चि
इत्नु प्रमिडमिति नातिप्रसङ्गः । तृतीयमपि लक्षणमनयेव रीत्या
परिष्कार्यमिति । यद्यपि अस्य दृष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोष-
प्रतिबन्धकतः मतानाश्रयणेपि तद्रूपावच्छिन्नपक्षमाध्यहेतुकानुमिति
प्रतिबन्धकप्रमाविषयतहेतुतावच्छेदकवत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नपक्षमाध्य
हेतुकस्थले तेनैव रूपेण दृष्टत्वमित्यर्थकतामुपगम्य, यथाश्रपद-
सार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते । तथापि दृष्टस्य दोष घटितत्वानु
रोधेन तन्मतमवलम्ब्य षष्ठीममाम आहृत इति ।

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषातिव्याप्तिरव्याप्तिस्य क्वचिहेतौ
यत्पदेन दोषस्यैवोपादेयतया तत्त्वस्य तस्मात्प्रवृत्तित्वादन आह
तत्त्वमित्यस्यति । प्रथममात्रस्य दृष्टहेतुलक्षणत्वेनैवोपपत्तौ चर-
मयोर्दोष लक्षणत्वमेवोचितं । तत्त्वमित्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वानु
रोधादतस्तथैवाज्ञाद्यस्यैववेति । इदृशव्याख्यायानिर्दोषत्वात् पाह-
रित्युक्तं ॥

लिङ्गमविवक्षितं यद्विषयत्वेन यादृशविशिष्ट-
विषयत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यक-
भ्रमविषये साध्याभावादौ महत्त्वादिति न नाति-
प्रसङ्गः ।

लिङ्गज्ञानस्येति । लिङ्गांगनिवेशस्य* निष्प्रयोजनकतया तस्या-

* तन्मूलम् मयेत्येव साध्यतावच्छेदकादस्य हेतुसाध्यादायप्यवकाशेन
साध्य लक्षणमसाध्यं यतिरिति निष्प्रयोजनकत्वमुक्तमिति ।

विवक्षितत्वमाह लिङ्गमिति । यद्विषयत्वेनेत्यत्र तृतीयाधीऽव-
 च्छेदकत्वं तच्च यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमिदानीं निविश्यते तदाऽस-
 म्भवः । विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वङ्गाभावविशिष्टद्वन्द्वरूपदोष
 विषयकत्वस्य शुद्धदत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेपि सत्वेनानुमिति-
 प्रतिवन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादतः स्वरूपसम्बन्धरूपमेव तद्वाच्यं ।
 तथा च पर्वतोवह्निमानित्वाद्यनुमितिप्रतिवन्धकभ्रमविषययङ्गा-
 भावादावतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिवन्धकतावच्छेदकघट-
 कत्वात् । असम्भवभयेन चावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशासम्भ-
 यात् । अतोयद्विषयत्वेनेतिपदं व्याचष्टे यादृशविशिष्टविषय-
 त्वेनेति । यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वेनेत्यर्थः । एवञ्च तत्त्वमि-
 त्यस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमर्थः । व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति ।
 यत्प्रकारकत्वेन प्रतिवन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकसम्भ-
 मादाय वङ्गाभावादी नानिप्रसङ्गसम्भवः । पर्वतादावतिप्रसङ्ग-
 सम्भवेपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमितिविरो-
 धित्वं , तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामक-
 त्वोपगमे , पर्वतादिविशेषणकयङ्गाभावज्ञानस्य विशेषणतावि-
 शेषावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्वतनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रति-
 वन्धकत्वात् तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायाः पर्वतमहान-
 मान्यतरत्वादिरूपसङ्घेता सत्त्वेपि , प्रसिद्धधृमादिरूपहेता
 वसत्वात्तच्च दुष्टता व्यवहारापत्तेरयोग इति , तदनुरोधेन
 पक्षविशेषणकत्वम् । भ्रमपद निश्चयसामान्यपरं तेन सङ्घे-
 त्वादाया दपद गच्छमाश्वशून्यपक्षकदुष्टहेतौ प्रतिवन्धकप्रमा-

विषयसाध्याभावादेरेव सत्वेपि नातिप्रसङ्ग इति उक्तव्याख्याने
ऽनतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वं विषयज्ञेयं । विशेषणीभूत-
वद्भावाद्यविषयके शुद्धदत्त्वादिना ऋदादिविषयकज्ञाने वङ्गा-
भावविशिष्टदत्त्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्वे-
नोक्त सम्भवानवकाशात् । तथाच केवल वङ्गाभावत्वाद्यवच्छिन्नवि-
षयताकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाच्चातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

अवच्छेदकत्वञ्च, इहानतिरिक्तवृत्तित्वं । तेन
विशिष्टस्यासत्त्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः ।
विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तर्गाघटितत्वेन । तेन
प्रमेयत्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिर्देशेऽयमेवातिप्रसङ्गो दुर्वारः ।
अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रति-
बन्धकतायच्छेदकतापर्यायधिकरणमीदृशवियक्तया तादृशातिप्रस-
ङ्गवारणे पुनरसम्भवः । वङ्गाभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनोवङ्गा-
भावायान् ऋद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानु-
रोधेन वङ्गित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितदत्त्वावच्छिन्नविशेष्यताक निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया
वाच्यतया वङ्गाभावविशिष्टदत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतायास्तादृश-
प्रकारतानिरूपितदत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनावच्छेदकत्वेपि अ-
प्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टवङ्गाभावविशिष्टदत्त्वाद्यवच्छिन्नवि-

अथताकनिश्चयवस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादतः तृतीयाया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदत्वार्थकत्वं स्फुटयति अवच्छेदकत्वचेति । इह लक्षणे घटकत्वं समस्यर्थः । न च विशिष्टविषयकत्वस्याप्रतिवन्धकसंशयादौ सत्वात् पुनरसम्भव इतिवाच्यं । ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्याप्राप्त्यज्ञानानास्करिदितनिश्चयपरं, षष्ठ्यर्थभाषेयत्वं तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः । एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिवन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् तादृशत्वस्य विवक्षणीयतया असम्भवाभावात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वं, स्वव्यापकतत्कत्वं । नतु तच्छून्यावृत्तित्वं तादृशनिश्चयवृत्तित्वं विशिष्टस्य विशिष्टविषयकत्वस्य विशेषीभूतविशिष्टविषयकत्वानतिरिक्ततया तस्यातिप्रसक्तत्वे विशिष्टे तन्निश्चयानतिप्रसक्तत्वस्य दुर्घटत्वात् ॥

यत्तु प्रतिवन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वं । अतोनीकरोत्या असम्भव इति तदमत् । तथासति मूलोक्तस्य ज्ञानस्येत्यस्य वैयर्थ्याद्भ्रदत्वाद्यवच्छिन्ना या वङ्गाभावविशिष्टदत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयता तन्निरूपकत्वस्य प्रतिवन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धदत्त्वाद्यवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गाच्च । मन्मते चानुमितिप्रतिवन्धकतायास्तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टदत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताविरहेणातिप्रसङ्गानयकाशात् ॥

अथैवमपि जातित्वादिना दत्त्वादिविषयकस्य जातिमान् वङ्गाभावयानित्यादिज्ञानस्यापि वङ्गाभावयद्दत्त्वाद्यवच्छिन्न

विषयकतया तस्य च ऋदोवर्द्धमानित्वाद्यनुमित्यविरोधित्वादस-
 भवः । जलमान् वर्द्धमानित्यादिस्यलीयदोषासंग्रहेण अवि-
 शेषितधर्मावच्छिन्नपक्षकादिस्यलीयस्य किञ्चिद्विशिष्टतद्वटित
 स्यासंग्रहेण च पक्षतावच्छेदकाद्यंशेऽन्याप्रकारकत्वादिनिवेशस्या-
 जक्यत्वात्, तादृशविशिष्टाघटकपदार्थाविषयकत्वस्य ज्ञानविशेषण-
 त्वापगमे सर्व्वमाकाशवदित्यादिस्यलीयवाधादौ तदघटकाप्रसिद्धा
 अस्यापि । यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशिष्टघट-
 कता तत्तद्रूपावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविष-
 यताशून्यत्वं ज्ञाने निवेश्यं । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य ऋदत्वादेन
 चञ्चाभाववद्दत्त्वावच्छिन्नघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नऋदत्वादि
 विषयता तादृशविषयताभिन्नैव तच्छून्यत्वञ्च नोक्तज्ञानस्येति न
 दोष इत्यपि न मत् । तथापि ऋदोजात्यभाववानित्यादिस्यलीय-
 वाधादेरेव दुःसंग्रहत्वात् जातित्वादिना ऋदत्वादिरूपधर्मात्ता-
 वच्छेदकावगाहिनो जातिमान्जातिमानित्यादिज्ञानस्य जाति
 त्वाद्यवच्छिन्नऋदत्वादिनिष्ठधर्मात्तावच्छेदकतारूपविषयताया नि-
 षक्तविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्ध-
 कस्य शून्यत्वान्तेनावारणात् । मैवं यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं
 तादृशविशिष्टविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
 तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञाने विशेषणतया साम-
 प्लस्यात् । अप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशे-
 षितऋदत्वादिघटिततत्तद्रूपवच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नाभावस्य

दोषात्मकविशिष्टविषयतासमानाधिकरणत्वात् तज्ज्ञानव्यावृत्ति-
रिति । विशिष्टस्य विशिष्टविषयकत्वस्य असत्त्वेऽपि वङ्गभाववादिना
घटाद्यवगाहिभ्रमेऽसत्त्वेऽपि तथाच विशिष्ट विषयकत्वेन प्रति-
वन्धकता न सम्भवतीति भावः । भ्रमात्प्रतिवन्धेऽपि तादृश-
भ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः नोक्तयुक्त्यापर्याप्ति-
निवेशेऽपि असम्भवस्तदनिवेशे पूर्वोक्तातिप्रसङ्गो वा ।

ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि , यादृशविशिष्टविषयतासमा-
न्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षया अतिप्रसङ्गवारणमन्भवात्
तदेव कथं न विवक्षितमिति । नच सामान्यपदस्य व्यापकतार्थ-
कतया प्रतिवन्धकतावच्छेदकतायां विशिष्टविषयतात्वव्याप-
कत्वं प्रवेश्यं, तदपेक्षया प्रतिवन्धकतायां विशिष्टविषयता
व्यापकत्वनिवेशनमवोचितमिति याच्यं । यतोवङ्गभावविशिष्ट-
ज्ञादिनिरूपितविषयताया अनुमित्यप्रतिवन्धकसंशयाद्दार्ढ्याप्रा-
माण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिः प्रतिवन्धकतायां
तद्व्यापकत्वमित्यनाद्दार्ढ्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्व-
विशिष्टायाविशिष्टविषयताया व्यापकत्वं प्रतिवन्धकतायां भवता
विवक्षणीयं । तदपेक्षया लाघवेन च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
तायां बाधादिरूपदोषविषयता चव्यापकत्वं वङ्गमुचितं । तथा सति
निश्चयत्वाद्यनिवेशात् , समानाकारकज्ञानस्य विषयिताया भेद-
स्याप्रामाणिकतया संशयादिज्ञानीयविषयिताया अपि निश्चयत्वा-
दिविशिष्टीयतयैव प्रतिवन्धकतावच्छेदकतया बाधादिरूपदोष-

निरूपितविषयतात्वव्यापकताया अक्षतत्वात् । नच वङ्गाभा-
यान् ऋदो वङ्गिमानित्याहार्यज्ञानोयवङ्गाभावविशिष्टरूपादिविष-
यिता नानाहार्यज्ञानसाधारणी तादृशाहार्यज्ञान समानकार-
कानाहायज्ञानाप्रसिद्धेः ऋदोवङ्गाभाववानि यनाहायज्ञानोयवङ्गा-
भाववशं ऋदादिविषयतातश्च वङ्गादिप्रकारता निरूपिततादृ-
शाहार्यज्ञानोयविशिष्टरूपादिविषयतायाभिन्नत्वात् तथाचानाहा-
यत्ववशं शब्दविषयतायां एव प्रतिबन्धकत्ववच्छेदकतया न प्रति-
बन्धकत्ववच्छेदकतायां दर्शिताहार्यज्ञानोयविषयितासाधारणविशि-
ष्टविषयतात्वव्यापकत्वमिति वाच्यं तथामति अनाहार्यज्ञानोयवि-
शिष्टविषयितात्वव्यापकताया एव विवक्षणीयत्वात् तावमापि संश-
यान्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्करन्दितात्वाप्रवेशेन लाघवानपायात् ।
मैवं स्वरूपसम्बन्धरूपायच्छेदकत्वप्रवेशे पाषाणमयत्वाद्यवच्छेदेन
वङ्गाभायवतानिययाविशिष्टस्य पाषाणमयत्वादिविशिष्टस्य पक्षादे-
ज्ञानस्य वङ्गानुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषययिताकपा-
षाणमयत्वविशिष्टपक्षादावतिशयिः । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
दकव निवेशपक्षे तादृशविशिष्टविषयतायाः पाषाणमयत्वायच्छे-
देन वङ्गाभायवतानिययाविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रति-
बन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वनातिप्रसङ्गानवकाशात् । नचानतिरिक्त-
वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेपि जलाद्यवच्छेदेन वङ्गाभाव-
वत्ताघटितस्य वङ्गाभाववज्जलादिमहतिजलादिविशिष्टस्य ऋदा-
दिरूपपक्षस्य जलवानवङ्गाभाववानित्यादिज्ञानसहितस्य जल-
वांशं ऋद इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टतादृशज्ञानत्वेनैव

प्रतिवधकतया तादृशप्रतिवधकताशून्यज्ञानविषयस्य सत्-
 प्रतिपक्षाद्यनत्मकस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य
 प्रतिवधकतायामवश्यं निवेशनीयतया ममतेपि तत्र नाति-
 प्रसङ्ग इति वाच्यं । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिवध-
 कतायिशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतद्दे-
 तमत्पक्षरूप सप्रतिपक्षाव्याप्तेः । साध्याभावांशे तद्व्या-
 पकताग्रहविशिष्टतदज्ञानत्वे न स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिक-
 तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतदज्ञानसाधारणानुरोधेनावश्यकत्वा-
 प्रतिवधकतयैवोपपत्तेः तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्या-
 नवच्छिन्नप्रतिवधकतात्वे मानाभावादुक्तविशिष्टेतिप्रसङ्गमु-
 विवक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशनेनैव वारणीयः । नच
 ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिवधकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयविशिष्ट-
 विषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्ववत्तथाच दर्शि-
 तविशिष्टघटकस्य प्रत्येक ज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टात्मकते-
 ति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्यास्तमेवेतिवाच्यं ।
 वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्च-
 यविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रतिवधकतानतिरिक्त-
 वृत्ति, तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयतया उक्तवि-
 शिष्ट वारणमभवात् । नचैवं तादृशविशिष्टद्वयघटितोक्तमत्प्रति-
 पक्षेऽव्याप्ति स्तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यभाव प्रतिहेतु-
 विशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यं । सप्रति-
 पक्षघटकतादृशविशिष्टद्वयविषयताभिन्ननिरुक्तविशिष्टद्वयविषयता-

शून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वार्थकत्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षान्तिश्च स्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव, साध्यादिभेदेन लक्षणभेदः । अस्मात्प्रकृतज्ञानीयविषयतासाधारणरूपेणैव वा प्रति-
हेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादि विषयतोपेया ।

वस्तुतस्तु दर्शित विशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता नवीक्रियते
ऽपितु हेतुतावच्छेदकरूपाघटितसाध्याभावाभावयदृष्टिमत्प-
क्षात्कविशिष्टस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टस्य
उक्तरीत्या संयुक्तदृष्ट्यैव्यापकसाध्याभावकालीनतद्वर्त्यविशिष्टपक्षा-
दिव्यावृत्तिरप्यशक्या स्यादित्यविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्ट-
मत्रस्यान्वयताया एव युक्तत्वात् नचोक्तप्रयामसपेक्ष्य ज्ञानवैशि-
ष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिवन्धकतानिवेशनमेषोचितमिति वाच्यं । एव-
मपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य
मतभेदेनासाधारण्यविरोधरूपस्य विषयतायाः पक्षधर्मि-
कप्रकृतहेतुमसाज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिवन्धकतायामेवावच्छे-
दकत्वात् प्रतिवन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशा-
सम्भवात् । दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटित-
त्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । नच पक्षदृष्टित्वविशेषितं प्रकृत-
हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासामधारण्यदिरूपं
वाच्यं पक्षदृष्टित्वाघटितविशिष्टविषयताया अप्रतिवन्धकज्ञान-
साधारणतया प्रतिवन्धकतानवच्छेदकत्वात् तादृशस्य सामाधा-
रण्यदेः पक्षदृष्टित्वविशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापकाभावप्रति-
योगित्वविशिष्टप्रकृतहेत्वादिरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयाघटिततया निवृ-

कविशिष्टद्वयाघटितनिवेशोपि न सम्भवतीति वाच्यं ।
पक्षघटितत्वाद्यघटितविशिष्टस्यैवामाधारण्यादिरूपताया विरो-
धोपि फलतः प्रतिरोध एव तदन्यत्वेन या विरोधि विशेषणीय
मिति पक्षिण्याख्यानावसरे सम्पादनीयत्वादिति निष्कर्षः ॥

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा वच्छेदकत्वनिवेशोऽपि व्यभिचारादि
घटितपदार्थाऽन्तरेतिव्याप्तिसिद्धयकत्वस्यापि प्रतिवन्धकता-
नतिरिक्तवृत्तित्वादत आह विशेषणीयञ्चेति । तादृशलक्षणमिति
शेषः । तादृशविशिष्टेति । अनुमितिप्रतिवन्धकतायां यदूपा-
वच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तदूपावच्छिन्नैत्यर्थः । व्यभिचार-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यभिचारत्वादि रूपतादृशरूपावच्छिन्न घटि-
तत्वादसम्भव इत्यतोऽन्तरेति । स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषय
तावच्छेदकावच्छिन्नार्थकं । अतः शुद्धव्यभिचारादेर्मयत्वविशिष्ट
व्यभिचाराद्यभिन्नत्वेपि न क्षतिः । तदघटितत्वं तदविषयकप्रतीति
विषयत्वं एवञ्चानुमितिप्रतिवन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्न-
विषयकत्वमवच्छेदकं तादृशं यत्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय
तावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्
तदवच्छिन्नत्वं समुदितार्थः । यदूपावच्छिन्ने लक्षणं मङ्गमनीयं तदेव
स्वपदार्थः । भवति हि व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीति
विषयतावच्छेदकीभूता ये बाधत्वादयस्तदवच्छिन्नाविषयक प्रती-
तिविषयतावच्छेदकं व्यभिचारत्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसङ्गतिः ।
मेयत्वविशिष्ट व्यभिचारत्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
यतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-

दकत्वाभावात्तदवच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचार-
देरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
विषयत्वात्तद्दोषः स्यादतः स्तादृशरूपाश्रयधर्मिणं तदवच्छिन्ना-
विषयकप्रतीतिविषयत्वेनाविगिथ्य स्वमेव तादृशविषयतावच्छे-
दकत्वेन विगेषितं । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविष-
यकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयक प्रतीती दुर्घटत्वात्त-
द्दोषः स्यादतः स्वाश्रयाविषयकवसुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्व
निर्गमः ।

स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषय वृत्तित्वस्य तादृश धर्म
विगेषणत्वे, व्यभिचारत्वादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छि-
न्नाविषयक प्रतीति विषये व्यभिचारदोषस्तस्मान्त्वादमश्रय इत्यत
स्तादृश विषयतावच्छेदकत्वेन धर्मो विगेषितः । प्रमेयं गगनवडा
श्रुत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयता-
वच्छेदकं यद्गगनाभाववन्मयत्वादि, तदाश्रयाविषयक प्रतीत्य प्रमे-
याव्यभिचारादौ तादृश प्रतीति विषयत्वस्य दुरुपपादतया (व्या-
प्तिरतस्तदवच्छिन्नाविषयकत्व निर्वेगः । अत्र च तादृश विगिष्टा-
न्तरा विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वस्य, दोषतावच्छेदक
धर्मो विगेषणतापेक्षया ज्ञानस्यैतत्त्वज्ञान पदार्थं तादृशविगिष्टा-
न्तराविषयकत्व निर्वेग एवाचिन्तितः । एवञ्च निष्कृष्ट यज्यमाण कल्पे
य द्विषयक नियमस्यैतत्त्व नियमएव तन्निर्वेग्यं लाघवादित्यवधेयं ।

अथ धूमव्यभिचारिवह्निमान् धुमयान् वज्ररित्यादौयाधादे
व्यभिचारादि घटिततया तत्रा व्याप्तिः । नच यद्द्रुपावच्छिन्न

विषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्या-
वच्छेदकं तादृश रूपास्तरावच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वान्नदोषः ।
व्यभिचारस्य उक्तवाध विषयकत्वान्यूनवृत्ति व्याप्तिज्ञान प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयिताकत्वेपि तादृश प्रतिबन्धकता सामान्यान्त-
र्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वाविरहेण तादृश
घटितत्वस्या किञ्चित्करत्वादितिवाच्यं, व्यभिचारत्वादि विशिष्ट-
विषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकविषयिता
निरूपकतावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छे-
दकस्या ऽसिद्धाऽसम्भवा इत्यभिचारत्व मेयत्व विशिष्ट व्यभि-
चारत्वादेरेव तथाविध विषयिता निरूपकतावच्छेदकत्वः तस्य च
व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ना विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वा
भायात् ॥ न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामा-
न्यावच्छेदक विषयिता निरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छि-
न्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकोयस्य एवम्भूतं यद्यत्स्वं,
प्रमेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादि, तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीति
विषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष इति वाच्यं तथा
सति धूम व्यभिचारि वङ्गिमान् धूमवान् वङ्गे रित्यादीनाधत्वाद्य
वच्छिन्न घटक तावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवङ्गिमत्त्वादेः
स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविष-
यकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक विषयिता निरू-
पकतावच्छेदक व्यभिचारत्वकत्वादव्याप्तेदुर्वारत्वात् । न च स्वाव-
च्छिन्नविषयितावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकीभूतं

यत् किञ्चित् विषयित्वं यादृश यादृश धर्मावच्छिन्ना निरूपितं तादृश धर्मावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकं यत्स्वं तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव समुदितार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकीभूतायाः शुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयितायामेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य च स्वभिन्नसत्त्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् । व्यभिचारत्वादिशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदिकायाः कस्याश्चिदपि विषयितायाः व्यभिचारत्वादिशिष्टानिरूपितत्वामभवात् तादृशविषयिताया यादृश यादृशविशिष्टानिरूपितत्वं, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वात्, तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य व्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वञ्चन कश्चिदोषः । अथवा यदधर्मावच्छिन्नविषयत्ववच्छिन्नप्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकीभूतविषयितात्वं यदधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यं तदधर्मत्वमेव समुदितार्थ इति वाच्यं, बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गः । तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नबाधज्ञानप्रतिबन्धकतायां केवलव्यभिचारविषयितायाः, तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायाञ्च केवलबाधविषयितायां अनवच्छेदकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयिताया एव तथाविधप्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकत्वं, तस्याञ्च तादृशधर्मावच्छिन्न

तद्वटकतावच्छेदकविशिष्ट निरूपितत्वस्यावश्यकत्वात् प्रथम कल्पेन पदेन चरमकल्पेयत् पदेनतस्योपादानं सम्भवात् ।

अथ वङ्गाभावादि धर्मितावच्छेदकक वङ्गादि प्रकारक बुद्धेरिव धूम व्यभिचार विशिष्ट वङ्गादि धर्मितावच्छेदककस्व धूमस्याप्यतया वङ्गादि प्रकारक ग्रहस्थानाहार्थ्यास्य सम्भवेन तादृश पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षक समूहालम्बनानु मिते रणसिद्ध्या तादृशानुमिति प्रतिबन्धकता घटित यथा श्रुत लक्षणस्य तद्रूपावच्छिन्न पक्षक वङ्गादि हेतुक दोषेऽव्याप्तिं स्वयमेव यच्छति तद्वारणप्रयासेऽहथेति चेत्भवतुतःवदेवं, तथापि विशेषगुणाभाववान् घटोगुणसामान्याभाववानित्यादौ विशेष गुणवद्वटादिरूपा अयासिद्धेर्गुणवद्वटादि रूपवाध घटितायाः संग्रह आवश्यकः । यदिव तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणवत्त्वमेव वाधः, आश्रयासिद्धिश्च तत्सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन वा विशेष गुणवत्त्वं, तस्याश्च गुणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने घटत्व व्यापकता घटितोक्त वाधस्य न प्रवेशः, विशेष गुणत्वेन घटत्व व्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्य रूपेण व्यापकतायास्तदनन्तर्भावादिति न तादृशा सिद्धसंग्रह प्रसङ्गइत्युच्यते तथापि विशेष गुणाभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटोगुणसामान्याभाववानित्यादौ द्वितीयक्षणावच्छिन्ने घटेविशेषगुणवत्स्वरूपा अयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्स्वरूप वाध प्रवेश स्यावश्यकत्वात् लक्षणेव तत् संग्रहस्यावश्यकतया उक्तविशेषणदानानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु अत्र वदन्तीत्यादि निःकृष्ट कल्पेमेयत्वं

विशिष्ट व्यभिचारादि वारणाय विशिष्टान्तरा घटितत्वस्य निवेश
नीयतयातन्मते दर्शित वाधाद्य संयुद्धोदोष एव । एतेन स्वावच्छिन्न-
निरूपित विषयितावच्छिन्नयत् किञ्चित् प्रतिवन्धकतावच्छेदक
विषयिताक विशिष्ट निरूपित विषयितात्व व्यापक स्वावच्छिन्न
निरूप्यताकत्वं समुदितार्थः । मेयत्वं विशिष्ट व्यभिचारत्वादिकं
नैतादृशंस्वं तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिवन्धकतावच्छेदक
व्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूप्यत्वाव्याप्यत्वादुक्तस्य-
ले च विशेषगुण विशिष्ट घटादि रूपाश्रया सिद्धादि विषयकत्वा-
वच्छिन्न विशिष्ट पक्ष ग्रहादि निरूपितयत् किञ्चित् प्रतिवन्धकता
वच्छेदक विषयिताक विशिष्ट निरूपित विषयितात्वस्य तादृशाश्रया
सिद्धादि निरूपितत्वं व्याप्यत्वास्तत्र लक्षण समन्वयः । प्रतिवन्धक-
तायां यावत्त्वानिवेशान्नोक्तरीत्या वाध विशिष्ट व्यभिचारादा वति
प्रसङ्गः । स्वावच्छिन्ना निरूपिता यादृश यादृशविशिष्ट विषयिता,
तादृश विशिष्टविषयिताः तदवच्छिन्नप्रतिवन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्न
विषयिताकोदोषम् स्तद्वत्त्वं समुदितार्थः । मेयत्वं विशिष्ट व्यभि-
चारत्वादिकं नैतादृशं स्वं तदवच्छिन्ना निरूपित शुद्ध व्यभिचार-
त्वाद्य वच्छिन्नविषयितावच्छिन्नाया मेय प्रतिवन्धकतायां तदव-
च्छिन्न विषयितायाश्च वच्छेदकत्वात् उक्तस्यले तादृश विशिष्ट वाध
विषयकत्वस्य तद निरूपित व्यभिचारविषयितानवच्छिन्नायाश्च
मिति प्रतिवन्धकतातदवच्छेदकत्वा लक्षण समन्वय इति परास्ती
यद्विषयक निषेधस्य विरोधिविषयिता प्रयुक्त इत्यादि निष्कण्ट
कल्पेऽनु मिति प्रतिवन्धकताया अघटकत्वात् प्रतिवन्धकतायां

विशिष्टान्तर विषयकत्वानवच्छिन्नत्व विशेषणदानस्या सम्भवेन यत् पदार्थस्य तादृश पदार्थान्तरा घटितत्वेन विशेषणीय तया-उक्तवाधा व्याप्तेरशक्यपरीहारात् ॥

अत्र केचित् स्वसजातीय विशिष्टान्तरा घटितत्व मेव यत् पदार्थं विशेषणं देयं । साजात्यञ्छेत्वाभास विभाजक रूपेण, तच्चरूपं वाधत्व व्यभिचारत्वादि, तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न वाधादि साजात्य मिति व्यभिचार घटित वाधादीनाव्याप्तिः । नचैवं यद्विषय कनिष्ठयस्य विरोधि विषयता प्रयुक्त उभयाभाव स्तत्त्वमित्यत्र विरोधि विषयता प्रयुक्तपदस्यवैयर्थ्यं । घटादेः तादृश रूपेण सजातीयत्वा प्रसिद्धैरिति प्रसङ्गाभावादिति वाच्यं स्वसजातीय विशिष्टान्तर घटितं यत्स्वं तदविषयक प्रतीति विषयत्वस्य विवक्षयाऽनुयोगिनिस्त्वानन्तर्भावेण पदार्थान्तरेष्वपि प्रसङ्गवाक्यतयातद्गल सार्थक्यात् नच व्यभिचार विशिष्ट मेयत्वादेर्हेत्वा भासत्वविरहाहेत्वाभासविभाजक रूपेण सजातीया प्रसिद्धा तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरेव स्वपदेनोपादेयतया तद्विज्ञतया तच्चाति प्रसङ्ग इति वाच्यं विशिष्टान्तरा घटितत्वेना घटितस्य साध्यसाधनग्रहाद्विरोधिज्ञाननिष्ठविषयिता सम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकता नतिरिक्तवृत्तित्वादि रूपस्य व्यभिचारादि विभाजकस्यात्र निवेशान्तादृश रूपस्य च व्यभिचार विशिष्ट मेयत्वादि साधारणत्वादित्याहुः । अत्रेदं बोध्यं प्रतियोगिनि स्त्वान्तर्भावेण तादृश लक्षण करणेपि व्यभिचार घटित वाधादावव्याप्तिवारणं मशक्य मेव तत्र सजातीय विशिष्टान्तर घटितं

यत् स्वं धूम व्यभिचारिवह्निमत्त्वं, तदघटितत्वस्य तदघटित
 वाधादावसत्त्वात् यदि तदघटितत्वम् तदपर्याप्त विषयता
 पर्याप्त्यधिकरणत्वं तच्च तत्र सुघट मेव एकदेशापर्याप्त
 विषयताया अपि समुदाये पर्याप्तिरित्युच्यते तदाप्य व्याप्ति
 दुर्वारैव निरुक्त व्यभिचारत्वेन सजतीय विशिष्टान्तर घटित स्ता-
 दृश वाध एव तदपर्याप्तविषयतायास्तत्रा भावात् । नच स्वहृत्ति
 यावहेत्वाभासविभाजक रूपिण साजात्यं विवक्षणीयं । तथाच
 याधाद घटक व्यभिचारादौ वाधत्वाद्यसत्त्वान्न तादृश वाधादि
 सजतीयत्वं अतस्तत् संग्रह सम्भव इति वाच्यं एवं सति वाध
 विशिष्ट व्यभिचारादौ स्वहृत्ति वाधच व्यभिचारत्वादियावद् धर्मिण
 व्यभिचार याधादौ सजातीयत्वा प्रसिद्धा ऽतिव्याप्तेः तस्मात् व्यभि-
 चारादि घटित वाधादेः संग्रह प्रकारोऽग्रे प्रदर्शनीय एवादरणोयः ।
 मेगत्व विशिष्टव्यभिचारादौ* तादृश व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ने । नाति
 प्रसङ्गः नदोष व्यवहार प्रसङ्गः । अत्र मेयच विशिष्ट व्यभिचारो
 दोष इत्यादि व्यवहाराभावाच्चेष्टापत्तिः सम्भवति । नच विशिष्टव्यभि-
 चारदेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोष चस्याक्षततयोक्तविशेषणदानेऽपि
 तादृश व्यवहारापत्तिर्दुर्वारैवेति, तत्रेष्टापत्तौ व्यर्थं विशेषण मिति
 वाच्यं दोषादि पदस्य निरुक्त विशेषणावच्छिन्नानुमिति प्रतियम्भक-
 तावच्छेदक स्वावच्छिन्न निरूपितविषयताकत्वेनान्वयितावच्छेदक
 धर्मबोधकतायाव्युत्पन्नतया प्रकृतेव मेयच विशिष्ट व्यभिचार-
 त्वादिरूपस्यान्वयितावच्छेदकस्योक्त विशेषणामवेनाति प्रसङ्गा

* दोषिती मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिपादाभिप्रायेण ।

भावादिति हृदयम् । नन्वा अया सिद्धादिस्थले पक्षतावच्छेदका
भायवत् पक्षकत्वादिक मेव दोषस्तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोर्दु
ष्टत्व व्यवहार निर्वाहकत्वात् तादृश धर्मस्य तादृशा भायवत्पक्षा
दिरूप तादृश त्रिशिष्टान्तर घटित तया ऽव्याप्ति रित्यतन्नाह

एवञ्च पक्षतावच्छेकादि विरहविशिष्टः पक्षः पक्ष-
निष्ठस्तद्विरहोवा । साध्याभाववृत्तिसाधनं, साधन-
वृत्ति साध्याभावोवा हेतुदोषोयेन केनापि सम्बन्धेन
तद्वाञ्छ प्रकृतोहेतुर्दृष्टः ।

एवञ्चेति तादृश विगेषणदनेचेत्यर्थः आदिपदात् साध्यादि
परिग्रहः पर्वतादिधर्मिककाञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वतः
काञ्चनमयत्वाभाववानित्यादि धर्मविशेष्यक निश्चयस्येव पर्वते
काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादि धर्मविगेषणक निश्चयस्यापिविरोधि
त्वमानुभविक मतस्तद्विषयस्यापि, दोषत्व माह पक्ष निष्ठ इति
आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः । समुच्चयार्थं कोवाकारः
साधनवृत्तिः साध्याभाव इति । साध्याभाववृत्तित्वप्रकारक-
ज्ञानं साधनधर्मिकस्यापि प्रतियन्धकं, साधनवति साध्याभाव-
इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववृत्तित्वं तुल्यवित्तिवेद्यतयानिय-
मतो भासत इत्यभिप्रायेण । साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानस्या-
समनविशेष्यकस्यापि प्रतियन्धकत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणवेदं ।
दोष इति न पक्षत यच्छेदका भायवत् पक्षकत्वादिक मिति शेषः ।

तथा च लक्ष्यत्वात्तत्रा व्याप्तिरिति भावः ननुपक्षतावच्छेदका-
 भाववत् पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वात् कर्षं हेतीदुष्टता, व्यवहार इत्यत
 आह येनकेनापीति । एक ज्ञानविषयत्वादिनेत्यादिः । तद्दान्तरद-
 र्शितः, दुष्टः इष्टपदप्रतिपाद्यः, तथाचहेतोः तादृशदोषानधिकार-
 णत्वेऽपि नञ्प्रतिः । दुष्टइत्यादीमामान्यतः सम्बन्धिन एवनिर्वाह-
 त्वात् नचैत्रमेकज्ञान विषयत्वादिनाबहुभाववद्भेदादिरूपदोषस्य
 धूमोदोसत्वेपि पर्वतादीवज्ज्यादि साधनेतस्य दुष्टव्यवहारपत्ति
 रितिवाच्यं यतस्तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहार
 स्थले तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमिति प्रतिवन्धकतावच्छेदक
 स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताक धर्मावच्छिन्न सम्बन्धी दुष्टपदेन
 बोधने ईदृश व्युत्पत्त्या पूर्ववहारणपि पूर्ववदेव वङ्गाधूम-
 साधनेरामभो दुष्टइत्यादि व्यवहारोऽन्यदोषमात्रस्य दुष्टत्वव्यव-
 हारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्वार इति । प्रकृतहेतुतावच्छेदक
 विशिष्ट सम्बन्धीनिर्वायतावच्छेदकोवाच्य एतज्ज्ञाभाय प्रकृतीहेतु
 रित्युक्तं । इदं वदतेः साधने धूमोदुष्टइत्यवच्छेदत्वावच्छिन्नपक्षक
 वङ्गित्वावच्छिन्नसाध्यक धूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमिति प्रतिवन्धक-
 तावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताक धर्मावच्छिन्न सम्बन्धीधूम
 इत्यन्वयव ध, तत्र प्रतिवन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताक
 धर्माविशिष्ट एव दुषधातीरर्षः । साधनपदं लक्षणया धूमत्वा-
 वच्छिन्नहेतुकानुमितिपरं, तत्र इदरिति समस्यन्तार्थं इदत्वावच्छिन्न-
 पक्षकत्वस्य, वङ्गेरितिप्रष्टान्तार्थं सप्रवङ्गित्वावच्छिन्न साध्यकत्वस्य-
 चास्य, तादृशानुमित्यन्वित समस्यर्थं निरूपितत्वस्य दुषधात्वर्थे

कदेशे प्रतिबन्धकत्वेऽन्वयः । एवञ्च पूर्वतेवङ्गेः साधने धूमोदुष्ट
इत्यत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवर्जित्वावच्छिन्न साध्यकधूमत्वाव-
च्छिन्नहेतुकानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदक स्वावच्छिन्नविषयताक
धर्मविशिष्ट सम्बन्धी धूमइत्येव प्रतीयते, तत्र तादृश धर्मसा प्रसिद्ध
एवेति न तथा व्यवहारः । पक्षविशेषादिक मनसिर्भाव्य धूमं दुष्ट
इति व्यवहार स्ववाधित इत्यतएवेतिदिक ॥

साधननिष्ठसाध्याभाववदृत्तित्वादेरेवमभिचारतया प्रसिद्धि
र्हेतुतद्विशिष्ट साधनादेरतो न तस्य दोषत्वमितिकश्चिदाह व्याचष्टेपि
कश्च ॥ मन्यर्थेऽन्वयाति प्रसङ्गात् तादृशस्याख्यमुपन्य सति

यादृश धर्मिणि, यादृशधर्मवत्ताज्ञान मनुमिति
प्रतिबन्धकं, तद्यधर्मिण, तादृशधर्मवत्त्वं, हेतुदोष
इत्यपि कश्चित् ।

यादृशेति । यदूपावच्छिन्नैत्यर्थकं । ज्ञानं, ज्ञानत्वावच्छिन्नं । तस्य
धर्मिण, स्तद्धर्मवच्छिन्नस्य, तेन सम्बन्धेनेति शेषः । तादृश धर्मव-
त्त्वं, तदूपावच्छिन्नधर्मवत्त्वं । साधनादिविशेषक साध्याभाववदृत्ति-
त्वादि विशेषक ज्ञानस्य सामान्यव्याप्त्यादिज्ञान प्रतिबन्धकत्वेपि
साध्याभाववदृत्तित्वादेराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न
दोषः, साधनादेः साध्याभाववदृत्तित्वादि धर्मताविरहात् । अत्रा
प्यवच्छेदकत्वं पूर्ववत्तु स्वरूप सम्बन्ध विशेषः । पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्ननिष्ठ केवलाभावत्वावच्छिन्नवत्त्वादावति प्रसङ्गात्तदव-

च्छिन्नधर्मिकतद्रूपवच्छिन्नवत्ता ज्ञानत्वस्यापि प्रतिबन्धकताव-
 'च्छेदक कोटि प्रविष्टत्वा दवच्छेदकतापर्याप्ति विवक्षित
 ऋदत्वावच्छिन्ननिष्ठवङ्गाभावत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वे ऽप्याप्तेः, वङ्गि-
 त्वादिना घट्टाद्यवगाहिनोऽङ्गदीनवङ्गिमानित्यादि निश्चयस्य
 ऋदोवङ्गिमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया ऋदत्वावच्छिन्न
 विशेषक वास्तवङ्गाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न
 प्रतिबन्धकता इति अपितु तद्विशेषकवङ्गित्वावच्छिन्न प्रकारता
 निरूपिताभावचावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैवातस्तादृश मेव
 रूपं प्रतिबन्धकतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणं, नतुऋद-
 त्वावच्छिन्न धर्मिकवङ्गाभावत्वावच्छिन्न प्रकारकत्वमिति यद्रूप-
 पदेनवङ्गाभावत्वाद्युगादानं न सम्भवति, पर्वतोवङ्गाभाववानि-
 त्वादौपर्वतत्वावच्छिन्ननिष्ठवङ्गित्वावच्छिन्न रूपवाधादेरभंगङ्गभये-
 न यद्रूपवच्छिन्नधर्मिणि यद्रूपवच्छिन्नप्रकारतानि रूपित
 यद्रूपवच्छिन्नप्रकारताक निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूप
 विशिष्टे तद्रूपवच्छिन्न विशिषित तद्रूपवच्छिन्नवत्त्वं दांघ
 इत्यादि विवक्षाया असम्भवात् । अत्र साधननिःसाध्याभाव वदृप्ति
 त्वादेरिवसाध्याभाववदृप्ति साधनादेरपिदांघत्वेत्तद्विरहात् एतां-
 यानायासोऽनयेक इत्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः ॥

अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे, वङ्गित्वेन साध्यत्वे, वि-
 शिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे, पर्वतादेः काश्चनमयत्व
 विरहो, ऋदस्य वङ्गिधूमगून्यत्वं, मयत्वस्य केवलधूम-

स्य वा वज्रव्यभिचारो, विशिष्ट धूमस्य वा पर्वतीय-
वज्र व्यभिचारो नदीषः । न वा तत् सम्बन्धेन तत्र
तस्य हेतार्दुत्वं, अतस्तद्वर्मावच्छिन्नं तत् पक्षक तद्व-
र्मावच्छिन्नं तत् साध्यक तद्वर्मावच्छिन्नं तद्वेतुकानु-
मिति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

यथा व्याख्यात यथा अतार्थं निर्वर्द्धिः पर्वतीवज्रमान्त्रिया
दौ प्रकृत पक्षतावच्छेदक विशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
प्रकारकानुमितेर प्रसिद्धया ऽध्यामिर्दर्शयिष्यते, तत्रविशिष्य पक्ष
तावच्छेदकाय प्रवेशे ना प्रसिद्धिरतस्तद्विवेग प्रयोजन माह
ष्येति । पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्वत्र नदीषु
इति सम्बुध्यते । तथाचपक्षतावच्छेदकाय प्रवेशे पूर्वोक्त युक्त्या
ऽसम्भवात् तद्वारणाय यत् किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नपक्ष साध्य-
हेतुकानुमितिसामान्य प्रतिबन्धकव मेव निवेश्य मिति
पर्वतीवज्रमान धूमादित्यादौपर्वतादिनिष्ठकाञ्चनमयत्वा भावा-
दावति व्याप्तिः तस्यापि काञ्चनमयत्वादि सहित पर्वतत्वादि
रूपयत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्न पक्ष साध्यहेतुकानुमिति प्रतिबन्धक-
ज्ञानविषयत्वादितिभावः । आदिपदेषु वस्तुन्तर संघातकं । प्रकृत-
तानुमित्यविषयपदार्थाभावे ऽति व्याप्तिं सूचयित्वा तद्विषय साध्या-
द्यभावे, तां सूचयति ऋदस्येति । ऋदनिष्ठं वज्रशून्यत्वं धूमशून्यत्व-
स्येत्यर्थः । ऋदादि निष्ठाभावेऽति व्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतपक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्न प्रकृत पक्षकत्व रूप समुदागदस्यैवा निवेशे दीर्घ्यं ।

महानसीयेति महानसीय वक्राभावोमहानसीयधूमाभावोवेत्यर्थः
 अत्राति व्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदक , प्रकृतहेतु ताव-
 च्छेदकयोरनिवेशेवोध्यं ॥

इदमुपलक्षणं साध्यहेतोरनिवेशेऽपि जलत्वाभावादावतिव्याप्ति
 वीध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे, पक्षधर्मता-
 ज्ञानप्रतिषेधकतामादायाति व्याप्तिं सूचयित्वा , व्याप्तिज्ञानप्रतिव-
 षेधकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेयत्वस्येति । वक्रि व्यभिचारइत्यने
 नान्वयः । अत्राति व्याप्ति स्थाइशदल समुदायस्यैव अनिवेशेवोध्या ।
 प्रकृतहेतुकत्वनिवेशेपि एतद्दोषस्यशक्यवारणतयाहेतुतावच्छेदक नि-
 वेशमायाह केवलधूमस्येति । वक्रिशून्यदेशान्तरवृत्तिधूम-
 व्यक्तिव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नेत्यर्थः । साध्यतावच्छेदका-
 निवेशे पूर्वसाध्यवत्ता ज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शिता, इटा-
 नीं व्याप्तिज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शयति विशिष्टधूमस्यवा
 पूर्वतौरववक्रिव्यभिचार इति , दोष लक्षण इव दृष्ट लक्षण-
 ऽपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्यावश्यकतां दर्शयति नवानत्
 सम्बन्धेनेति । तत्रपर्वतत्वावच्छिन्ने , वक्रित्वावच्छिन्नवक्रिकाधने ।
 तस्य विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नञ्च । पक्षादौपक्षतावच्छेदकभेदेया
 इय सम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिमतं तत्र तत् सम्बन्धेन
 तदवच्छिन्नत्वं निवेश्य मिति सूचयितुं तत्पक्षकेत्युक्तं , पक्षताव-
 च्छेदकादि निवेशेपक्षादि निवेशस्या प्रयोजकत्वादिति । वाच्यं,
 तद्द्रूपावच्छिन्नपक्ष साध्यहेतुक दोष लक्षणे निवेशनीयं ।

तथा च निर्व्वर्द्धः पर्व्वतोवर्द्धमान् , पर्व्वता-
वृत्ति वर्द्धमान् वा, तद्व्यभिचारिणः, पर्व्वतावृत्ते-
र्व्वर्वा धर्मादित्यादौ न कोपि हेत्वाभासः स्यात् तादृ-
शानुमितेरप्रसिद्धत्वात् ।

तथाचेति, निर्व्वर्द्धः पर्व्वतोवर्द्धमान् इत्यत्र पक्षतावच्छेदक
निर्व्वर्द्धत्व विशिष्ट पर्व्वते, वर्द्ध वैशिष्ट्यावगाहित्व मनुमितेर्न
सम्भवति स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकक स्वप्रकारकाना-
हार्यज्ञानस्वानभ्युप गमात् । पर्व्वतः पर्व्वतावृत्तिवर्द्धमान् इत्यत्र
पर्व्वते पर्व्वतावृत्तित्व रूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्व
मनुमितेर्न सम्भवति स्वस्मिन् स्वावृत्तित्वाद्यवच्छिन्न प्रकार-
कानाहार्यज्ञानस्वाननुभविकत्वादेवं पर्व्वतो वर्द्धमान् वर्द्ध-
व्यभिचारिण इत्यत्र वर्द्धव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्ने वर्द्धव्याप्यत्व वैशिष्ट्यावगाहित्व मनुमितेर्न
सम्भवतीति पूर्व्वोक्त युक्तेः । पर्व्वतोवर्द्धमान् पर्व्वतावृत्तेरित्यत्र
पर्व्वतेपर्व्वतावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न वैशिष्ट्यावगाहित्वं
नानुमितेः सम्भवति उक्तयुक्तेरिति , यथाविवक्षितानुमित्य
प्रसिद्धि प्रयोजकमेतेन नानास्वले ऽव्याप्ति कथनं । नकोपिहेत्वा-
भासः स्वादिति, तथाचापार्थकरूपनिग्रहस्वानत्वेन तथाप्रयोक्तु
निग्रहोपपत्तावपि, निर्व्वर्द्धत्वेन पर्व्वते वर्द्धेः साधने धूमोदुष्ट
इत्यादि व्यवहारोदुरूपपाद इति भावः । तादृशानुमितेस्तथा

विवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति । आहार्य-रोचनानानुप-
गमा दिति भावः ॥

अत्र वदन्ति यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधि विष-
यता प्रयुक्तं *स्तदुत्तरमनुमितावनाहार्यं मानसज्ञाने
वा, पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे, साध्यतावच्छेदक
विशिष्ट साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य, साध्यतावच्छेदक
विशिष्ट साध्यनिरूपित व्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदक
विशिष्ट हेतुमत्तावगाहित्वस्य च, इयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं
हेतुदंष्ट्रत्वं ।

यद्विषयकनिश्चयस्येति, यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयस्येर्षः ।
उत्तरपदस्य उत्तरकालोन्नायकतया, तदुत्तर मिति धातूपव्याप्या-
नुमिति रूप क्रियाविशेषण मतोद्वितीया । अपिमकल्पे तादृशज्ञान
रूपक्रिया विशेषणं, अतोज्ञानपदमपिसार्थकं । तत् पदञ्च, तादृश
निश्चय परामर्शकं । उत्तरपदञ्च व्यनहितोत्तरार्थकं । कालाध्यनो-
रत्यन्तसंयोग इत्यनेन द्वितीयाधिकारणे, उत्तरपदस्य उत्तरकाल
परत्वादिति तु न युक्तं, व्यापकतात्मकस्यात्यन्तसंयोगस्य प्रकृतेऽवि-
वक्षितत्वादिति । अनुमितोऽनुमितिसामान्ये । इयोर्व्यतिरेक इत्य-
भि सम्बन्धः । तत्त्वं, तद्रूपावच्छिन्नत्वं । अत्र च तज्ज्ञानानन्तरज्ञा-
ननिष्ठ तादृशोभयाभावेतज्ज्ञानीयाया एव विरोधि विषयितायाः

प्रयोजकत्वात् विरोधि विषयितायां तादृश निश्चयीयत्व कर्त्तव्यं
स्वरूप कीर्तन मात्रं, नतुनङ्गणघटकं । तथाच यदूपावच्छिन्न
निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधि विषयिता
प्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं, तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमिति सप्त-
दितार्थः । वङ्गाभावविशिष्ट ऋद वावच्छिन्न विषयक निश्चयान्तरं
ऋदोवङ्गिमान् वङ्ग्याप्य धूमवांशेत्याकारकानुमितेः कदाचि
दप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितयएव तादृश निश्चयाव्यवहितोत्तरानु
मिति सामान्यान्तर्गतास्तासुच ऋदत्वादि विशिष्टे यत् वङ्गित्वाद्य
वच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं, वङ्गित्वावच्छिन्नवङ्गित्वाविशिष्टधूमत्वा
वच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च, तदुभयाभाववत्त्वमक्षतमेव, तत्र तादृश
निश्चयीय विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि, स्निग्ध प्रतिबन्धकतावच्छे-
दक धर्माच्च स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिवध्यतावच्छेदक धर्माभाव
प्रयोजकत्वात्, तत्रऋदत्वादि विशिष्टविशेषकत्वावच्छिन्नवङ्गित्वादि
विशिष्ट प्रकारकत्वावच्छिन्न प्रतिवध्यता निरूपित प्रतिबन्धकता व-
च्छेदकी भूताया, ऋदत्वावच्छिन्नविशेषकत्वावच्छिन्नवङ्गित्वावच्छिन्ना
भावीय प्रकारितायास्तादृशवङ्गित्वादि विशिष्ट प्रकारकत्व घटितो
भयाभावेतयात्वात् । नच तादृशविशिष्ट प्रकारकत्वमात्रं न विपरोत
निश्चय प्रतिवध्यतावच्छेदकं, अपितुतद्विशेषितानाहार्यं ज्ञानत्वं,
तत् कथं तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविध विरोधि विषयिता
प्रयुक्तत्वमिति वाच्यं, विशिष्टाभाव प्रयोजकस्य विशेषवन्निष्ठविशेषणा
भाव प्रयोजकत्वात् अनाहार्यज्ञानत्वाद्याश्रयानुमिति निष्ठ तादृश
विशिष्ट प्रकारकत्वा भावस्य, विरोधिविषयिता प्रयुक्तत्वाच्चतेरिति

द्वैवङ्गिमान् धूमादित्यादौ वङ्गभावविशिष्टदत्ताद्यवच्छिन्ने
लक्षण समन्वयः । निर्वङ्गिः पर्वतोवङ्गिमानित्यादौ तादृशानु-
मितेरप्रसिद्धावपि वङ्गिमतु पर्वतादिरूपाश्रयासिद्धादिविषयक-
निस्रयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छे-
दक विशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्व-
घटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वयः । न
चाहार्यज्ञानमात्र प्रसिद्धस्य निर्वङ्गि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यक
वङ्गि प्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिवध्यतावच्छे-
दकतया तादृशधर्मावच्छिन्ने वङ्गादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधि-
विषयताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमितिवाच्यं । तादृशज्ञानत्वस्य प्रति-
वध्यतानवच्छेदकत्वेपि तद्गोपकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने वङ्गित्वावच्छि-
न्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वङ्गिविशिष्टपर्वतविषयकज्ञानप्रति-
वध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभाव
प्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवङ्गादिप्रकारकत्वा-
भावे तादृशदाषविषयिताप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । नचविरोधि-
ज्ञानासत्त्वपि निर्वङ्गिः पर्वतोवङ्गिमानित्यादिज्ञानस्यानाहा-
र्यस्यानुत्पत्त्या इच्छादि घटित तादृशाहार्यज्ञानसामग्रभावस्यैव
निर्वङ्गित्वविशिष्टे वङ्गिवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं नतु
विरोधिविषयित्वस्य क्वचिदप्यङ्गत्वतादिति वाच्यं । अभावाधिक-
रत्वायामेव विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणता-
नास्त्वाभावाभेदेऽधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्

पन्नज्ञाने तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विनिगमना
विरहेण पूर्वज्ञानीयविरोधिविषयिताया अपि प्रयोजकत्वात् ॥

यद्विरोधिविषयताप्रयुक्त स्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्येतावन्मात्रे
कृते ऋदोवङ्गभाववानित्यादिज्ञानीयवङ्गभावादिविशिष्टकृदादि-
विषयिताया इव तदन्तःपातिवङ्गभावत्वादि विशिष्ट विषयि-
ताया अपि प्रतिवन्धकतावच्छेदककोटि प्रविष्टतया प्रतिवन्ध-
तावच्छेदकस्य ऋदत्वादिविशिष्टे वङ्गादि वैशिष्ट्यावगाहित्वस्य
विरहप्रयोजकतया वाधायकदेशे वङ्गाभावादिरूपविशिष्टे ऽति-
व्याप्तिरिति यद्विषयक निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यस्य
विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितं । नच यादृश
विशिष्टविषयितासामान्यस्य प्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्येव
सम्यक् ऋदत्वादिविशिष्टविषयितासामान्यान्तर्गतायां ऋदत्त्वा-
दि ज्ञानीयविषयितायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादतिव्याप्तेरन-
वकाशादितिवाच्यं । पाषाणमयोन वङ्गमानिति ज्ञानसहि-
तस्य पर्वतः पाषाणमय इतिज्ञानस्य पर्वतोवङ्गमानितिज्ञान
प्रतिवन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताभिदाभावात् पाषाणमयत्व-
विशिष्ट पर्वतादि विषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजक-
त्वात् पाषाणमयत्वविशिष्ट पर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्भारत्वात् । ऋ-
दोवङ्गभाववानित्यादिकृदादिविषयकनिश्चयानन्तरोत्पन्नघटाद्यनु-
मितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवल ऋदादा-
वतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं पूरणीयं । तथासति ऋदादि
निश्चयानन्तरोत्पन्नानुमिति सामान्यान्तर्गतायां ऋद इत्या-

दिनिश्चयानन्तरजात ऋदोवङ्गिमान् वङ्गिव्याप्यधूमवांशेत्या-
यनुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्ततादृशीभयाभावासत्त्वात्प्रति-
व्याप्तिः । ऋदत्वादिना वङ्गभावविशिष्ट ऋदादिविषयक निश्चया-
नन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि दोष-
त्वानुपपत्तिरतीयत्पदं यद्रूपावच्छिन्नपरतयोपवर्णितं । वङ्ग-
भावविशिष्ट ऋदादिविषयकस्य ऋदोवङ्गिभावत्व्यादि ज्ञान-
स्यानन्तरं तादृश समूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्दोषतादवस्य
मतौ निश्चयेति । अनाह्वार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित संशयान्य
ज्ञान परं, तेनाह्वार्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि दोष
विषयकनिश्चयस्यानन्तरं तादृशानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः ।
दोषविषयकनिश्चयनाशे सति तादृशानुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषोपपत्ति-
रतोऽव्यवधान निवेशः । एवं दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहित
पूर्वमनुमित्युत्पत्त्या तद्दोषः स्यादत उत्तरेति । तत्सामानाधिकर
ण्यमनुमितौ निवेश्यमत एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानु-
मितावपि न क्षतिः । बाधादिनिश्चयानन्तरं पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्ने साध्यादिप्रकारकस्याह्वार्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्य
उत्पत्त्या ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः । यत्
पक्षक यत्साध्यकयत्तुक्तस्यले यादृशदोषविषयकनिश्चया-
नन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्या
ऽव्याप्तिरतोऽनुमितिस्यलेऽनाह्वार्यदोषविशेषाजग्य ज्ञानं निवेश्य
कस्यान्तरमाह्वानाह्वार्येति । तथाच यत्र तादृशानुमित्यप्रसि-
द्धितत्र तथा विधमानसोपनीतभानादिकमादायैव लक्षणं मङ्ग-

मनीय मिति भावः । वाधादि निश्चयानन्तरं चाह्वार्यं साध्यादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पत्त्याऽसम्भवोऽव्याप्तिर्व्येत्यत आह्वानाह्वार्येति । शङ्को न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्कादौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यचान्नुषादेरुत्पत्त्या शङ्कःपीतः शङ्कत्वादित्यादिस्थलीयवाधादावव्याप्तिरतोमानसेति । मानसपदं दोषविशेषाजन्यज्ञानपरं, तेन नाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मिथ्याज्ञानजन्यवासनादिरूपदोषविशेषजन्यात्मविशेष्यकगौरत्वादिप्रकारकमानसज्ञानस्योत्पत्तावपि अहं गौर आत्मत्वादित्यादिस्थलीयवाधादौ नाव्याप्तिः । एतेन यादृशपक्षसाध्यहेतुक स्थले यद्विषयकनिश्चयानन्तरं विरोधिसामग्र्यादिवशेन मानसज्ञानं कदापि न जातं तत्राव्याप्तिरित्यपि निरस्तं । तत्राप्यनुमितिशाब्दबोधदिकमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकेत्यादिदलद्वयनिवेशस्य व्यावृत्तिः पूर्वोक्तरीत्या बोध्या । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशप्रयोजनं स्वयमेवाप्ये वक्षति । यत्र विषयविशेषे समूहात्मन्यज्ञानं न कस्यापि जातं तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरतोविशिष्टाभावमुपेक्ष्योभयाभावनिवेशः कृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयितावत्त्वं यद्रूपविशिष्टविषयकत्वव्यापकं तद्रूपत्वच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य सम्यक्त्वेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यं । अनुकाञ्चनमयः पर्वतोवज्जिमानित्वादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाप्रसिद्धा विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्या-

वगाहित्वाद्यप्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्धादावव्याप्तिरित्यत आह ।

पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तविकं ग्राह्यं । व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च ग्राह्या, तादृशावगाहित्व प्रसिद्धिराहार्यज्ञान एवाभ्युपेतव्या अनन्यगतिकत्वात् ।

पक्षतावच्छेदकेति । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः । वैज्ञानिकमिति तत्तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वरूपमित्यर्थः, तथा च पर्वतादेः काश्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । नच ऋदो न वृद्धिमानित्यादिनिश्चयानन्तरं जायमाने ऋदोद्रव्यं जलमयोवृद्धिमानित्याद्याकारक समूहालम्बने ऋदत्वादिना ज्ञायमाने वृद्धादिवैशिष्ट्यावगाहित्वसत्त्वादसम्भव इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना याः पक्षनिर्वाहविषयता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना साध्यप्रकारता याच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितव्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता तत्प्रतियोगित्वयोरवगाहित्वान्तदयेन विवक्षणात् विशिष्टविषयाप्रसिद्धावपि पर्वताद्यंशे काश्चनमयत्वाद्यवगाहित्वभ्रमविषयताया व्यधिकरणकाश्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् । व्याप्तिप्रकारतास्त्वलेच निरूप्यनिरूपकभावापन्ना व्याप्तिघटक-

तत्तदपदार्थप्रकारता निवेशनीयाः । तेन धूमवान्वयहे रित्वादी-
वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।
नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेद्विवक्ष्यते तदा व्यतिरेकव्याप्ति
ज्ञानविरोधिनि हेत्वादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहा-
रित्वेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्यान्वयव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । व्यतिरेक
व्याप्तिविवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्दृष्टित्व साध्यतावच्छे-
दकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावव्या-
प्तिः , तज्ज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेकव्याप्ति
ज्ञानविरोधित्वे मानाभावात्त आह व्याप्तिश्चेति । अन्वयत
अन्वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठा साध्यनिरूपितेति यावत् । सा-
चात्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन भिन्ना अव्यभिचारितत्वहेतुव्यापक
साध्यसामानाधिकरण्यरूपा नानाविधैव ग्राह्या अतोऽत्यन्ताभावा-
दिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य व्याप-
कत्वादिज्ञाने साध्याभाववद्दृष्टिहेत्वादिज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्य
नवगाहितया अविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । व्यतिरेकतः व्यति-
रेकनिरूपिता साध्याभावव्यापकोभूताभावप्रतियोगित्वरूपा
ग्राह्या व्याप्तिपदेन विवक्षणीया , तथा च तत्तद्व्याप्ति प्रका-
रता निरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता प्रतियोगित्व
कूटाभावोनिवेशनीय इति भावः । ननु निर्वह्निः पर्वतो-
वह्निमानित्वादी पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाप्रसिद्धमिति तत्र कथं लक्षणसमन्वय
इत्यत आह तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिरिति , आहार्यज्ञान

एवति । निर्व्वर्द्धित्वविशिष्टपर्व्वते वङ्गप्रत्यक्षं जायतामित्या-
कारकेच्छाजन्य प्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

एवञ्च वस्तुमात्र निश्चयानन्तरं निर्व्वर्द्धित्वविशिष्टे
वङ्गेरयहेऽपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् ।
एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्याननुमितावपि, मानस-
ज्ञानाविरोधित्वात् ।

विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशनप्रयोजनमाह एवञ्चेति ।
विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्व निवेशेचेत्यर्थः, न क्षतिः न निर्व्वर्द्धित्वः
पर्व्वतो वङ्गमानित्यादौ घटादावतिव्यामिस्तस्य घटादिनिश्च-
यस्य विरोध्यविषयकत्वात् स्वानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यनिष्ठ-
तादृशोभयाभावप्रयोजक विरोधिविषयिताकत्वविरहात् । वङ्ग-
मत् पर्व्वतादि विषयक समूहालम्बनात्मक घटादि निश्चयानन्तर-
जातज्ञाननिष्ठतादृशोभया भाववत्त्वस्य तज्ज्ञानोय विरोधि विष-
यिता प्रयुक्तत्वेऽपि घटादि निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामा-
न्यान्तर्गतसमूहालम्बनानात्मकघटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिते
स्विरोधिविषयिता प्रयुक्तोभयाभाववत्त्वविरहाच्चातिश्याप्तिरिति
भावः । प्रयोज्य प्रयोजकभावशानुभवसिद्धः स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
विरोधिपदप्रयोजनमाह एवमिति । अननुमितावपौति । न क्षतिः
तस्य विरोध्यविषयकत्वादित्यनुषज्यते । न क्षति न साध्यवत्
पक्षेऽतिव्याप्तिः । विरोधिविषयितापदेन तदृशोभयानावप्रति-

योगितावच्छेदककोटी यद्रूपावच्छिन्नं यद्रूपावच्छिन्नवैशि-
 ष्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितं तद्रू-
 पावच्छिन्नाभावतद्गाप्यान्यतरं विषयितायाः साध्यविशिष्टं पक्ष-
 विषयतान्यं विषयिताया वा विवक्षितत्वादिति भावः । नच
 सिषाधायिषाधीनायां साध्यनिश्चयानन्तरं समूहालम्बनानुमितौ
 तादृशोभयाभावासत्वात् सिद्धिविषयेऽतिप्रसङ्ग एव नास्ति ।
 एवं पक्षे साध्यनिश्चयान्तरं तदतिरिक्ताविषयकं साध्य-
 विषयकानुमितेरनुत्पादेऽपि पक्षांशे साध्यांशे वाऽधिकावगाहित्या
 अनुमितेः साध्यधर्मितावच्छेदककान्यविधेयकानुमितेः साध्या-
 वच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेः सौत्थ्या तत्रोभयाभावासत्त्वादपि
 नातिप्रसङ्गरिति वाच्यं । यत्र विषयविशेषे सिषाधयिषा
 वलात् सिद्धुत्तरं तादृशानुमितिः कदापि न जाता तत्रैवाति
 व्याप्तिसम्भवात् । द्वितीय कल्पे विषयितामात्रं निवेश्यं
 नतु विरोधिविषयितापर्यन्तमित्याशयेनाह मानसज्ञान इति
 साध्यनिश्चयस्येत्यादिः ॥ क्रौडपत्रमिदं ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि वारणाय यथा श्रुतं विशिष्टा-
 न्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शितं व्यभिचारघटितं वाधाय व्याप्तेः
 विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभाव-
 प्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूपं तादृशविशेषणं निवेशनीयं ।
 प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभाव-
 प्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायाः शुद्ध व्यभिचारादिविष-
 यिताप्रयोज्यत्वमित्येन प्रमेयत्वविशिष्ट व्यभिचारादौ न विशिष्ट-

तैरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिता प्रयोज्यनिरुक्तीभयाभावप्रयोज-
 काभावाधिकरणताकर्ममिति नातिप्रसङ्गः । उपदर्शितव्यभिचारा-
 दिषटितवाधादि विषयिताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्यावगाहित्वा-
 यभावाधिकरणतायां स्तद्व्यष्टकव्यभिचारादिषडयित्वाप्रयोज्यतया
 सत्संग्रहः । नच विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धक-
 तावच्छेदिकायां स्तादृशवाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादि-
 विषयिताया अपि तादृशवाधादिविषयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे
 विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्याद्यवगाहित्वाभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया
 तादृश वाधादे र्तुःसंग्रह इति वाच्यं । यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तर-
 विषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यतानिवेशेन तत्संग्रहसम्भ-
 वात् व्यभिचारादिविषयतायावाधविषयतान्तःपातिविषयतामात्र-
 हृतिरूपेणैव उपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया
 तेनैव रूपेण तादृश साध्यावगाहिताविरहवत्ता प्रयोजक-
 त्वात्तादृशस्य च रूपस्य वाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारा-
 दिविषयतासाधारणव्यभिचारादि रूपविशिष्टविषयतात्वाव्याप-
 कत्वात्तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्तवाधादिविषयिता-
 प्रयुक्तसाध्यावगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात् । मेयत्वविशिष्टव्यभि-
 चारादि विषयताया येन रूपेण व्याख्यादिषडप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकता तद्रूपेण निरुक्तविषयतात्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभि-
 चारादि विषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतात्वेन मेयत्व-
 विशिष्ट व्यभिचारादि विषयताप्रयोज्यव्याख्याद्यवगाहित्वाभाव-
 वत्तायां नियमतः प्रयोजकत्वान्नातिप्रसङ्गावकाशः । वाधसत्-

प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य मानाविधवाधविषयकज्ञानस्य
वानन्तरं जायमानायामनुमितौ या वाधादिविषयताप्रयोज्या-
भावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेऽपि
स्वपूर्ववर्तिज्ञानोपविरोधिविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यताव-
च्छेदकधर्माभावधिकरणताप्रयोजकत्वात्तत्रैकविध वाधादिज्ञा-
नानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्वाधादि—विषयिता—प्रयोज्यावगा-
हित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया
वाधादौ लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारघटितवाधादि विषयिता-
प्रयोज्यायां दीधितिकारोक्तोभयाभावाधिकरणतायां व्याख्याद्यव-
गाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्या-
पकरूपावच्छिन्नवाधादिविषयतास्तःपाति व्यभिचारादिविषयिता-
प्रयोज्यत्वनियमात्तत् संग्रहाय तादृशोभयाभाव—प्रयोजका-
भावाधिकरणतापर्यन्तनिवेशः । तथा सति दर्शितोभयाभावाधि-
करणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादि विषयित्वप्रयोज्यत्व-
नियमेपि तादृशोभयाभावप्रयोजक साध्यादिमत्तावगाहित्वा-
भावाधिकरणताया उक्त रूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयत्वाप्रयो-
ज्यत्वेन तादृशवाधादेः संग्रहः । वाधादिविषयिताप्रयोज्यस्य
साध्यादिमत्तावगाहिताविरहस्य सत्प्रतिपक्षादिरूपविशिष्टान्तर-
विषयताप्रयोज्यत्व नियमादसम्भवः स्यादित्युभयाभावप्रयोजकाभावे
विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वमनिवेश्य तादृशाभावाधिकरण-
तायां तन्निवेशः । तथा सति अधिकरणताया अधिकरणभेदेन
भिन्नतया पूर्ववर्तिनिष्ठप्रतिबध्यकतावच्छेदकधर्मस्यैव तदुक्त-

रोगत्र न उपतिवध्यतावच्छेदकधर्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वे-
नैव वाधादिनिषयानन्तरोत्पन्नागुमितिष्ठमाध्यादिमत्त्वावगा-
हित्वाभावाधिकरणतायाः सप्रतिपक्षान्यादृशवाधादि विषयताया
अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् । एतत्पर्यन्तं क्रौडं ॥

अथैतादृशोभयाभाववत्त्वघटितलक्षणकरणेऽपि केवलं निर्व्व-
ङ्गित्वादिपक्षतावच्छेदककवङ्गादि माध्यकस्थलीयनिर्व्वङ्गिनिष्ठव-
ङ्गाभावादिरूपवाधादिरूपदोषेऽव्याप्तिस्तादृशवाधादिरूपदोषज्ञान
स्याप्रतिवन्धकतया तदीयविषयतायाः प्रतिवन्धकतानवच्छेदक-
तया तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् तस्य दोषत्वानुपगमे तत्र
हेतोर्दृष्टत्वव्यवहारानुपपत्तेः इष्टापत्तौ निर्व्वङ्गिः पर्यतोवङ्गिमा-
नित्यादावपि तत्सम्भवेन एतादृशप्रयामवैफल्यात् । नच तत्र अभा-
ववान् वङ्गिमानित्यनाहार्यज्ञानस्य प्रसिद्धा तत्प्रतिवन्धकी
भूताभाववान् निर्व्वङ्गिरित्यादिज्ञानविषय एव दोष इति वाच्यं ।
अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन निर्व्वङ्गित्वग्रहस्य तादृशवङ्गि-
मत्त्वग्रहाविरोधित्वात् अभाववत्तावच्छेदेन वङ्गादिमत्ता-
ग्रहविरोधित्वेऽपि तादृशवङ्गादिमत्तावगाहित्वस्य वङ्गाभावादि-
मत्त्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे माध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्याप-
कतया तदवच्छिन्ननिरूपितप्रतिवन्धकतावच्छेदक विषयिता
या स्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् तद्विषयस्य दोषत्वानु-
पपत्तेः । अभाववत्तावच्छेदेन निर्व्वङ्गित्वग्रहस्य अमरूपतया
तद्विषयविशिष्टस्याप्रसिद्धेः । एवं वङ्गिमानिर्व्वङ्गिरित्यादि स्थली-
यदोषे निरनरामव्याप्तिर्व्वङ्गिमन्निष्ठवङ्गिमत्त्वादेशे तत्र दोषत्व

सम्भवात् तद्विषयकस्य ज्ञानस्य क्वचिदपि प्रतिबन्धकत्वायोगात् ।
 एवं यत्र निर्व्वर्द्धिः पर्व्वतोवर्द्धिमानित्यादौ पर्व्वतत्वादि
 सामानाधिकरण्येन वङ्गाभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटक-
 ता तत्र पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वङ्गादिमत्त्वं न दोषः
 विशिष्टपक्षग्रहणाद्यविरोधित्वेनाश्रयासिद्धादिरूपत्वानुपपत्तेः । उ-
 क्तरीत्यैतन्नक्षणानाक्रान्तत्वाच्च । पर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन वङ्गा-
 दिमत्त्वस्याप्रसिद्धं वर्द्धिशून्यपर्व्वतादेरपि सत्वात् । नापि
 पर्व्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन निर्व्वर्द्धिपर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन
 वा वङ्गाभावादिमत्त्वरूपवाधादि दोषः तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छे-
 दक विशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयताघटितधर्मा-
 वच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि पर्व्व-
 तत्वावच्छेदेन वङ्गाभावादिमत्त्वं, अप्रसिद्धत्वादिति तत्र को
 दोषः । यत् प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधि
 विषयिताया उभयाभावव्याप्यत्वञ्च, स्वाश्रयतादृशनिश्चया व्यव-
 हितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धलाभायैवतदुत्तरमनु-
 मित्वावित्युक्तं । एवञ्च विरोधिविषयकयद्विषयक निश्चया-
 व्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापक स्तादृशोभयाभावस्तत्त्वं । इति
 पर्य्यवसितं । एवञ्च निर्व्वर्द्धिः पर्व्वतोवर्द्धिमानित्यादिस्य लीयवाधादि
 वषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि
 प्रकृत्याभावप्रतियोगितावच्छेदककोटी यद्रूपावच्छिन्नविशेषक-
 विरूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं निबिष्टं तद्रूपावच्छिन्नविशेषक
 तद्रूपावच्छिन्नाभावतद्द्वाराप्यान्यतरप्रकारकत्वस्यैव विरोधिविष-

यत्वार्थकतया तत्र लक्षणं सुसमन्वयमेव तादृशप्रयोजक-
त्वस्यानिवेशात् । नचैवं वस्तुभावेऽतिव्याप्तिं दुर्वारैव तादृशो-
भयाभावस्य विरोधिविषयकमसूहालम्बनरूपघटादिविषयक नि-
श्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वाच्यं ।
विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यद्विषयिता तच्छालिनिश्चयस्य
निश्चयान्तेन विवक्षणाद् घटादि विषयिताया अत्र निरुक्त-
विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात् । नचैवं विरोधि-
विषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविषयिता तत्त्वमित्येतावतैव साम-
न्तरे शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यं । यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकर-
ण्येन वज्रादेः माध्यता तत्र पर्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन
वज्रभावादिमत्त्वविषयिताया निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्त
वृत्तितया तत्रातिव्याप्तिवारकतया शेषसार्थक्यात् । तदुपादाने
तादृशवज्रभावादिमत्त्वविषयकनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादि सा-
मानाधिकरण्येन वज्राद्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथा
विधोभयसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति तत्तच्छेदः । निर्वर्द्धः
पर्वतोवर्द्धमानित्यादौ यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन
वज्रभावादेः पक्षतावच्छेदकता तत्र पर्वतत्वसामानाधिकर-
ण्येन वज्रादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षघटाविरोधित्वादाश्रया सिद्धा-
नात्मकस्य हेत्वाभामान्तरताभयेनामश्वल्लक्ष्यभावस्य निरुक्तविरो-
धिविषयितानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतयाऽतिव्याप्तेः तादृशो-
भयाभाव प्रतियोगितावच्छेदकगर्भं यद्रूपविशिष्टे येन सम्ब-
न्धेन यद्रूपवच्छिन्नवैशिष्ट्यं निविशते तद्रूपवच्छिन्नविशेष-

कतन्मंसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्न प्रति-
 बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपविरोधित्वस्य विष-
 यितायां निवेशेत् शेषवैयर्थ्यं उक्तरीत्या निर्व्वर्द्धिर्व्वर्द्धिमानि-
 त्यादि स्थलीयदोषे ऽव्यामिश्च । यत्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
 निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयावृत्तिविषयित्वैव विरोधि-
 विषयितापदार्थः तथाच यन्निरूपिततादृशविषयिताशालि निश्च-
 योत्तरानुमितित्व व्यापकोभयाभावस्तत्त्वमिति समुदितार्थः ।
 निश्चयत्वञ्च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटि-
 हयप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्य ज्ञानत्वं । कोटिहये विशे-
 षणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशात् निर्व्वर्द्धिः पर्व्वतो-
 वर्द्धिमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य
 एकत्र विरोधिहयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगा-
 हनिश्चयाप्रसिद्धिः । यदोयविषयिता, तादृशनिश्चयावृत्तिस्तत्वमित्ये-
 तावति कृते ऋदोवर्द्धिव्याप्यधूमवानित्यादौ ऋदादिनिष्ठवङ्गरभावा-
 दिमत्त्वे ऽतिव्यामिर्व्वर्द्ध्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वङ्गरादिनिश्चय-
 वग् कार्यसहभावेन वङ्गरभावादियहविरोधित्वाद् वङ्गरभावादि
 मत्त्वविषयिताया स्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवैयर्थ्यमिति ।
 तदपि न वर्द्धिव्याप्यवान् वर्द्धिव्याप्यव्याप्यवांश्च ऋदोवङ्गरभाववा-
 नित्येतादृशाहार्थ्यज्ञानोपगमेन वङ्गरभावादिमत्त्वविषयिताया
 वर्द्धिव्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्त्यनवकाशेन शेष-
 सार्थक्यानुपपत्तेः । वर्द्धिमान्वर्द्धिव्याप्यवांश्च ऋदोवङ्गरभाववानि-
 त्येतादृशाहार्थ्यसाध्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये ऋदोवर्द्धिमानित्यादि-

स्थलोपवाधादिविषयितायाः सत्त्वेतामश्वप्रमङ्गाच्च । वङ्गादि-
रूपधर्मातावच्छेदकानवच्छिन्नवङ्गाभावादिविशेषित ऋदादि-
निरूपितविषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेऽपि घटादि-
निरूपिताया अपि दोषविशेषावच्छिन्नायाविषयितायाः साध्यादि-
निश्चयावृत्तितया घटादावुदामीनेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृश-
विशिष्टविषयितामामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरू-
पितविषयिताया एव विरोधविषयित्वेन विवक्षणीयतया
अप्रतीकारात् । भ्रमान्यवृत्तियदीयविषयितामामान्यं तादृश-
निश्चयावृत्ति तदीयविषयिताविवक्षणेन निर्व्याहेऽपि विरोधवि-
षयिताशालनिश्चयोत्तरानुमितिमामान्ये हयो र्यतिरेक इत्य-
नभिधाय यद्विषयकनिश्चयस्ये गादि वक्राभिधानस्य ग्रन्थका-
रोयरोतिविरुद्धत्वात् । एतेन विषयिताया उभयाभावप्रयो-
जकत्व तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपविशिष्टे येन
सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितं तद्रूपावच्छिन्न
विशेषकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितनानुमितित्वे-
नानाहार्थ्यलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानत्वेन वा अवच्छिन्ना या
प्रतिवध्यता तन्निरूपितप्रतिवध्यकतावच्छेदकत्वं । एवञ्च यादृश-
विशिष्टविषयिता, निरुक्ततयाविधोभयाभावप्रयोजकताश्रयस्तादृश-
त्वमेव लक्षणं । विषयितादौ विराधित्वादिकथनन्तु स्वरूपा-
स्यानमात्रमेव इति प्रलपित मध्यनादेयमेव । निर्व्यङ्ग्यवृत्ति-
मानित्यादिस्थलीयदोषस्य उक्तयुक्त्या दुःसंयहात् । अत्र कंचित
कश्चिदित्यन्ताग्रिमकल्प इवात्रापि कल्पे न दीधितिस्तानि-

भरः निर्व्विर्द्धिर्व्विर्द्धिमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेणास्वरसस्यायिम-
कल्पे कश्चिदित्यनेनेवात्रापि कल्पेवदन्तीत्यनेन सूचितत्वात् ।
निर्भरस्तु केचिदित्यादिकल्पएव अतएव तत्रप्रकर्षवोधनायप्राहुरि-
त्युक्तमिति । परेतुघटाभावादिधर्मितावच्छेदकवङ्ग्यादिमत्वज्ञान
म्यति तद्वधर्मितावच्छेदकवङ्ग्यभावादिमत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेकल्प-
नीये धर्मितावच्छेदकभेदेनानन्तं तदकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन ध-
र्मितावच्छेदकमनिवेशानाहार्य्यवङ्ग्यादिविशिष्टवृद्धित्ववङ्ग्यभावादि
निश्चय त्वाभ्यां समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्येव प्रतिबन्ध प्रति-
बन्धक भावः कल्प्यते । एवञ्च तद्देशनिष्ठस्य पूर्व्ववर्त्तिप्रतिबन्धकज्ञान
निरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्त्तिज्ञाननिष्ठं प्रति-
बन्धतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशासम्बन्धित्वं प्रति प्रयोजकतया वङ्ग्य-
भावादिनिष्ठवङ्ग्यभावादि प्रकारकज्ञानीयधर्मितावच्छेदकताख्य
विषयतायास्तदुत्तरीत्पन्नानाहार्य्यवङ्ग्यादि प्रकारकज्ञानस्य वङ्ग्य-
भावादिधर्मितावच्छेदककत्वविरहप्रयोजकत्वाद्वङ्ग्यभावादिवि-
शिष्टे वङ्ग्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य वङ्ग्यभावादिधर्मिताव-
च्छेदकताक वङ्ग्यभावादि प्रकारक निश्चयविषयिताप्रयुक्तत्व
मन्नत मेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमन्याहृतमेव । नच
धर्मितावच्छेदकनिष्ठ प्रत्यासत्त्या विपरीत ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे
निर्व्विर्द्धिविशेष्यकवङ्गिज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाजन्यनिर्व्विर्द्धि-
र्व्विर्द्धिमानुघटाभाववांश्च वङ्गिमानित्यायांशिकाहार्य्यज्ञानस्य विप-
रीतज्ञान प्रतिबन्धतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटाभाववान् वङ्ग्य-
भाववानित्यादि निश्चयकाले तथाविधेच्छासत्वे घटाभावविशिष्ट

विशेष्यकवद्भिज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छां विनेव तादृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यं । यतः सामान्यतोवद्भादिज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वरूपमनाहार्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटी निवेशनोर्यं किन्त्वाहार्यज्ञानोत्पत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत्स्वविषयतावच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वमस्वभ्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्भादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाययत्तितप्राक्क्षणावच्छिन्नाधिकरणता तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकमस्वभ्यत्वमुपेयते तादृशमेच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा विशेषणताविशेषधर्मितावच्छेदकतामस्वभ्यघटितसामानाधिकरण्यमस्वभ्येनोपगतत्वं, उक्तस्थले च घटाभावाद्दी तादृशेच्छाविरहस्य सत्त्वान्नात्तापत्तिरधिकमन्यवानुसन्धेयमितिवदन्ति ।

तादृशपक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिना ज्ञानस्य यद्विषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वं, ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वं । एवंविधैव रीतिरुत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित् ।

निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयदीषसाधारण्येय
 प्रकारान्तरेण लक्षणं वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह, 'तादृशपक्ष-
 इति पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः, 'तादृशसाध्येति साध्य-
 तावच्छेदकविशिष्टसाध्येत्यर्थः, 'तादृशहेत्विति हेतुतावच्छेदक-
 विशिष्टहेत्वित्यर्थः, 'ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकं ज्ञानमिति
 योजना, 'ज्ञानं ज्ञानसामाख्यं, तेन घटादिविषयकस्य यस्य कस्यचित्
 समूहात्मन्वनज्ञानस्य तादृशज्ञानविरोधिबाधादिविषयकत्वेऽपिनाति-
 प्रसङ्गः, स्वावच्छिन्नविषयकत्वस्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिता-
 कधर्मवत्त्वमिति तु फलितार्थः, अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्ब-
 न्धात्मकतादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मक-
 तादृशज्ञानविरोधित्वमेव निवेगनायं न तु विषयनिष्ठं निर्व्विच्य-
 तादृशज्ञानविरोधित्वं, तस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात्,
 अत्र च विषयनिष्ठस्य निर्व्विच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैव तद-
 पेक्षया लघुतया तदेवाह, 'तादृशज्ञानविरोधित्वं वेति, तादृशज्ञान-
 विरोधित्वं यदि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्न-
 विषयिताकधर्मवत्त्वं तदा पूर्व्वनिरुक्तयथाश्रुतमूलार्थ एव
 पर्य्यवसानात् निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयदीषाव्याप्ति-
 तादवस्थ्यामति तन्निर्व्वक्ति, 'ज्ञानविरोधित्वञ्चेति, 'तद्विषयविषयके-
 ति, तथाच निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादी तादृशज्ञानविरोधि-
 ज्ञानाप्रसिद्धाऽपि तद्विषयविषयकस्य निर्व्वह्निः पर्व्वत इतिज्ञानस्य
 प्रतिबन्धकं यद्वह्निमान् पर्व्वतइतिज्ञानं तद्विषयतामादायैव
 वह्निमत्वर्थ्यतादिरूपतत्त्वज्ञोपाययासिद्धादौ लक्षणसम्बन्धः ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बना-
 लकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषक -- माध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
 साध्य-तद्भाष्यहेतुप्रकारकज्ञानविषयविषयकघटवद्भूतलादिज्ञान-
 प्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः । न च
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषक-साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य-
 तन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्या-
 पकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
 वच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्वनिर्दिष्टान्न दोषः घट-
 वद्भूतलादिविषयितायास्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वादिति वाच्यं ।
 यतः पर्वतादंशे वह्निमभाद्यनवगाहिनो निर्वह्निः पर्वत-
 इतिज्ञानस्य या वह्निप्रकारकत्वादनिरूपिता निर्वह्नित्वादि-
 प्रकारितानिरूपितपर्वतादिविषयिता सैवानाहार्यत्वविशिष्ट-
 तया वह्निमान् पर्वतइत्यादिज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदका तस्याथ
 निर्वह्निः पर्वतोवह्निमानित्याहार्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावात्
 आहार्यज्ञानसामग्रयास्तादृशविषयिताप्रयोजकत्वामिदं विप-
 रीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशविषयिताप्रयोजकानाहार्यज्ञानसा-
 मग्रयायाहार्यज्ञानाजनकत्वात् तादृशग्रहत्वव्यापिका च वह्नि-
 मत्त्वादिप्रकारितानिरूपिता तादृशपर्वतादिविषयिता सा च न
 प्रतिबन्धतावच्छेदिकेति निर्वह्नित्वादिप्रकारितानिरूपितपर्व-
 तादिविषयितात्वेन* निर्वह्निः पर्वत इत्यादिज्ञानीयविषयितापि

* व्यापकतावच्छेदकधर्मप्रकारिणाव्यापकस्यापि व्यापकताभीकारात् ।

तथाविधग्रहत्वव्यापिकेति चेत् तर्हि विषयितात्वादिना घटवद्-
भृतत्वादिविषयितानामपि तद्व्यापकतया उदासीनपदार्थवारण-
मशक्यं । मैवं, यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं
तादृशग्रहत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यक-तद्रूपावच्छिन्नप्रकारक-
ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छि-
न्ननिरूपितविषयिताकधर्मवत्त्वस्य विवक्षणीयतया सर्वसामञ्ज-
स्यादितिदिक् । अत्र चास्वरससूचनाय 'केचिदिति, स च उक्त-
युक्त्या निर्व्विह्विह्विमानित्यादिस्थलीयदोषामंगहेण । न च धर्मि-
तावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या वज्रप्रकारकज्ञानं प्रति वज्रभावप्रकारक-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामते निर्व्विह्विह्विमानित्येतादृशज्ञानस-
मानविषयकानाहार्थवह्निमानित्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय
लक्षणसमन्वयस्तत्रापि सम्भवतीति वाच्यं । तादृशमताश्रयणे
पञ्च तोवह्निमानित्यादौ वज्रभाववद्दृष्टदादेर्दोषताप्रसङ्गात्* ।

केचित्तु यादृशपक्षक-यादृशसाध्यक-यादृशहेतौ
यावन्तो, दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वं, एक-

* न चात्र कस्य तादृशग्रहत्वव्यापकं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं
तादृशविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्राप्तद्वयतयादि वक्तव्यं तथाच द्रव्यवह्निमानि-
त्यादिज्ञानोपवर्जप्रकारितायाः एतावद्विह्विह्विमानित्यादिज्ञानोपवर्जप्रकारिताव्यापकतया
तदघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका वज्रभावत्वावच्छिन्नप्रका-
रिता न तु वज्रभाववद्ददत्त्वविषयिता इति कथं तत्रासिद्ध्याभिरर्गितं वाच्यं । अत्र
तिरिक्तव्यापकत्ववच्छेदकत्वानुवेषणम् ।

मात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वं । स-
चातिरिक्त एवान्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यं । पञ्च-
विधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण व्यभिचारादेः
साध्यादिभेदेनयन्वितत्वात् शब्दाभेदमात्रस्य चा-
किञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

‘यादृशति मर्त्वेत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकं. ‘तावदन्यान्यत्वमिति,
अत्र च यादृशपक्ष साध्य-हेतुकस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिबध्य-
ज्ञानं प्रसिध्यति यथा निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादौ
वह्निविशिष्टपर्व्वतादिरूपाश्रयामिद्धि धूमाभावविशिष्टनिर्व्वह्निरूप-
स्वरूपासिद्धादीनां ज्ञानस्य, तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभाव-
तद्ग्राह्यरूपतद्घटकभेदेन विगेषण-विशेष्यभावभेदेन च भिन्नाना-
मनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वरूपा-
सिद्धित्वादिनैव तादृशान्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवे-
शोन तु वह्निविशिष्टपर्व्वतत्व-निर्धूमत्वविशिष्टनिर्व्वह्नित्वादिना,
प्रयोजनविरहात्, यादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानम-
प्रसिद्धं यथा तत्स्थलीयस्य • निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थली-
यस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य, तादृशदोषाणामगत्या वह्नाभावविशिष्ट-
निर्व्वह्नित्व-वह्नाभावव्याप्यविशिष्टनिर्व्वह्नित्व-निर्व्वह्निनिष्ठवह्नाभाव-

• निर्व्वह्नि पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयस्य स्थ. ।

स्व-निर्व्वह्निनिष्ठवद्भावाव्याप्यत्वादिनाननुगतरूपेणैव निवेशः ।
 अत्र च विशिष्टभिन्नभिन्नत्वस्य शुद्धविशेषसाधारणतया *
 सर्व्वमाकाशवदित्यादावाकाशाभावविशिष्टसर्व्वीदिरूपबाधादिभि-
 न्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविष-
 यितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्वमेवाभिमतं । अयञ्च प्रकारो
 यादृशपक्ष-साध्य-हेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रै-
 वादरणीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवाद्यथाश्रुतमूललक्षणमेव
 साधीयः शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादि-
 त्यवधेयं । यत्राश्रयासिद्ध्यादिकविध एव दोषः प्रतिबन्धज्ञानञ्च
 प्रसिद्धं महानसत्वदान् पर्व्वतोवर्द्धमानधूमादित्यादौ तत्र विशिष्टप-
 क्षग्रहविरोधित्वादिरूपाश्रयामिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षणत्वसु-
 चितं न तु महानसत्वाद्यभावविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभाव-
 व्याप्यविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्तसमूहानम्ब-
 नानुमितिविरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह, 'एकमात्रदोष-
 स्थल इति एकविध एव यत्र दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतिबन्ध-
 ज्ञानञ्च प्रसिद्धं तादृशस्थल इत्यर्थः, तेन ग्राह्याभाव-तद्व्याप्य-
 भेदेन विशेषण-विशेष्यभायभेदेन च सर्व्वत्र दोषाणां नानात्व-
 सम्भवादेकमात्रदोषस्थलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि पर्व्वतान्यः पर्व्वतो-
 वर्द्धमान् धूमादित्यादावेकविधमात्रदोषस्थले ग्राह्याभाव-तद्व्या-

* वज्रभावविशिष्टद्रदादिभिन्नभिन्नत्वस्य द्रदादिसाधारणतयैत्यर्थः । विशिष्ट-
 स्थानतिरिक्तत्वात् ।

प्यरूपघटकादिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्धादीनामनुगमकरूपाभावे-
नान्यतमत्वस्य लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि न क्षतिः । 'तत्त्वं' तादृ-
शत्वं निरुक्ताश्रयासिद्धिादिकमिति यावत् । इदमुपलक्षणं
यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचार-विरोधासिद्धयस्त्रयोदोषा न तु
बाध-प्रतिरोधी पर्वतोवह्निमान् ऋदत्वादित्यादौ परामर्शविरो-
धित्वमेव सामान्यलक्षणं, यत्र च बाध-प्रतिरोधासिद्धयोदोषाः
न तु व्यभिचार-विरोधी ऋदोवह्निमान् धूमात् काञ्चनमय-
ऋदोवह्निमान् धूमात् ऋदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् ऋदोवह्नि-
मान् काञ्चनमयवृमादित्यादौ च तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
विशिष्टसाधनयोर्विशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव तथा,
एवं यत्र व्यभिचारासिद्धौ एव दोषो काञ्चनमयः पर्वतो
धूमवान् वह्निवत्यादौ तत्र विशिष्टपक्षविषयक-व्याप्तिविशिष्ट-
साधनग्रहविरोधित्वादिकं तथैत्यपि बोध्यं । ननु तत्तद्वर्मावच्छि-
न्नभिन्नभिन्नत्वरूपलक्षणघटकतत्तद्वर्माणां भागासिद्धतया हेत्वा-
भाससामान्यतरभदाननुभापकत्वऽपि व्यभिचारावारकतया तदि-
तरांशवैयर्थ्यः इत्यत आह, 'स चेति, स चान्योन्याभावोऽतिरिक्त-
एवेति याजना । 'स च' तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकू-
टावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, 'अतिरिक्तः' तत्तद्वर्मातिरिक्तः, तथा च
धर्मभेदान्न वैयर्थ्यं । तत्तद्वर्मावच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छिन्नकीभूतभेदप्रतियोगि-

• तत्तद्वर्मावच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वरूपान्यतमत्वान्वयके मन्थे ।

तावच्छेदकतत्तद्वर्णस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकभेदत्वस्य नानाधर्मेषु कल्पनापेक्षया तद्विशिष्टस्यैकस्य भेदस्य
 लाघवेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण,
 तत्तद्वर्णावच्छिन्नरूपतविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छे-
 दकधर्मवत्त्वस्य लक्षणत्वे चाधिकविकाशकतया विशेषणसार्थक्य-
 मित्यवधेयं । ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे ऋदोवद्भिमान् धूमादि-
 त्यादिस्थलीयस्य लक्षणस्य पञ्चविधहेत्वाभाससाधारण्यसम्भवात्तादृ-
 शलक्षणाक्रान्तानां पञ्चविधवोक्त्यमङ्गतिरित्यत आह, 'पञ्चविधभे-
 दोक्तिरिति पञ्चविधत्वाक्तिरित्यर्थः, 'तत्सम्भवस्यलेति यत्र पञ्चा-
 नामेव हेत्वाभासानां सम्भवः गोरश्वो घटवादिवादी तत्-
 स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । ननु लक्ष-
 णानुगमादितरभेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत आह, 'व्यभिचारा-
 देरिति, 'साध्यादिभेदनियन्वितत्वात्' साध्यादिभेदनियन्वितलक्ष्य-
 तावच्छेदकत्वात्, तथाच लक्षणस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यनुग-
 मान्न भागासिद्धिरिति भावः । नन्वेवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवाच्चायं
 प्रकारः साधीयानित्यत आह, 'शब्दाभेदस्येति । इदं पुनरिहाव-
 धेयं, तावदन्यान्यत्वं इतरभेदानुमापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनि-
 मित्तं, तथा सति निर्व्विहित्वविशिष्टे वङ्गसाधने धूमोदुष्टइत्यादौ
 दुष्टपदस्य वङ्गभावविशिष्टनिर्व्विहित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवदर्शक-
 तया निर्व्विहित्वविशिष्टे वङ्गसाधने इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रस-
 ङ्गादपमिडाया तस्य हेत्वन्वयिनिर्व्विहित्वविशिष्टविशेष्यक-वङ्गा-
 नुमित्तिः । योजकत्वार्थकत्वासम्भवात्, किन्तु अभावप्रयोजकभ्र-

मान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव तथा, उक्तस्थले च प्रकारता प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता-चोभयमेव साधनपदार्थः, प्रकारतारूपपदार्थोपरंपदार्थक-देशव्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायाश्च षडान्तवह्निपदप्रति-पाद्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन, साधनपदार्थोक्तप्रका-तद्वये च समस्यन्तार्थस्य निर्व्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यताया निरूपित-त्वसम्बन्धेनान्वयः, साधनपदोत्तरमस्य निरूपकत्वं हित्वञ्चार्थः, निरूपकत्वं च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः, तदन्वित-निरूपकत्वे च हित्वान्वयः, हित्वान्विततादृशनिरूपकत्वयोश्च दोषपदार्थोपपत्ताभावेऽन्वयः, तथाच निर्व्वह्नित्वविशिष्टविशेष्य-तानिरूपितवह्निप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता-या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-प्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्ति-विषयितानिरूपकत्वानित्येवान्वयबोधः । प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविष-यितानिरूपकत्वाभावादिमत्त्वमादाय पर्व्वते वह्निसाधने धूमोदृष्ट-इत्यादिप्रयोगवारणाय विषयितायां भ्रमान्यवृत्तित्वं निर्व्विशतं । टापवृत्तं केवलमाध्याभावाद्दोषव्यवहाराभावत् अत्रायं दोष-इत्यादौ स्वविषयकनिश्चयाव्यवहृतात्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभया-भावाधिकरणतात्व व्यापकविरोधिविषयिताप्रयोज्यताकघर्भ एव दोषपदार्थ इति टिक् ।

आदेतत्, शब्दोऽनित्य. शब्दत्वात् इत्यवासाधा-

रणोऽव्याप्तिः सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तेस्तत्रासत्त्वात्, एषं
 शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यस्य सम्प्रतिपक्षे नित्य-
 त्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वृत्ताविरहा-
 दित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते, 'दशावि-
 शेष इति, 'हेत्वोः' सहेत्वोः, 'असाधारणः' पक्ष-
 मात्रवृत्तिः, सन् प्रतिपक्षोविरोधिपरामर्शो यस्य
 स तथा, तायोर्दशाविशेषे हेतौ सर्वसाध्यवद्व्यावृत्त-
 त्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायां,
 'आभासत्वात्' अनुमित्यजनकत्वात्, 'तद्बुद्धेः' हे-
 त्वाद्दौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिबुद्धेः, प्रतिबन्धकत्वं
 परमायाति, न तु तद्विषयस्य दोषत्वं, असत्त्वात्
 अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वं
 स्यात्, कोहि साध्याभाव-तद्वाप्यवत्ताभ्रमयोरनुमिति-
 विरोधित्वे विशेषः । निर्युक्तिकस्तु प्रवादीन शङ्केयः ।

असाधारणस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकौभूताभाव-
 प्रतियोगितात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभाव-
 व्याप्यवत्स्वरूपस्य बुद्धेर्विरोधिबिषयकतया साध्यवत्ताज्ञानविरो-

धित्वं निर्विवादेव, एवञ्च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्य-
जनकत्वान्तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथानुता-
र्थपरस्य 'दशाविशेषरत्नादिमूलस्थानुत्थितिः अन्यथा साधा-
रणादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वा-
दतस्तादृशमूलमन्यथा व्याख्यातुमवतारणिकामाह, 'स्यादेत-
दिति, 'इत्यत्रासाधारणे' एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोषे हेतुविशे-
थकभ्रमविषये सर्वसाध्यवद्गाहकत्वान्नके, 'अध्याप्तिरिति, तद्वि-
षयकत्वस्य निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया
तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः । ननु केवलं
सर्वसाध्यवद्गाहकत्वं न दोषः अपितु साधनवृत्तित्वविशेषितं ;
तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु न प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वतत्त्वाद् ,

'सर्व्वेति, 'तत्र' हेतौ, 'असत्वात्' अष्टमेः, साध्यवति पक्षे हेतो-
र्हत्तेरिति शेषः, तथाच तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्धा तस्य दोषत्वासम्भ-
वेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्गाहकत्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्य-
कत्वमिति भावः । 'अद्रथद्रव्यत्वादाविति असमवेतद्रव्यत्वादावि-
त्यर्थः, असमवेतत्वस्य धंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवादि-
शेषांशनिवेशः । अप्राप्यनन्तरं अध्याप्तिरित्यनुपपद्यते, तद्विषयक-
त्वस्य पक्षाविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्ति-
त्वादिति भावः । ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रथद्रव्यत्वादिकं न तत्र
दोषः अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्तैव तादृशविशिष्टविषयकत्वञ्च प्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह, 'पक्षस्येति, तथाच पक्षघटित-
विशिष्टाप्रसिद्धा पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः ।

‘तयोः’ तादृशस्थलीयदोषत्वेनाभिमतयोरुक्तधर्मयोः । शब्दी-
 नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादिविशेषकनित्यत्वव्यावृत्तत्वादि-
 ज्ञानविषयविशिष्टस्य प्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तेः शङ्कानास्यदत्वाद्-
 लक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परीह्वारस्यात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वात् हेतु-
 पदं महेतुपरतया व्याचष्टे, ‘हेत्वोरिति, ‘महेत्वाः’, साध्यवद्गावृत्त-
 त्वादिरूपासाधारण्यस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वरूपमत्-
 प्रतिपक्षितत्वस्य चासम्भवादसाधारण-मत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा
 व्याचष्टे, ‘असाधारण इति, ‘तथा’ प्रकृते मत्प्रतिपक्षपदार्थः, महे-
 त्वोर्दृष्टत्वरूपाभामत्वायोगादाभामपदमन्यथा व्याचष्टे, ‘आभामत्वा-
 दिति, ‘तद्दुहेरित्यत्र तत्पदस्य हेतुपरत्वं न सम्भवति मत्प्रति-
 पक्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमाहेतुविष-
 यकत्वकथनस्याप्रयोजकत्वादुद्बुद्धिपदस्यापि बुद्धिमामान्यपरत्वं न
 सम्भवति हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत्
 पदस्य हेतु-पक्षाभयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्गावृत्तत्व-साध्या-
 भावव्याप्यवत्त्वावगाहिवृद्धिपरतया तद्बुद्धिपदं हेतुविषयकसाध्य-
 वद्गावृत्तत्व-पक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्त्वावुद्धिपरतया व्याचष्टे,
 ‘तद्बुद्धे रिति, तयोरलक्ष्यतालाभाय हेत्वोरित्यनन्तरं श्रुत एवकारो-
 ऽत्र योजनीयः, तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे, ‘प्रतिबन्धकत्वं परमायाती-
 ति, ‘परं’ केवलं, एवकारव्यवच्छेद्यं स्फुटयति, ‘न त्विति, ‘तद्विष-
 यस्य’* तादृशबुद्धिविषयस्य, ‘दोषत्वं’ दोषलक्षणलक्ष्यत्वं, ‘असत्त्वात्’
 लक्ष्यताप्रयोजकस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषय

* प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयस्य लक्ष्यं ।

लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः । 'असत्त्वात्' विगिष्टस्याप्रसिद्धत्वा-
दिति तु नार्थः । एकदेश एवाव्याप्तेराशङ्किततया विगिष्टाप्रसिद्धेस्तद-
लक्ष्यतानिर्व्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात् । 'अन्यथा' प्रतिबन्धकीभूत-
भ्रमविषयस्यापि दोषत्वे, 'बाधभ्रमेण' पक्षे साध्याभावभ्रमेण, 'तस्य'
तद्विषयसाध्याभावादेः । नन्वेवमुक्तस्थले दशाविशेषे हेतोर्दुष्टता-
प्रवादोनोपपद्यत इत्यतश्चाह, 'निर्युक्तिकस्त्विति ।

यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं
तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः । तच्च
द्विविधं विषयरूपं साधारण्यादि, बाधे च प्रमित-
साध्याभाववान् पक्षः, तद्विषयत्वेन ज्ञानस्थानुमिति-
प्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपञ्च विरोधिसामग्री-
कालीनत्वादिकं, तद्वत्त्वं ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य
हेतोरपीति । तन्न, तद्वत्त्वं हि हेतानभिदेन, बाधे
तदभावात् । अतएव नाश्रयतया, वल्लव्यभि-
चारिद्रव्यत्वादिमति धृमेऽतिप्रसङ्गाच्च, साध्याभाव-
वत्पक्षस्यैव साध्याभाववृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वात् साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठ-
स्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । सत्तादिमा-

ध्यके ज्ञाने अतिप्रसङ्गाच्च यथाकथञ्चित् तदन्तुच्च
 चातिप्रसङ्गकत्वात्, विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि
 च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको-
 मणिसमहितो वङ्गिरिव दाहस्य ।

उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वमङ्गीकुर्वन्तस्तत्-
 साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते ये तन्मतमुपन्यस्य दूष-
 यति, 'यत्त्विति, 'ज्ञानस्येति, घटप्रत्ययस्य यत्पदार्थेऽन्वयः, तथाच
 ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्सम्बन्धेन* अनु-
 मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः, अत्राप्यवच्छेदकत्वं अनति-
 रिक्तवृत्तित्वं उक्तयुक्तैः, तत्पदसुभयत्र यद्रूपविशिष्टपरं, 'लक्षणार्थः'
 व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः । नन्वेतावतैव कथं दर्शितमत्प्रतिपक्षा-
 दौ लक्षणसमन्वयः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशिष्टविषयक-
 त्वस्याप्रसिद्धेः कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सम्यग्व्यभिचारादावेव
 लक्षणगमनं व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
 तया व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह, 'तच्चेति तदृशप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकश्चेत्यर्थः, भ्रमात्मकबाधप्रतिबन्धकतामादाया-
 पादितायाः सहेतोर्दुष्टताया असम्भवं स्पष्टीकर्तुमाह, 'बाधे चेति बा-
 धज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाश्चेत्यर्थः, अवच्छेदक इति शेषः, पक्षस्य
 वा स्तवं साध्याभाववत्त्वं निविशते न तु वैज्ञानिकं† इति सूचयितुं

* विषयित्त-सूत्रपाठान्तरसम्बन्धेनैव ।

† अमविषयतामादायेत्यर्थः ।

‘प्रमितेति, तद्विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह, ‘तद्विषयकत्वेनेति, तथाच विषयविषयकत्वस्यैव विषयस्यापि विषयितया अवच्छेदकत्वमक्षतमिति भावः । ‘विरोधिसामग्रीकालीनत्वादीति विरोधिकोऽनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः, तथाच तदादायैव सत्प्रतिपक्षिते असाधारणे च सहेतौ* दुष्टत्वमिति भावः । ननु ज्ञाननिष्ठं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वं तस्य ज्ञानएव सत्त्वादित्याशङ्कान् परिहरति, ‘तद्वच्छेद’ इति, ‘तद्विषयस्य हेतोर्ऽपीति तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्कालीनत्वस्याधेयभेदेन भेदानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा आधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्यावच्छेदकतया तदादायैव लक्षणसम्बन्ध्यादिति भावः । ‘नाभेदेनेति, विवक्षितं शक्यमिति शेषः । साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविशिष्टसाधनरूपदोषस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वात्तेन सम्बन्धेन तद्विवक्षायां न व्यभिचारादावप्रसन्निरतः ‘बाधे तदभायादिति वद्वृत्तभाववद्वृत्तित्वादिरूपबाधे धूमादिरूपहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः, तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः । ‘अतएव’ बाधेऽव्याप्तेरेव, ‘नाश्रयतया’ तद्वृत्तं विवक्षार्हमिति शेषः । धूमादेर्वद्वृत्तभाववद्वृत्तित्वाद्यनाश्रयतया एकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य आधारत्वानिर्वृत्तकत्वादिति भावः † । अव्याप्तिमुक्त्वा अतिव्याप्तिसम्प्याह, ‘वद्वृत्त्यभिचारीति । ननु हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्धकताव-

* नन्वेव’ पर्यतो वद्वृत्तमानधूमादित्यादिकं कथं परित्यक्तं उक्तधेयं तथापि धूमादीं दुष्टत्वसम्बन्धादिति शेषः, प्राचां नये एतद्विषयं शक्यत्वादित्येतेः परित्यक्तत्वात् ।

† इत्यनिसामकसम्बन्धस्यावच्छिन्नसाधारणत्वनिवृत्तिरिति भावः ।

च्छेदको न तु तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिः तदाश्रयश्च न धूमादिरित्याशङ्की
 निराकरोति, 'साध्याभाववदिति, 'साध्याभाववद्विहितोच्चीनस्येति
 तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच वङ्गाभाववद्विद्व्यत्वादिक-
 मपि विषयतया अवच्छेदकमिति भावः । ननु धूमादेस्तादृश-
 धर्मवत्त्वेऽपि वङ्गी माध्ये धूमोदुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य नापत्ति-
 सम्भवः उक्तयुक्त्या तद्विहितानुमितिविरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र
 दुष्टताव्यवहारनियामकत्वात् अन्यथा तवाप्यप्रतीकारादित्यतः
 अन्यत्रातिप्रसङ्गमाह, 'साधारण्यादिविषयकत्वस्येति, 'ज्ञान-
 निष्ठस्य ' ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्य, 'सत्तादीति सत्तावान् ज्ञाना-
 दित्यादौ ज्ञानहेतुकमत्ताद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं ज्ञानां-
 गे सत्ताद्यभाववद्विहितत्वाद्यगाहित्वमादाय सत्त्वे साध्य ज्ञानं
 दुष्टमित्यादिव्यवहारापत्तिरित्यर्थः, येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं
 विवक्ष्यते गोयमित्यपि दूषयति, 'यथाकथञ्चिदिति, 'अतिप्रसङ्गकत्वा-
 दिति उक्तधर्ममादाय सत्तादिसाध्यकज्ञाने धूमाद्यङ्गे यद्वङ्गाभाववद्वि-
 तित्वाद्यगाहित्वं एकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय वङ्गादि
 साध्यकधूमादाद्यपि दुष्टत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः, सत्प्रतिपक्षस्थले
 विरोधिसामग्र्योपसर्गात्कालोन्वयेन प्रतिबन्धकतामादाय यल्लक्षणसत्त्व-
 सुपपादितं तद्वृषयति, 'विराधिसामग्रीति, 'न स्वसाध्यकानुमितेः
 प्रतिबन्धक इति न स्वजन्यानुमितिप्रतिबन्धक इत्यर्थः, कारणत्वप्रति-
 बन्धकत्वयोरेकज्ञानभ्युपगमादिति हृदयं । विभिवरूपेण तदुभयस्यै-
 कत्रोपगमे प्रतिबन्धसूचनयाह, 'सङ्गोति, न प्रतिबन्धकइत्यनुषङ्ग-
 तं, तथाच विरोधिकाद्यनुमितिसामग्र्योपसर्गात्कालोन्वयेन उपगमशादीना-

मनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहितत्वेन यद्गगनादीनामपि दाह-
प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, मणिसमवहितत्वापेक्षया लाघवेन मणित्वे-
नैव प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति चेत्, तर्हि विरोधिसामयिकालौ-
नत्वापेक्षया लाघवात् तादृशसामयिकत्वेन विरोधिपरामर्शत्वे-
नैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रकृतेऽपि कल्पयितुमुचितमिति कथं विरो-
धिप्रामयिकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तस्य प्रतिबन्धकता-
तिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

अथ यद्दर्शविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रति-
बन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं भवति
च प्रतिबन्धकीभूतविरोधिसामयिकालीनत्वादिविशिष्टे
परामर्शे तथा इति चेत्, न वा कालादिमाधारण-
कारणघटिता सामयिकी क्वापि प्रतिबन्धिका विशेषत-
स्तु तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्ब्धारत्वात् । किन्तु
विरोधिपरामर्शस्तथा । यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्-
साध्ये बाधावतारं नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिक-
स्तदा अप्रामाण्यग्रहाभावस्यैव तदभावस्यापि वैशि-
ष्टान्तत्र निवेश्यतां, यथा च भ्रम-प्रमासाधारणविरोधि-
परामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधबाधादिग्रहे-

पीत्यतिप्रसङ्गः । नचातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरा-
मर्शकालीनत्वमपि ।

कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपं प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
मिवात्र विवक्षितं न तु कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
रूपं, तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वे ऽप्यक्षतमेवेत्याह, 'अथेत्या-
दिना, 'यद्वर्ध्मति यादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणेत्व-
व्यापकोऽनुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपपरमेधेत्यर्थः* निश्चयत्वनिवेशात्
बाधादिविषयकसंशय-संस्काराव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनुमित्यु-
त्पादेऽपि न क्षतिः, 'अत्र' एतल्लक्षणे, 'प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं'
प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितं, 'भवति चेति, विरोधिकोऽनु-
मितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहित्वाव्यवहितो-
त्तरक्षणे कार्यानुत्पादस्यावश्यकृतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य
निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वदर्शनाय, 'तथा' अव-
श्यमनुमित्यनुत्पादः, विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेवादौ
दूषयति, 'न वेति न हीत्यर्थः, 'कालादौति घटितान्तं हेतुगर्भवि-
शेषणं, तथाच कारणसमुदायः सामग्री, सा च क्वचिदपि न प्रतिब-
न्धिका कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्निर्विष्टत्वात् तेषाञ्च-
प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी निवेशस्य निष्फलत्वात् प्रतिबन्धकार्य-
ऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षस्यले विरोधिकोऽनुमित-

सामग्र्यास्तत्कोट्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वमत्यन्तःसम्भवदुक्तिकमेव तत्र फलानुत्पादेन सामग्र्या एवासत्त्वादित्याह, 'विशेषतस्त्रित्यादिना, 'अत्र' सत्प्रतिपक्षस्थले, 'सामग्री न प्रतिबन्धिकेत्यनुषज्यते, 'कार्यीत्पादस्य दुर्वारत्वात्', सामग्र्याः कार्यनियतत्वादिति भावः । ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं नोत्पद्यत इत्यत आह, 'किन्त्विति, 'विरोधिपरामर्शः' साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयः, 'तथा' अनुमितिप्रतिबन्धकः । ननु यत्र वङ्गाभावव्याप्यवत्तापरामर्शः वङ्गाभावाभाववान् पक्षइति बाधनिश्चयश्च वक्ष्यते तत्र वङ्गिव्याप्यवत्ताज्ञानेन वङ्गानुमितिर्जन्यते इत्यनुभवसिद्धं विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे च तन्नोपपद्यते इत्यत आह, 'यदिचेति, 'तत्सत्त्वेऽपि' विरोधिपरामर्शसत्त्वेऽपि, 'तत्साध्ये बाधावतारे' तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायां, 'नानुमितिप्रतिबन्धः' न प्रकृतसाध्यानुमित्यनुत्पादः, 'अप्रामाण्यगृह्यभावस्येत्यनन्तरं 'वैशिष्ट्यमित्यनुषज्यते, 'तदभावस्य' विरोधिकोटिविरहनिश्चयाभावस्य, 'तत्र' विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे, 'निवेश्यतामिति, अत्र विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे तत्परामर्शं भ्रमत्वगृह्यनन्तरमेवानुमितिर्न त्वन्यथेति भ्रमत्वगृह्यभाववैशिष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशबाधगृह्यभाववैशिष्ट्यनिवेशोव्यर्थ इत्यनिर्भरसूचनाय 'यदिचेत्युक्तं, अप्रामाण्यगृह्यभाववैशिष्ट्यस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्च दर्शितं । नन्वनु विरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथापि तदवर्तितविरोधिसामग्रीका-

नीनज्ञानस्य फलानुत्पादनियतत्वात्तादृशसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरपह्वरमेव, एवं विरोधितथाविधपरामर्गकालीनत्वमादायापि दशाविशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यत एवेत्यतो विराधिपरामर्गकालीनत्वसमशीलबाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सद्देतावतिश्याप्तिमाह, 'यथाचेति, 'तथाविधेति विरोधिभ्रमसाधारणेत्यर्थः, 'अपीत्यनन्तरं 'नानुमितिरित्यनुषज्यते, तथाच तादृशबाधादिकालीनत्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेत्यतोऽतिप्रसङ्ग इति बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनुपगमेन दृष्टापत्त्यनवकाशादिति भावः ।

यदपि यद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यं, सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्राादिकमेव तथा, तद्वत्त्वमपि हेतोस्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति, तदपि तुक्त्वं, साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन साध्याभाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा* ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादितिव्याप्तेः । विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्राप्रसिद्धमिति चेत्, तत् किं सर्व्वत्र सत्प्रति-

* तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वेति पा० ।

पक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः यथाकथञ्चित्-
सम्बन्धेन तद्वत्त्वञ्चातिप्रसक्तं धुमादेरपि ज्ञानरूपेण
तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादि-
मत्तात्, यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते
हेतावस्ति च क्वचित् सहेताविति कृतं पल्लवितेन ।

विरोधिपरामर्शकालोनत्वमादाय सर्वत्र सत्प्रतिपक्षितं दुष्टत्वं
नोपपादयितुं शक्यत इत्याह, 'न चेति नहीत्यर्थः, 'अतीतादा-
विति, तथाचातीतादिसहेती विरोधिपरामर्शदशायां भवन्मत्त-
सिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः । सत्प्रतिपक्षिते
सहेती विरोधिव्याप्यवत्पक्षस्याप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकी-
भूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्यादिरिव वा दोष इति मतं
दूषयति, 'यदपीति, 'यद्विषयकत्वेनेति, तृतीयार्थः स्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं, न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं, तथा मति
विरोधिव्याप्यादेर्दोषत्वानुपपत्तेः, प्रतिबन्धकतायां 'ज्ञाननि-
ष्ठत्वविशेषणं कामिनीजिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
धर्मोऽतिप्रसङ्गवारणाय । ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य पर्व-
तोवह्निमान्धूमात्, पर्वतोऽन वह्निमान्जलत्वादित्यादी प्रतिबन्ध-
कीभूतज्ञानविषयसमवायादिसम्बन्धावच्छेदपक्षधर्मतायाश्च प्रकृतं
हेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वमतस्याह, 'तद्वत्त्वमपीति विरो-

धिष्यास्यादिमत्वमपीत्यर्थः, 'तज्ज्ञानरूपेति स्वविषयकज्ञान-
विषयतात्मकेत्यर्थः, सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः ।
तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतहेतावुपपादयति, 'तस्येति विरोधि-
व्याप्यादिज्ञानस्येत्यर्थः, 'समूहलम्बनरूपतयेति । नचैवं क्रमि-
कपरामर्शइत्यखले सप्रतिपक्षतानुपपत्तिरिति वाच्यं । तत्रापि
तादृशव्याप्यादिप्रकृतहेतुविषयकपरमेश्वरज्ञानादिकमादाय तद-
न्तोपपत्तेः । 'साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन' साध्याभावप्रकारक-
पक्षावगाहित्वेन, 'साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति साध्याभावप्रकारक-
पक्षज्ञानांशि प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः, मतभेदेन विकल्पः,
'तस्य' तादृशज्ञानस्य, 'साध्यवत्यपि पक्षे' पक्षे साध्यवत्यपि
सति पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति यावत्, पर्वतोवङ्गिमान्-
धूमादित्यादौ भ्रमात्मकबाधादिज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कविषयितानिरूपकवङ्गभावादेः स्वविषयकज्ञानविषयत्वादि-
सम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः । इदमुप-
लक्षणं, वङ्गिमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यकाले-
हपि तद्विषयविरोधिष्यास्यादिकमादायापि हेतोर्दृष्टत्वप्रसङ्गो-
बोध्यः, तत्रापि पक्षांशि तद्विशिष्टविशेषणकसमूहलम्बनज्ञान-
सम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवाव-
च्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामा-
दायातिप्रसङ्गस्य उच्चारमाशङ्कते, 'विशिष्टेति साध्याभाव-
विशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति न तु सा-
ध्याभावादिमात्रविषयकत्वमित्यर्थः, 'विशिष्ट' साध्याभाव-

विशिष्टपक्षः, 'तत्र' बाधस्थले सत्प्रतिपक्षस्थले, सर्वत्र तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमित्यभिमानः, भ्रमं निराकरोति, 'तत्किमिति, पक्षादस्ति-साध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् 'सर्वत्रेति, 'सत्प्रतिपक्षे' सत्प्रतिपक्षतया भवन्मतसिद्धे इत्यर्थः, 'प्रसिद्ध इति, तथाचानतिरिक्तप्रसिद्धत्वरूपमवच्छेदकत्वं विवक्षित-समक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्व्यारेवेति भावः । तद्वत्त्वघटज्ञ-सम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति, 'यथा कश्चिदिति, 'अतिप्रसक्तं' सहेतुसाधारणं, तथाच पर्वतादौ वज्र्यादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धस्य धूमादिरूप-सहेतुसाधारणत्वं स्फुटयति 'धूमादेरिति, 'ज्ञानरूपेण' स्वविषयक-ज्ञानविषयत्वेन, 'तदाश्रयाश्रयत्वादिना, आदिना एककालीन-त्वादिपरिग्रहः, 'व्यभिचारादिमत्त्वात्' यज्ञभाववद्दृष्टित्वस-त्त्वात् । ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितधर्मि-विशेष्यताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्व-मेव दुष्टत्वमिति वाच्यं । एवञ्च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-वद्दृष्टित्वादिप्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभि-चारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च प्रकृत-हेतावभावात् नातिव्याप्तिरित्याशङ्कं निराकुरुते, 'यादृशेति, 'सर्वत्र सत्प्रतिपक्षित इति, ऋदोवह्निमान् धूमादित्यादिस्थले धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटक समवायादिसम्बन्धेन यज्ञभावव्या-प्यधूमत्वादिमत्तायाः मत्त्वात् 'सर्वत्रेत्युक्तं । 'कवित् सहेताविति सहेतुतादृशायां कश्चिदित्यर्थः, पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ

विरोधिपरामर्शासमवधानदमायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
प्रकारताश्रयवङ्गाभाव-तद्व्याप्यादेः तादृशप्रकारतावच्छेदक-
स्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादितिभावः ।

यत्तु ज्ञानसम्बन्धेन तद्वचनमेव दुष्टत्वं ज्ञानञ्च विशिष्टव्यव-
हाराद्यनुरोधः कदाचिदेव क्वचिदेव कस्यचित् सम्बन्धः, एवञ्च
विरोधिष्व्याख्यादेर्ज्ञानं विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृतहेतौ तत्-
सम्बन्धः तदैव तत्र दुष्टताव्यवहारात् साध्याभावादेर्ज्ञानन्तु तत्र न
कदाचिदपि तथा, परमेश्वरादिसाधारणं साध्याभावविशिष्ट-
पक्षादेर्ज्ञानन्तु तत्र सर्व्वदेव इति, तत्तु, हास्यास्पदमेव, सकला-
भियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात् वासना-
विशेषवतां तादृशव्यवहारस्य विपरीतस्यापि सम्भवात्, ज्ञानस्य
नियतसम्बन्धत्वासाधकत्वादिति ।

‘यद्यपीति, स्थाणुत्वाभावस्य तद्वाप्यकरादेश्च
निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्ष-शाब्दयौरनुदयात्। नचैवं नर-
शिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागम-
प्रतिरोधः स्यात्, तन्नानुकूलतर्काभावेन बलवत्तरा-
गमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितेश्चानुत्पत्ते-
रितिभावः । यहेत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, प्रत्यक्षं प्रत्यानु-
मानिकबाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्दं

प्रति प्रतिबन्धकत्वात् योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्ध-
त्वात् तदभावा न तत्र हेतुरिति चेदेवमयुपनीत-
भानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुतायादुर्वारत्वात् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथशरोमणि-
महाचार्यविरचिता हेत्वाभासे सामान्य-
निरुक्तिदीधितिः समाप्ता ।

‘यदिष्यकत्वेनेति यथाश्रुतकल्पे कामिनीजिज्ञासादिविषये
अतिश्यामिरित्यसाधारणप्रतिबन्धकताप्रतिभवेव लक्षणं करणीयं
तत्रैवागङ्गते, ‘यद्यपीति, समाधानमपि ज्ञायमानं सदित्यादि-
त्वादित्यतोलक्षणाभिप्रायेण ‘तथापीत्यादिनेति बोध्यं । बाध-सत्त्वं
तिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्ष-शाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाध-सत्-
प्रतिपक्षयोरनुमितिसात्वत्त्वसिद्धिप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोज-
कताश्रयभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्वरूपं निष्ठासाधारणदोषत्वं
न सश्रवणीत्वात्तप्तं मणिज्जना तादृशप्रतिबन्धकतायाश्च युक्तिर्नीतेति
न्यूनतापरीक्षाराय तत्र युक्तिमाह, ‘स्याणुत्वाभावस्येति, ‘स्याणुत्वप्र-
त्यक्ष-शाब्दयोरिति समानधर्मितावच्छेदककस्य स्याणुत्वप्रकारकस्य
लीकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षस्य शाब्दस्य चेत्यर्थः, ‘एवं’ शाब्दबु-
द्धौ बाध-तदभावस्याप्यवज्ञानयोः प्रतिबन्धकत्वे, ‘नरशरः कपा-

समिति नरगिरःकपालस्य शुचित्वानुमापकेन तत्तद्विभक्तिप्रामाण्य-
त्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा चागमजन्याशौचबोधविरोधः स्यादि-
त्यर्थः, स चानुभवविरुद्धः तत्र प्रामाण्यत्वज्ञानदशायामपि शाब्दा-
शौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । समाधत्ते, 'तत्रेति ता-
दृशाशौचज्ञानप्रक्काल इत्यर्थः, अनुकूलतर्काभावेन व्याप्तिनिश्च-
यस्य बलवतरागमविरोधेनानुमितेश्चानुत्पत्तेरिति योजना, एवञ्च
वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न विरोधि
अपि तु व्याप्यत्वरूपेण अत्र च प्रामाण्यत्वस्य ज्ञानेऽपि व्याप्तिग्राह-
कतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कया शौचव्याप्यत्वेन तज्ज्ञानं न सम्भ-
वति कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्र कथञ्चि-
द्वाप्तिप्रहेऽपि गृह्यतामामाण्यकागमतात्पर्यविषयविपरोतविषय-
कत्वेन तत्रापामाण्यं गृह्यते तथाच तादृशप्रामाण्यत्वज्ञानं न शौचानु-
मितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदितार्थः ।
आगमे प्रामाण्यं गृह्यते तावद्भवत्येवागमप्रवृत्तिरिति भावः ।
'यद्वेत्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्ध-
कत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितं तन्न
सङ्गते, बाधितार्थस्य शाब्दबोधाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यन-
पराधात्तत्रापामाण्यग्राहकतया बाधादियस्य प्रवृत्त्यादिविरोधि-
तोपपत्तेरिति भावः । अत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह, 'यद्वेत्या-
दीति, नन्यानुमानिकबाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षा-
दितः प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्ध-

कत्वं न सम्भवतीत्यनुमित्यस-धारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वा-
वच्छिन्नस्याक्षतमतोयद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्ध-
कत्वं तद्वत्तस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण 'यद्देत्यादिग्रन्थ-
बाधे लक्ष्यतोपपादकत्वं' सुसंगच्छते इत्यत आह, 'प्रत्यक्षं प्रतीति,
समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्याप्यनुत्पत्ते-
रानुमानिकेति बाधनिश्चयविशेषणं, 'शाब्दं प्रतीति, तथाच
तावत्तैव लिङ्गासाधारणदोषत्वव्याघात इति भावः । तत्रापि तद-
प्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते, 'योग्यतेति, 'अन्यथासिद्धत्वादिति, बाधादि-
निश्चयदशायां योग्यताज्ञानरूपकारणविरहणैव शाब्दबोध-
नुत्पादनिसिद्धत्वादिति भावः । 'तदभावः' बाधादिनिश्चयाभावः,
'तत्र' शाब्दबुद्धौ, यद्यपि योग्यतासंशयद्विहीयक्षणे स्मरणाद्यात्मका-
योग्यतानिश्चये सति तद्विहीयक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य
शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वं तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दा-
प्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्विवादोपनीतभाने विशेषप्रतिबन्धकतयेव बा-
धादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणसम्भवात्तत्रैव तन्निराकरोति,
'एवमपीति, 'उपनीतभानविशेषं' दोषविशेषाजन्योपनीतभान-
विशेषं, 'तत्त्वेन' बाधनिश्चयाद्यभावत्वेन, 'दुर्ज्ञात्वादिति, बाधादि-
निश्चयदशायां अनुमितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादस्य सर्वानु-
भवसिद्धत्वादिति भावः ॥

इति महामहोपाध्याय-श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिता ह्येवाभाषे

सामान्यनिरुक्तिदोषनिवृत्तिः समाप्ता ॥

सामान्यनिष्कृतावतिरिक्तविवेचनं ।

अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयवमिति लक्षणं भूतपदं षष्ठीसमासनिरासार्थमेवेति बोध्यं । नचानुमितिकारणाप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये अभावपदं व्यर्थमिति वाच्यं । सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-सिद्धाभावरूपानुमितिकारणमादाय सिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिरतः अभावपदं । तथाचाभावपददानेन तादृशसिद्धाभावभिन्नानुमितिकारणप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्यवसितं । नचानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थविषयत्वनिवेशेनैव निर्व्वाहसम्भवे ज्ञानपदं व्यर्थमिति वाच्यं । कार्यमात्रं प्रति कामिनीजिज्ञासा पृथक् प्रतिबन्धिका तथाचानुमितिकारणीभूताभावमध्ये तादृशजिज्ञासाभावस्य प्रविष्टत्वात् तत्प्रतियोगियथार्थत्वस्य कामिनीविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वात् अतिव्याप्तिरतीज्ञानपदं, तथेच्छायाः ज्ञानाभिन्नत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टाभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकतामादायाप्रामाण्यादावतिव्याप्तिवारणाय अनुमिति-प्रतिबन्धकवमुपेत्य अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगित्वमुक्तं मणिकारेण । व्याप्ति-पक्षधर्मेताविरोधितद्विरहवतोदुष्टहेतोः स्मरणादित्युक्तं भट्टाचार्येण । न च विरोधिपदं व्यर्थं इति वाच्यं । व्याप्ति-पक्षधर्मेताघटैतत्त्वित्वावच्छिन्नाभाव-यतः सहेतोः स्मरणसम्भवेन दोषवारणाय विरोधिपदस्यो-

ज्ञत्वात् तथाच व्याप्ति-पक्षधर्मताविरोधी यस्मादृशाभावः
स च व्याप्तिर्नास्ति पक्षधर्मत्वं नाप्नोति प्रतीतिमिदोऽभाव-
एव स च दुष्टहेतावेव वर्त्तते न तु महती इति भावः । सप-
रिकरं हेतुं निरूप्य इति दोषितिकारेणोक्तं, अथात्र सपरि-
करहेतुं निरूप्य इति समस्तपदं कथं नोक्तं, इति चेन्न, तदा-
भासनिरूपणमिति ग्रन्थस्यालग्नकतापत्तेः तत्पदस्य सम-
स्तैकदेशपरामर्शकत्वामभवादिति भावः । मूलोक्तलक्षणानां
दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषैश्वर्यव्याप्तिः, यथार्थज्ञाननिष्ठानुमिति-
प्रतिबन्धतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्य समूहालम्बनज्ञान-
विषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे अवश्यं विव-
क्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषय-
ताया अनवच्छेदकत्वात् तत्र हेतावव्याप्तिरिति गदाधरे-
णोक्तं, अत्र प्रायःपदं ऋदो वङ्गिमान् ऋदादित्यादौ हेतु-
विषयताया अनवच्छेदकत्वात् इत्यभिप्रायेणोक्तं । यत्तु स्मरूपा-
सिद्धिप्रतिबन्धकतामादाय हेतुविषयताया अनवच्छेदकत्वात्
कथमव्याप्तिरिति तत्तुच्छं, अमङ्गीर्णबाधस्थले उत्पत्ति-
कालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ हेतुविषयताया-
अनवच्छेदकत्वात् तत्र हेतावव्याप्तिरिति भावः । यहिषयकत्वे-
नेत्यादिलक्षणे तृतीयया अनवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तर्धति
भट्टाचार्येणोक्तं । अत्र ऋदत्वपुरस्कारेण घटाद्यवगाहिवङ्गा-
भाववान् ऋद इति ज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतघट-
विषयतामादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय यद्गूपावच्छिन्न-

विषयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपत्वनिवेशा-
वश्यकतया सुतरामिति व्यर्थं इति चेत्, यदिषयत्वस्य एतादृशा-
र्थलाभायैव सुतरामित्युक्तं इति भावः । अनुमितिपदस्य अनु-
मितिसामान्यपरत्वेऽसंभवः यत्किञ्चित्परत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रक-
तपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकमिति भट्टाचार्येणोक्तं, न-
चात्र बाधादावव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्ष-साधकत्वनिवेशः, प्रकृत-
हेतुकत्वनिवेशे प्रयोजनाभाव इति वाच्यं । पर्वतो वङ्गि-
मान् महानसीयवङ्गीतरवङ्ग्यभाववत्पर्वतकालीनधूमादित्यादौ
महानसीयवङ्ग्यभाववत्पर्वतरूपवाधेऽव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्ष-
साधकानुमित्यन्तर्गतायां शुद्धपर्वतो वङ्गिमान् इत्यनुमिती प्रति-
बन्धकत्वाभावात् अतः प्रकृतहेतुकत्वनिवेशः, तन्निवेशे च
प्रकृतपक्ष-साध्यहेतुकानुमितिपदेन महानशीयत्व-वङ्गित्वोभयध-
र्मावच्छिन्नप्रकारकवङ्गित्वावच्छिन्नविधेयताशास्यनुमितिरेव वा-
च्या तादृशानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः
उक्तवाधे सत्तान्नाव्याप्तिरिति भावः । अनुमितिनिष्ठकार्यतानि-
रूपकसम्बन्धित्वेनानुमिति-तत्कारणज्ञानपरमितिदीधितिसन्दर्भः,
अत्र सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कार-
विषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय सम्बन्धिपदमिति भट्टाचार्ये-
णोक्तं ; अत्र यद्यपि तदनुयोगित्व-तत्प्रतियोगित्वान्यतरात्मक-
निरूपकत्वरूपसम्बन्धिनिवेशेनैव तादृशान्यतरवन्निष्ठप्रतिबन्धता-
निरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशनिर्वाहे कथं साक्षात्कारविषय-
तात्मकनिरूपकत्वमुक्तं भट्टाचार्येण, नचान्यतरत्वं भेदद्वया-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं तथाच गौरवमिति वाच्यं । साक्षात्कारकल्पे जनकत्व-जन्यत्व-व्यापकत्वनिवेशस्यावश्यक-तया अन्यतरत्वकल्पे महज्जाघवं इति वाच्यं । यतस्तत्कल्पे कार्य-कारणभावे गौरवं, तथाहि तत्र हेतुर्दृष्ट इति व्यवहारं प्रति व्यवहर्तव्यज्ञानस्य कारणत्वं तथाच तादृशकार्यतानुयोगिता नेतिभेदविशिष्टत्वे सति तत्प्रतियोगिता नेतिभेदविशिष्टोयस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः तद्विशिष्टवद्ग्रहनिष्ठ-प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वेन एवं विनिगमनाविरहेण तत्प्रतियोगिता नेतिभेदविशिष्टत्वे सति अनुयोगिता नेतिभेदविशिष्टोयः तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः तद्विशिष्टवद्ग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वमवश्यं व्यक्तव्यं तदपेक्षया साक्षात्कारकल्पे महज्जाघवं तत्र कारणता एकैवेति बोध्यं । एवं अनुमितिनिरूपितकार्यतासाक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयताश्रयनिष्ठप्रतिबध्यताया एव तत्र निवेशनीयत्वं । साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्यवान् इत्यकारकानुमितिपरं वेतिदीधितिकारिणोक्तं । अत्र पक्षपदानुक्तौ बाध-सत्प्रतिपक्ष स्वरूपसिद्धाश्रयासिद्धिष्वसिद्धता भटाचार्य्येण । नच यद्गोप्यापकीभूताभावप्रतियोगिजनरूपासाधारण्येऽव्यव्याप्तिसम्भवे कथं तन्नोक्तं इति वाच्यं । पक्षपदप्रवेशेऽपि तत्राव्याप्तेरनुहारः अतः तन्नोक्तं । केचित्तु साध्य-तदभावहातृत्वस्यैवमाधारण्यरूपत्वात् अत तन्नोक्तं । नच स्वरूपसिद्धाश्रयासिद्धोः कथं अव्याप्तिः द्वितीयदले पक्ष-

पदवेशात् इति वाच्यं । पक्षपदस्य सक्रदेव निवेशात् । निवेशस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्ट-साध्यव्याप-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता-त्वेन , वैशिष्ट्यञ्च स्वरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-पक्षसम्बन्धेन , विशेष्यतावत्त्वञ्च स्वरूपकज्ञानीयत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वाभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकत्वञ्च तत्पश्चात्प्रत्यधिकरणत्वं तेनातेजस्वी पर्वतोवह्निमान् इत्यादौ बाधाश्रयांसिद्धादौ नाश्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तं । नचात्रापि सत्प्रतिपक्ष-स्वरूपांसिद्धाव्याप्तिसम्भवे कथं नोक्तं इति वाच्यं । पूर्वोक्तसमुदायस्याशक्तकथनेन तन्मध्यपात्यन्यस्यापि लाभसम्भवात् । वस्तुतस्तु सत्प्रतिपक्षत्वावच्छेदे नाश्याप्तिः व्यापकसामानाधिकरणघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तेजोभावव्यापकवह्निभाव-समानाधिकरणतेजोभाववदतेजस्विपर्वते लक्षणगमनात् तज्ज्ञानस्य व्यावर्त्तकदर्शनविधया प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् समानाधिकरणत्वेन निश्चयस्य अवच्छेदावच्छेदेन बुद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वमिति नियमस्तु बाधादिस्थले एव न तु अवच्छेदकधर्मदर्शनस्थले इति तर्कग्रन्थे मथुरानाथेन लिखितत्वात् । न च तथापि स्वरूपांसिद्धाव्याप्तिसम्भवे तत् कथं नोक्तमिति वाच्यं । तत्रापि स्वरूपांसिद्धत्वावच्छेदेन अव्याप्तिसम्भवात् । अतेजस्वी पर्वतोवह्निमान् घटादिश्रयादौ अवच्छेदावच्छेदेन घटाभाववत्पर्वतरूपस्वरूपांसिद्धौ लक्षणगमनात् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकार-

*Nyaya Kusumam or Prakarama Vol. II, Fasc. 1-6
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1-2 @ 1/10 each
Nyayagrah
Padumawati, Fasc. 1-6 @ 2/
Prākṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ 1/10 each
*Parācāra Smṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/10 each
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/
Pariksamukha Sūtram
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each
Rasarnavam, Fasc. 1-3
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. I
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ 1/10/
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each
Samaraicca Kaha, Fasc. 1-5 @ 1/10/
Saddarsana-Samucaya, Fasc. 1-2 @ 1/10/
Six Buddhist Nyaya Tracts
Sradha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-6
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)
Sucruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. I @ 1/-
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-4
Sundaranandam Kavyam
Suryya Siddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each
Syainika Sastra
*Taittereya Brāhman, Fasc. 11-25 @ 1/10/-
* Ditto Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ 1/10/ each
*Tāndya Brāhman, (Text) Fasc. 10-19 @ 1/10/ each
Tantra Vārtika (English) Fasc. I @ 1/4/
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 2-10 Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 1/10/ each
Tattva Cintāmaṇi Didhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-6 Vol II, Fasc. I
Ditto Prakāś, Fasc. 1-5, @ 1/10/ each
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3
Tirthacintāmaṇi, Fasc. 1-3 @ 1/10/ each
Trikaṇḍa-Māṇḍanam, Fasc. 1-3 @ 1/10/
Tul'si Satsai Fasc. 1-5 @ 1/10/
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ 1/10/ each
Uvāsagadaśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/
Vallāla Carita, Fasc. I
Varsa Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ 1/10/
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ 1/10/ each
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8 ; Vol II, Fasc. I @ 1/10/ Vol. II. 2, 4 @ 1-4
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 1/10/ each
Vṛhat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6
Yogasāstra, Fasc. 1-3
<i>Tibetan Series.</i>					
Amarakosah
Bauddhasotrasaṅgraha, Vol I
▲ Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. I
Pag-Sam Shi Tsa, Fasc. 1-4 @ 1 each
Rtogs brjod dpag Akhari Sja (Tib. & Sans Avadāna Kālpalātā.) Vol. I, Fasc. 1-10 ; Vol. II, Fasc. 1-10 @ 1/ each...
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; II, Fasc. 1-3 ; III, Fasc. 1-6 @ 1/
<i>Arabic and Persian Series.</i>					
Amal-i-Salih, or Shah Jahan Namah
Al-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/
Āin-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8 each
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5, III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/ each...

† The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

- Ditto (English) Fasc. 1-11, Fasc. 1-11, Fasc. 1-11, Fasc. 1-11
- Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger ...
- Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ ...
- Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 ...
- Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each ...
- Dictionary of Arabic Technical Terms, & Appendix Fasc. 1-21 @ 1/4 ...
- Faras Nama of Hashini ...
- Ditto of Zabardast Khan ...
- Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each ...
- Fihrist-i-Tūsi, or Tūsi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/each Gulriz ...
- Hadiqat'u'l, Haqiqat, (Text & Enn) ...
- History of Gujarat ...
- Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1. @ /10/ ...
- History of the Caliphs. (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each ...
- Īqānāmāh-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...
- Īsābah, with Supplement, 51 Fasc. @ /1/ each ...
- Ma'āsir-i-Rahimi, Part I, Fasc. I ...
- Ma'āsir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-9 ; Vol. III Fasc. 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 ; @ 1/- each ...
- Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each ...
- Memoirs of Tāhmasp ...
- Marhamu'l-Ilal'l-L-Mu'Dila Fasc. 1-2 ...
- Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /10/- ...
- Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/1 each ...
- Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each ...
- Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. I ...
- Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ /1 each ...
- Nizām's-Khirdnāmāh-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each ...
- Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan Qawaninu's-Sayyād of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the Original Persian with English notes by Ligut.-Col. D. C. Ph IIo Ryaḡu-s-Salāfin, Fasc. 1-5 @ /10/ (English) Fasc. 1-5 @ 1/1 Shah Alam Nama ...
- Tadhkira i Khushṭav'sān ...
- Tubaqāt-i-Nāsirī, (English) Fasc. 1-14 & Index @ 1/ each ...
- Tarikh-i-Firāz Shāhi of Ziyā'uddīn Barni Fasc. 1-7 @ /10/ each ...
- Tarikh-i-Firūshāhi, of Shams-i-Sirāj Alif, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...
- Text of Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8 each ...
- The Mābān L Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian, Wis o Rāma, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...
- Zafarnāmāh, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vol. XX @ 10/ each
 2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 @ /8/ each
 3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (8), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (8) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Member
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in
- Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/ each
- Nepalese-Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra
- N. B.—All Cheques, Money orders, &c., must be made payable to "Treasurer, Asiatic Society," only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V. P. P.

8
8
10
0
6
0
8
12
4
0
6
12
2
4

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1450.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवरितः ।

TATTVACINTAMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA
WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

PANDIT ĀSUTOSH TARKATIRTHA.

VOL. III. FASC. II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1922.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

Messrs. LUZAC & Co., 46, Great Russell Street, London, W.C.

M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied as some of the Fasciculi are out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Aṅgavaiidyaka, Fasc. 1-5 @ -/10/- each	3	2
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	2	8
*Agni Purana (Text), Fasc. 4-14 @ -/10/- each	6	14
*Aitareya Aranyaka of Rig-Veda (Text), 2-4 @ -/10/- each.. .. .	1	14
Aitarēya Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ -/10/- each	14	6
Aitareyalocana	2	0
Amarakosha, Fasc. 1-2	4	0
*Anu Bhasyam (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2	8
Anumana Didhiti Prasārini, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	1
*Aphorisms of Sandilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	1
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	1	1
*Atharvāna Upanishads (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	1	1
Ātmatattvaviveka, Fasc. 1-3	1	1
Avādāna Kalpalatā (Sans. and Tibetan), Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	2	1
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- each	1	1
Bauddhastotrasaṅgraha	1	1
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	7	1
*Bhamati (Text), Fasc. 5-8 @ -/10/- each	2	1
Bhasavritty	1	1
Bhāta Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	7	1
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	1
Brahma Sūtras (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	1
Bṛihaddevatā, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	1	1
Bṛihadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ -/10/- each.. .. .	3	1
Çatadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	1	1
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8	1
*Çatapatha Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	14	1
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	1
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ -/10/-	3	1
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	1	1
Çataśahasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1 @ -/10/- each	11	1
*Caturyuga Chintāmani, Vol. II, Fasc. 4-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	35	1
Ditto Vol. IV, Fasc. 7 @ 1/4/- each	1	1
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ -/10/-	1	1
Çlokavartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/- each.. .. .	8	1
*Çrauta Sūtra of Apastamba (Text), Fasc. 6-17 @ -/10/- each	7	1
*Çrauta Sūtra of Çāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. IV, Fasc. 1 @ -/10/- each	10	1
Oṭi Bhasyam (Text), Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	1
Ori Çantinātha Charita, Fasc. 1-4	1	1
Dāśa Kṛiyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ -/10/- each.. .. .	1	1

अथ सव्यभिचारः तत्त्वचिन्तामणौ ।

सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः, साधारणासाधारणा-
नुपसंहारिभेदात् । तत्र सव्यभिचारः साध्य-तद-

अथ तत्त्वचिन्तामणिद्विधितिः ।

यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञामानुदयात्
सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तः, तथापि सव्यभिचार-

अथ तत्त्वचिन्तामणिद्विधितिवृत्तिः ।

ॐ नमो गणेशाय ।

सव्यभिचारसामान्यलक्षणमनुक्त्वा मूलकृतस्तद्विभजनमाक्षिपति
यद्यपीति, लक्षणतः लक्षणवाक्यतः; सामान्यं साधारणसाधारणा-
नुपसंहारिचितयसाधारणधर्म अप्रतीतवतोऽन्तर्वाचिनः इति शेषः ।
विशेषजिज्ञामानुदयात् अवान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छोत्पत्त्यमभवात् ।
सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञामायां स्वातन्त्र्येण, दृष्टमाधनताज्ञान
धर्मितावच्छेदकज्ञानमस्यादकतया वा हेतुत्वादिति भावः । “सा-
मान्यलक्षणानन्तरं” सव्यभिचारसामान्यलक्षणानन्तरं, “विभागः”
सव्यभिचारत्वावान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मप्रतिपादनमिति यावत् ।
नायं ग्रन्थो विभागपरः, अपित्वसाधारणानुपसंहारिणोरलक्ष्यता-
भ्रमनिबन्धनवक्ष्यमाणसामान्यलक्षणातिव्याप्तिभ्रमनिगरामाय त्रयाणां
लक्ष्यताप्रदर्शनपरः इति समाधत्त “तथापीति” “साधारणमात्रे

सव्यभिचारत्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानं दृष्टमाधनमित्यत्र दृष्ट-
माधनताज्ञानधर्मितावच्छेदकविधया वा हेतुत्वं विशेषजिज्ञामाया
मिति भावः ।

पदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरन्ते-
वामिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तद्वावृत्तस्यैव
च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्ष्यान्तरमपि दर्शयति
सव्यभिचार इति । कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न
तल्लक्षणप्रत्ययमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोषः

प्रसिद्धतया” भूरिप्रयोगविषयसाधारणमात्रकतया, “तन्मात्रस्य”
साधारणमात्रस्य अतिव्याप्तिः “प्रतीयेत” इति बुध्येत, “तद्वावृत्तस्य”
असाधारणादिव्यावृत्तस्य, “साधुता” निर्दोषता “लक्ष्यान्तर”मिति
तथाच सव्यभिचार इति मूलस्य वक्ष्यमाणसव्यभिचारसामान्य-
लक्षणलक्ष्य इत्यर्थः । एतद्गन्थस्य विभागपरत्वमुपपादयतो मतमाह
“कश्चित्त्विति सामान्यज्ञानाधीनः “सामान्यज्ञानसामान्याधीनः”
“तल्लक्षणप्रत्ययं” लक्षणवाक्याधीनसामान्यज्ञानमात्रं । अत्र च वि-
भागोपयुक्तसामान्यज्ञानस्थोपायान्तरतोऽभ्युपगमे पश्चादपि सामा-
न्यलक्षणाभिधानममङ्गतमनाकाङ्क्षितत्वादित्यस्वरससूचनाय कश्चि-
दित्युक्तम् । अथवा सामान्यज्ञानाधीनः, त्रितयसाधारणकिञ्चि-
द्वर्णावच्छिन्नज्ञानाधीनः ; तल्लक्षणप्रत्ययं, सव्यभिचारपदार्थताव-
च्छेदकवक्ष्यमाणलक्षणज्ञानमपेक्षते । “अत इति” तादृशलक्षणा-
ज्ञानेऽपि सव्यभिचारपदार्थत्वरूपसामान्यज्ञानस्य शिथ्याणां स्वत
एव सम्भवेन विशेषजिज्ञासासम्भवादितिभावः । अत्र च सव्यभि-
चारपदार्थत्वेन त्रयाणां ज्ञानेऽपि प्रथमं सव्यभिचारपदार्थं एव
कीदृशः इत्येव जिज्ञासोदेति न तु सव्यभिचाराः कतौति प्रथमं

भावप्रसञ्जक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्, एक-
स्योभयं प्रत्यसाधकत्वात् अनापादकत्वाच्च । नाप्यु-
भयपक्षवृत्तित्वं, उभयव्यावृत्तित्वं वा तत्त्वम्, अननु-
गमात् । अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापक-

इत्याह । प्रमत्तिरनुमितिरापत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमतिव्याप-
कञ्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण मद्भेतावतन्मद्योग्यता वाच्या, मा च
तादृशव्याप्त्यादिरूपा न च विरुद्धमुभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भवतीत्याह
एकस्येति । माध्येति । कोटिद्वयोपस्थापक मत् माध्यमन्देहजनकं

विभागोऽनुचितः इत्यस्वरमवौजम् । प्रसञ्जकपदस्यानुमापकापाद-
कान्यतरमात्रपरत्वे असाधकत्वादित्यादिदोषद्वयामङ्गतेः तत् मङ्गम-
नाथ प्रसञ्जकपदार्थं वितर्कयति “प्रसञ्जकमिति” प्रपूर्वमन्ज्धालर्थः
इत्यर्थः तत्कोटिव्याप्यस्यापि व्याप्तिभ्रमेण तद्विरुद्धकोटिरापादकत्व-
मनुमापकत्वञ्च सम्भवतीत्येकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वादित्यादिदोषा-
मङ्गतिरित्यतः आशयं प्रयति “तदुपधान”मिति प्रसञ्जकपदायक-
त्वमित्यर्थः । अव्यापकमिति येन हेतुना कदाचिदपि माध्यस्य तद-
भावस्य वानुमितिरापत्तिर्वा न जनिता प्रत्येकमपि तदसंग्राहक-
मित्यर्थः । “तथाविधेति” माध्याभावनिष्पत्तेत्यर्थः । “तद्योग्यता”

प्रसक्तियोग्यता वाच्या प्रसक्तकपदेन विवचणीया, तद्योग्यताय
 स्तत्त्वरूपयोग्यज्ञानविषयतारूपत्वे व्याप्तिभ्रमविषयतामादाय न पु
 रपुङ्गवप्रसङ्गः, इत्यतो योग्यतां व्याचष्टे “माचेति” तत्कोटि
 प्रसक्तियोग्यता चेत्यर्थः “व्याप्त्यादिरूपा” तत् कोटिनिरूपितव्याप्त्या
 दिरूपा, माध्यमन्देहेत्यादि यथाश्रुतमूलग्रन्थात् पक्षधर्माज्ञान
 माध्यमन्देहजनकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वञ्च लभ्यते तत्र
 नित्यत्वादिमाध्यकज्ञानादिहेतौ वक्ष्यमाणानिव्याप्तिप्रारयितम
 शक्यैव, नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवानयमितिज्ञानस्य नित्यत्वतद्
 भावोपस्थापकत्वात् धर्मावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया तादृश
 ज्ञानवत्त्वावच्छिन्नधर्मिकनित्यत्वमंशयहेतुत्वाच्च । न च फलीभूत-

‘अत्र फलीभूतमंशयधर्मावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याप्त
 तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यक यद्भावावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वं मंशयजनकता
 वच्छेदकं, तद्भवत्वमिति विवक्षितं । अत्र च पर्याप्त्याधिक्यगत्वानिवेशं
 नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवानयं नित्यो भवेति मंशयः इदत्त्वावच्छिन्न
 विशेष्यकः, इत्यत्र तद्भावविषयकज्ञानप्रकारकज्ञानत्वेन जनकतया
 नित्यत्वादिमाध्यकज्ञानादिहेतोः सव्यभिचारित्वापत्तिः अत्रावच्छेदकत्वं
 स्वरूपसम्बन्धरूपमेव ग्राह्यं । न चैवं धूमवत् पर्वतकालीनवृद्धिमान्
 धुमादित्यादौ पर्वतो धूमवत्पर्वतकालीन वृद्धिमान्भवेति मंशयजनकता
 वच्छेदकौभूतमाध्यविषयतान्तःपातिपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधम
 त्वावच्छिन्नप्रकारतायाः फलीभूतमंशयधर्मावच्छेदकतापर्याप्त्याधिक्यग-
 धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वादतिव्याप्तिः । अतोऽनतिरिक्तवृत्तित्व-
 रूपावच्छेदकत्वमेव निवेशनीयमिति वाच्यं । तथा सति नित्यत्वतद्-
 भावविषयकज्ञानवानयं ज्ञानवानिति ज्ञानीय-तादृशविशेष्यतानिरूपित-

शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया नित्यत्वतदभावविधयकज्ञानवानयं नित्यो
 नवेति संप्रायजनकतानतिरिक्त्वृत्तित्वेन अयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्ति
 र्गतोऽनतिरिक्त्वृत्तित्वं विज्ञाय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यैवनिवेश-
 नायत्वान् । अथवत् पर्वतकालानवदिमान् घृमादित्यत्रातिव्याप्तिः, एतः
 फलोभृतसंप्रायधर्मिनावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितयदपावच्छि-
 न्नप्रकारता तादृशावच्छेदिका इति विवक्षितं नैव वाग्मात् । अत्र नित्यत्व
 तदभावविधयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावविधयकज्ञानवानिति ज्ञानीय
 नित्यत्वतदभावविधयकज्ञानवदितदन्यावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनित्यत्वतद-
 भावविधयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि इदन्त्यावच्छिन्नविशेष्यता
 निरूपिततादृशप्रकारतात्वेनावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरुपाक्यासां गतिः । न
 च फलोभृतसंप्रायधर्मिनावच्छेदकतापर्याप्त्याधिक्यकारणरूपावच्छिन्नविशेष्यता
 त्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वविशिष्टायदपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संप्रायजनकता-
 वच्छेदकतावच्छेदकं, तदपवर्त्यमिति विवक्षितं न द्रष्टव्यं । नित्यत्वतदभाव
 विधयकज्ञानवदितदन्यावच्छिन्निशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वविशिष्टाय
 तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वस्य तादृशजनकतावच्छेदकतानवच्छेदक
 त्वादिति वाक्यं, नित्यत्व तदभावविधयकज्ञानवदितदन्यावच्छिन्निशेष्यतात्वा
 वच्छिन्ननिरूप्यताया एकव्याकृतया इदन्त्यावच्छिन्निशेष्यतानिरूप्यतात्वेन
 तादृशजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्, तादृशप्रकारतात्वस्य तादृशा-
 वच्छेदकतावच्छेदकत्वात्, विशिष्टस्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्ततः । किञ्च
 नित्यत्व तदभावविधयकज्ञानवन्नित्यत्वतदभावविधयकज्ञानवानयं वा नित्यो
 नवेति संप्रायमादाय ज्ञानहेतावतिव्याप्तिर्दुर्व्याभा एतत् संप्रायंप्रति उभय
 धर्मावच्छिन्न विशेष्यता निरूपित नित्यत्वतदभावविधयकज्ञानप्रकारतात्वेनैव
 जनकतावच्छेदकत्वात् शुद्धेदन्त्यावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकार-
 तात्वेन तथात्वे तु नित्यत्वतदभावविधयकज्ञानवानयमिति ज्ञानस्यापि एतत्
 संप्रायं प्रति हेतुतापत्तेरिति चेदत्र केचित् फलोभृतसंप्रायोय साध्यताव

संग्रहधर्मितावच्छेदकता यादृशधर्मपर्याप्ता तादृशधर्मावच्छिन्न-
विशेष्यक यत् प्रकारकज्ञानत्वेन संग्रहं प्रति हेतुतेति विवक्षणेनायं
दोषः तादृशज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया नित्यत्व-
तदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताकसंग्रहं प्रत्येव
हेतुत्वात् । तादृशधर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य च ज्ञानवत्त्वानव-
गाहित्वात् । शुद्धमिदन्त्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव तदवगाहित्वादिति
वाच्यम् । तथा मति वक्ष्यमाणधर्मितावच्छेदकातिव्याप्रेरप्रमत्त्या
कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवेशवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतो मूलमन्यथा व्याचष्टे
“माध्येतीति” “कोटिद्वयोपस्थापकं मदिति” । एतेन कोटि-
द्वयोपस्थापकत्वे माध्यमन्देहजननोद्देश्यतावच्छेदकता लभ्यते ।
एवञ्च धनवानसुखीत्यादौ धनादेः सुखादिप्रयोजकताबोधस्यानु-
भविकतया उद्देश्यविधेयभावस्थलेऽमतिबाधके उद्देश्यतावच्छेदक-
विधेययोः प्रयोज्यप्रयोज्यकभावबोधस्य व्युत्पत्तिमिद्धत्वात् कोटि-
द्वयोपस्थितिजनकतायाः माध्यमन्देहजनननिर्वाहकतालाभेन व्या-
पारजनकतायाः फलजनननिर्वाहकत्वात् कोटिद्वयोपस्थिते-

च्छेदकावच्छिन्नकोटितानिरूपित यदिशेष्यतावच्छेदकता यादृशधर्मं
पर्याप्ता तादृशधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताविशिष्टा या तदिशेष्यताप्राप्ति
संग्रहत्वावच्छिन्नन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदवच्छेद-
कत्वपर्याप्तार्थाधिक्यगारूपवत्त्वमित्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वरूपित्व स्वरूपित्व-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन, अवच्छेदकत्वञ्च स्वरूपितावच्छेद-
कतापर्याप्तार्थाधिक्यगाधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वसम्बन्धेन, अतो न कुत्रापि
दोषः इत्याहुः ।

माध्यमन्देहजनककोटिदयोपस्थितिजनकमितियावत् । आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे माध्ये ज्ञानस्यानुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां वङ्गितदभावोपस्थापकस्य वङ्गौ माध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम् । तथोपस्थितेः माध्यमन्देहजनकत्वात्

द्वारतालाभः, इति कोटिदयोपस्थिति द्वारा माध्यमन्देहजनकत्वं लभ्यते । दर्शितज्ञानवत्ताज्ञानस्य च धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया मात्वादेव माध्यमन्देहजनकतया नातिप्रसङ्गः । कोटिदयोपस्थितिद्वारा माध्यमन्देहजनकत्वञ्च माध्यमन्देहजनककोटिदयोपस्थितिजनकत्वे मति माध्यमन्देहजनकत्वं तत्र विशेष्यांगनिवेशो निष्फलः, मत्यन्तदलमात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्यादतस्तं परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह “माध्यमन्देहजनकेति” जनकान्तनिवेशप्रयोजनमाह “आश्रयतयेत्यादिना” “आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य”, नित्यत्वानित्यत्वोपस्थितिजनकौभूताश्रयत्वादिरूपमम्बन्धज्ञानविषयस्य ज्ञानस्य “नित्यत्वं माध्ये” नित्यत्वमाध्यकस्यत्वे, “वारणाय” मव्यभिचारत्वाभावमस्यादनायेत्यर्थः । एकज्ञानस्य नित्यत्वतदभावोभयाश्रयताविरहादाश्रयतामम्बन्धमादाय यथाश्रुते नातिव्याप्तिमम्भवः इत्याश्रयवृत्तिज्ञानत्ववत्त्वमम्बन्धोऽनुमरणेय अतस्तदपेक्षया लघुमम्बन्धमादाय व्यावृत्तिमाह विषयितया वेति एकज्ञानस्य तदभयविषयकत्वं निष्प्रत्यूहमेवेति बोध्यं ममवायेन हेतावतिव्याप्तिमुक्त्वा मयोगेन हेतावपि तामाह “अनुवृत्तत्वंति” अनुवृत्तत्वं मामानधिकरण्यं व्यावृत्तत्वं विरोधः ताभ्यां वङ्गितद-

भावोपस्थापकस्य वङ्कितदभावोपस्थितिजनकीभूततादृशमन्वद्वय-
 ज्ञानविषयस्य वङ्कौ माध्ये वङ्किसाध्यकस्यले वारणाय मध्यभि-
 चारत्वाभावमस्यादनाय इत्यर्थः जनकान्तस्य वारकले हेतुमाह
 “तथोपस्थिते”रिति तादृशमन्वद्वयज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । माध्य-
 “मन्देहाजनकत्वादि”ति मन्देहं प्रति माधारणधर्मासाधारणधर्म-
 विप्रतिपत्तिज्ञानजन्याया एव कोट्युपस्थितेहेतुत्वादिति भावः ।
 जनकता च माध्यमंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता ग्राह्या अतः
 मन्वन्धान्तरज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेर्विशेषणज्ञानादिमुद्रया माध्य-
 मंशयहेतुत्वेऽपि न चतिः । यदित्थमाधारणधर्माज्ञानादिजन्य-
 संशये व्यभिचारवारणाय साधारणधर्मादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्य-
 तावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेश्यावश्यकतया
 माध्यमंशयत्वं तत्र प्रयोजनविरहेण न निवेश्यत इत्युच्यते तदा
 माध्यमंशयत्वावच्छिन्नत्वं परित्यज्य माध्यमंशयत्वनूनवृत्तित्वमेव
 निवेशनीयं विशेषणज्ञानादिजन्यता च न तन्नूनवृत्तिरिति नाति-
 प्रसङ्गः । न चैवमपि यत्र नित्यत्वनित्यत्वाभावमहचरितप्रमेयत्ववानयं
 नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्रांश्यायमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्व-
 तदभावविषयिणौ एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थिति-
 जनकपक्षधर्माज्ञानविषयत्वमादाय^१ ज्ञाने ऽतिव्याप्तिर्द्वैवेति
 तादृशोपस्थितिव्यक्तः साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतया माध्यमंशय-
 त्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वादिति वाच्यं माध्यमंशयत्वावच्छिन्ननिरु-

(१) तत्र तादृशोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वमादायेति ख० ।

पितृजनकतानियतजन्यतानिरूपकौभूतजनकताया एव पक्षधर्मता-
 ज्ञानविशेषणत्वोपगमात् । नित्यत्वानित्यत्वविषयकज्ञानवत्ताज्ञान-
 जन्यतायाः संग्रयाजनकमाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतद्भयोपस्थिति-
 माधारणतया संग्रयत्वावच्छिन्नजनकताव्यभिचारित्वेनातिप्रसङ्गविर-
 हात् साधारण्यादिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्योपस्थितौनाञ्च सर्वाभां
 तादृशोपस्थितित्वेन संग्रयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतया तादृशज्ञान-
 निरूपितकोशुपस्थितिनिष्ठजन्यतायाः संग्रयत्वावच्छिन्ननिरूपित-
 जनकतानियतत्वमन्तमेव ।

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदका-
 वच्छिन्नत्वमेव जन्यतायां निवेशनीयं अथवहितोत्तरत्वमन्वयेन
 साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानविशिष्ट-तत्त्वकोशुपस्थितिरूप-
 तादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव च संग्रयजनकतावच्छेदकः
 न तु तादृशज्ञानजन्यकोशुपस्थितित्वं जन्यतापेक्षया तदघटकस्य
 अव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात् अतः आत्माश्रयेण साधारणा-
 दिधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वंऽपि न
 र्त्ततिः । जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च जनकतावच्छेदकपर्या

(१) अत्र संग्रयजनकतावच्छेदककोटौ साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वस्य
 निवेशोऽपि प्रकृतं न कर्तव्यमिति संग्रयजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टा
 या साधारणादिधर्मज्ञानजन्यता तदुक्तकाव्यवहितोत्तरत्वपर्याश्रयवच्छेदक
 ताकजन्यतानिरूपितजनकताश्रयपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय सर्वत्र
 लक्षणमन्वयः । न च जनकतावच्छेदकतायाः यदि पर्याप्तं निवेश्यते
 तदा असम्भव एवेति वाक्यं जनकतावच्छेदकतायाश्च पर्याप्तं निवेश्यते

एवच्छेदकताकलं तेन माध्यमन्देहजनकतावच्छेदकघटकज्ञानादे-
 र्नित्यत्व तदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि
 न च्छितिः जनकतावच्छेदकतायाश्च पर्याप्तिर्न निवेश्यते प्रयोजन-
 विरहात् तेन साधारणादिविशिष्ट धर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदक-
 कोटौ आवश्यकतद्वैशिष्ट्यमात्रनिवेशेनैवोपपत्तौ प्रयोजनविरहेण
 मंग्रयजनकतावच्छेदकघटकस्य माधोपस्थितत्वादेरनिवेशेऽपि न
 च्छितिः । नचैवं माध्यमंग्रयनिवेशनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकताव-
 च्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोपपत्तेः नित्यत्वतदभावविषयक-
 ज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञा-
 नविशिष्टनित्यत्वादिविषयकोपस्थितत्वस्य किञ्चिदपि कार्यं प्रति-
 जनकतावच्छेदकत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । तथा
 सति वज्रादौ माध्ये रामभतदभाव माहचर्यादिप्रकारकज्ञानमादाय
 धूमादावतिप्रसङ्गापातात् प्रकृतमाध्यमन्देहजनकताया अवश्यं निव-
 शनौयत्वात् न च कोटिद्वयपदस्य प्रकृतमाध्यावच्छेदकाव-

इति स्वयमेवोक्तत्वादिति चेन्न जन्यताया अव्यवहितोत्तमत्वघटितत्वे मत्त्वे
 गत्र तदपेक्षया अव्यवहितोत्तमत्वस्य लभत्वात् तज्जनकतावच्छेदकत्वोक्ति
 मन्वथा यदि जन्यताया अतिगिक्तत्वं तदा जन्यत्वापेक्षया अव्यवहितो
 त्तमत्वस्य लभत्वविगहेण तस्या जनकतावच्छेदकत्वस्यापि गिहार्थत्वादतस्त-
 न्तमनङ्गीकृत्य जन्यताया अव्यवहितोत्तमत्वमङ्गीकृत्यैव जन्यतापेक्षया
 तदघटिताव्यवहितोत्तमत्वस्य लभत्वादिति ग्रन्थाभिधानात् अतः आत्मा-
 श्रयेण इति ग्रन्थाभिप्रायस्तु यतो जन्यताया नातिगिक्तत्वं अतो नामम्भव
 इति निर्व्वृद्दाश्रयः ॥

पक्षधर्माज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः । विप्रति-
पत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा न वा पक्षवृत्तिः, साधारण-
मन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारौ पक्ष
एवोभयसाहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः ।

धर्मितावच्छेदकपुरोवर्त्तित्वादिविशिष्टधर्मिज्ञानस्य संग्रयजनकतया
तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति । न च तदसाधारणतया संग्राह्यमे-

च्छिन्न तदभावपरतया प्रकृतमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषय-
कोपस्थितिलघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नज^(१)न्यता-
निवेशान्नायमतिव्याप्तिरिति वाच्यं एवं मति तन्नाभायैव^(२) संग्र-
यपदोपादानात् । ननु माध्यमन्देहजनकपक्षधर्माज्ञानविषयत्व-
निवेशेनैव सामञ्जस्ये कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवेशो ऽनतिप्रयोजनक
इत्याशङ्कामपनेतुं तत्प्रयोजनमाह धर्मितावच्छेदकेति । तद्वारणाय
वज्रादिव्याप्ये तद्विरुद्धे वा पुरोवर्त्तित्वादौ वज्रादिव्यभिचारित्व-
वारणाय, कोटिद्वयेति । न च माध्यमन्देह जनकोपस्थितिजन-
कत्वेन निवेश्यतां किमुपस्थितौ कोटिद्वयविषयकत्वनिवेशेनेति
वाच्यम् । तथा मति व्याप्तिरुद्धयोरतिव्याप्तेः^(३) तथा हि संग्रयं

(१) नायमतिप्रसङ्गः इति ख० ।

(२) माध्यमसंग्रयपदोपादानं इति ख० ।

(३) तथाहि संग्रयं प्रति तत्कोटिमहच्चरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुना
इत्यस्य वज्रभावमहच्चरित धर्मवर्तितज्ञानजन्यवज्रभावोपस्थिति महत्का
रेण वज्रिसंग्रयजनक वज्रपस्थितिजनकौभूत वज्रिमहच्चरित धर्मवान

प्रति तत्कोटिमहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन तदभाव-
 कोटिमहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदभावोपस्थितित्वेन च पृथगेव
 तत्साहचर्यविषयतामन्तर्भावहेतुता कल्पते एवं तत्तत्कोट्युपस्थितिं
 प्रत्यपि तथैव तत्तत्कोटिमहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता इत्यञ्च
 वज्रभावमहचरितधूमवानिति ज्ञानजन्यवज्रभावोपस्थितिमहकारेण
 वज्रमंग्रयजनकवज्रुपस्थितिजनकौभूतवज्रमहचरितधूमवानिति
 ज्ञानमादाय धूमे वज्रमहचरितजलत्ववान् इति ज्ञानजन्यवज्रुप-
 स्थितिमहकारेण वज्रमंग्रयजनकवज्रभावोपस्थितिजनकौभूतवज्र-
 भावमहचरितजलत्ववानयमिति ज्ञानमादाय च जलत्वे ऽतिव्याप्तिः
 कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथाविधज्ञानयोः प्रत्येकं कोटिद्वयो-
 पस्थापकत्वाभावान्नातिप्रमङ्गः न च वज्रमहचरितधूमवान् वज्र-
 भावमहचरितधूमवांश्च पर्वत इत्येतादृशममहालम्बनज्ञानस्य कोटि-
 द्वयोपस्थापकत्वेन तद्दोषतादवस्थामिति वाच्यम् । माध्योपस्थिति-
 जनकतावच्छेदकौभूता मती या माध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छे-
 दकौभूतप्रकारता तदाश्रयत्वनिवेशान्तादृशममहालम्बनज्ञाननिरू-
 पितयोर्वज्रतदभावमाहचर्यावच्छिन्नप्रकारतयोश्च प्रत्येकं तादृ-
 शजनकताद्वयावच्छेदकत्वविरहेणातिप्रमङ्गविरहात् धूममहचरित-
 वज्रमान् धूमाभावमहचरितवज्रमांश्च पर्वत इत्यादिममहालम्बन-
 ज्ञाने प्रकारतावच्छेदकभेदेन वज्रादिप्रकारताभेदात् प्रत्येकं
 इति ज्ञानमादायधूमे वज्रमहचरित जलत्ववानितिज्ञानजन्य वज्रुपस्थिति-
 महकारेण वज्रमंग्रयजनकवज्रभावोपस्थितिजनकं वज्रभावमहचरित-
 जलत्ववानयमिति ज्ञानमादाय च जलत्वेऽतिव्याप्तिः । इति ख० ।

कस्याश्चिदपि प्रकारतायास्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वामभवेऽपि धूमधूमाभावमहचरितवह्निमान् पर्वत इत्यादिज्ञानौयोभयधर्मा-वच्छिन्नविलक्षणकप्रकारतायास्तथात्वेन वज्रादौ लक्षणममन्वयः वह्नितदभावमहचरितधूमवान् पर्वत इत्याकारकोभयमाहचर्या-वच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमादायातिप्रमङ्गस्य तादृशप्रकारतावच्छे-दकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वविलया स्वयमेव निराकरिष्यते ।

अथ वह्निमाहचर्यमात्रेण वज्राभावमाहचर्यमात्रेण वावच्छिन्ना या व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्यास्योद्बोधकान्तरवशात् माध्य माध्याभावविषयकममहात्म्यरूपमाधोपस्थितिजनकज्ञानो-यतया^(१) प्रत्येक माधोपस्थितिनिप्रजन्यतानिरूपितजनकतायां माध्याभावोपस्थितिनिप्रजन्यतानिरूपितजनकतायाश्चावच्छेदकत्वेना-तिप्रमङ्गः । यदि च माध्याविशेषणककोट्युपस्थितिवृत्तिमाध्य-मन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां तादृशोपस्थित्य-वृत्तिमाध्यमन्देहजनकतानियतञ्च यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायाश्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्याः माध्याभावविषय-

(१) ग०, माध्यतदभावोभयविषयकममहात्म्यरूपमाधोपस्थितिजनक-ज्ञानोयतया ।

(२) ग०, माध्याविशेषणकोपस्थिति वृत्तिमाध्यमन्देहजनकता नियतं यज्जनकत्वं तन्निरूपितायां माध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्ति माध्यमन्देहजन-कतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायाश्च जनकतायामवच्छेदकोभृता या प्रकारता तस्या विवर्जितत्वादिति ।

अत्रकल्पे प्रथमं माध्यमन्देहपदं जनकताया माध्यमन्देहत्वाव-च्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वलाभाय, द्वितीयञ्च तदर्थमेव तेन अयं गौणत्वा

कलघटितधर्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तादृशधर्मानवच्छिन्नसाध्यविषयकलघटितधर्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाश्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्या वा निवेशान्नोक्तदोषः साध्याभावोपस्थितित्वावच्छिन्नाया अपि जनकतायाः साध्यविषयकलघटितधर्मावच्छिन्नतया विरुद्धेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारतया साध्यविषयकलघटितधर्मावच्छिन्नजनकतायां साध्याभावविषयकत्वानवच्छिन्नत्वप्रवेशः । साध्यमुख्यविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नत्वं निवेशैव वा तादृशातिव्याप्तिर्वारणीयेत्युच्यते^(१) तथापि वद्विमद्वृत्तिवद्भवाव-

दित्यादिविरुद्धे वद्विमान् धर्मादित्यादित्याप्ये च गोत्वाभाववद्वृत्तिद्वयत्ववद्वृत्ति अश्वत्वानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वद्विमद्वृत्ति वद्विभाववद्वासमभवद्वृत्तिधूमवान् इत्यादिज्ञानप्रकारतामादाय च नातिव्याप्तिः नियतपदद्वयश्च प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणाय समुच्चालम्बन साध्यसाध्याभावविषयकोपस्थितौ साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायाः साध्याभावविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतयाश्च सामानाधिकरण्यात् तादृशधर्मावच्छिन्नजन्यत्वे सत्त्वात् । इत्यादिकं विभावनीयं ॥

(१) तथापि वद्विमद्वृत्ति वद्विभाववद्वृत्ति धूमवानयं वद्विमद्व्यावृत्त वद्विभाववद्व्यावृत्त जलत्ववानयमिति ज्ञानीयधर्मादिप्रकारकत्वमादायातिप्रसङ्गो दुर्वारः एव वद्विमद्वृत्ति धूमवत्ताज्ञानजन्यवद्विपस्थितवद्विभाववद्वृत्ति धर्मवत्ताज्ञानजन्यवद्विभावोपस्थितिसहकारेण संशयजनकतावत् वद्विभाववद्व्यावृत्त धर्मवत्ताज्ञानजन्यवद्विभावोपस्थितेऽपि वद्विमद्व्यावृत्त धर्मवत्ताज्ञानजन्यवद्विपस्थितिसहकारेण संशयजनकत्वात् तादृशज्ञानीयधर्मप्रकारताया वद्विसाहचर्यावच्छिन्नत्वेन संशयजनक-

वद्वावृत्तधूमवानयं वक्त्रिमद्वावृत्त वज्रभाववहृत्तिजलत्वानयमिति
जानौयधूमादिप्रकारतामादायातिप्रसङ्गो दुर्वार एव वक्त्रिमहृत्ति-
धूमवत्ताज्ञानजन्यवज्रपस्थितेर्वज्रभाववहृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवज्र-
भावोपस्थितिमहकारेण मंशयजनकतावत् वज्रभाववद्वावृत्तधर्म-
वत्ताज्ञानजन्योपस्थितेरपि वक्त्रिमद्वावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवज्रप-
स्थितिमहकारेण मंशयजनकत्वात्तादृशजानौयधूमप्रकारतायाः वक्त्रि-
माहृत्तयावच्छिन्नत्वेन मंशयजनकवज्रपस्थितिजनकतायां वज्रभाव-
वद्वावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन च तथाविधवज्रभावोपस्थितिजनकतायां
तादृशजानौयजलत्वप्रकारतायाश्च वक्त्रिमद्वावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन
तथाविधवज्रपस्थितिजनकतायां वज्रभाववहृत्तित्वावच्छिन्नत्वेन च
तथाविधवज्रभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात् । मैवं साध-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नसाध्यमंशयजनकतावच्छेदको यो धर्म-
स्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नमहकारितावच्छेदक-
साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न मंशयजनकतावच्छेदकाव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपितायाश्च जनकतायामवच्छेदकौभूतप्रकारताया
निवेशेन नातिप्रसङ्गः, तदवच्छिन्नमहकारितावच्छेदकत्वञ्च तद-
वच्छिन्नामवधानप्रयुक्तफलोपधायकत्वाभाववत् स्वावच्छिन्नकत्व-
मित्यहं पञ्चवितेन । तत् मंशयधर्मितावच्छेदकेदम्बादिकं, अमा-
वज्रपस्थितिजनकतायां वज्रभाववद्वावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन तथाविधवज्रभावो
पस्थितिजनकतायां तादृशजानौयजनकत्वप्रकारतायाश्च वक्त्रिमद्वावृत्तत्वा
वच्छिन्नत्वेन तथाविध वज्रपस्थितिजनकतायां वज्रभाववद्वावृत्तत्वावच्छिन्न-
त्वेन च तथाविधवज्रभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात् । इति ख० ।

वेति वाच्यं, तथात्वेऽपि तदुत्तीर्णतादृशायां विशेषदर्शनात् मंगया-
नुपधायकत्वेऽपि तज्जननयोग्यताया अनिवृत्तेः । अन्यथा यथायथं
धारणतयेति मंगयविषयमात्रवृत्तित्वेन सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिति-
भावः । मंगच्छमेव मंगयदृशायां मय्यभिचारमामान्यलक्षणलक्ष्यमेव
तथाच मंगयदृशायां लक्ष्यतयैव नातिव्याप्तिमभवः । तदवच्छिन्ने
माध्यादिनिश्चयदृशायाञ्च तत्प्रकारकज्ञानस्यामंगायकतया^(१) मंगय-
जनकताघटितस्य लक्षणस्यैव तत् साधारण्यं न सम्भवति इति
हृदयम् ॥

तादृशनिश्चयदृशायामेवातिव्याप्तिं मङ्गमयति तथात्वेऽप्येति
तथात्वेऽपि तदवच्छिन्नविशेष्यक-मंगयदृशायां तस्य लक्ष्यत्वेऽपि तद-
उत्तीर्णतादृशायां, असाधारण्योत्तीर्णतादृशायां तादृशधर्मवति साध्यस्य
तदभावस्य वा निश्चयदृशायामिति यावत् विशेषदर्शनात् विपरौत-
दर्शनात्* तज्जनन योग्यताया इति तत् प्रकारकज्ञानस्येत्यादि ।

अनिवृत्तेरिति अतिव्याप्तेरितिशेषः । वक्ष्यमाणदोषेण मंगय-
फलोपधायकता निवेशामभवादिति भावः । इदमुपलक्षणं फलो-
पधायकता निवेशेऽपि मंगयजनकज्ञानशून्यतादृशायां साधारणा-
व्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्य उपलक्षणविधेयं लक्षणे निवेशनौय-
तया मंगयोपधायक कालान्तरौणज्ञानविषयतामादायाप्यतिव्याप्तिः
सम्भवतीत्यपि बोध्यं । अन्यथा फलोपधायकज्ञानस्य विशेषण-

(१) मंगयाजनकताया इति ख० ।

* विपरीतनिश्चयादिति ख० ।

पक्षादौ माध्यतदभावनिश्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
सत्प्रतिपक्ष मन्वलनदशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य माध्यमन्देहजनकत्वपक्षे
हेतुवारणाय कोटौत्यादि, हेतुना माध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य

विधयान्तरघटकत्वं, पक्षादाविति पक्ष माध्यादिनिश्चयमन्वेऽपि
धर्म्यन्तरविशेष्यक माध्यमन्देहजनकतामादाय लक्षणगमनसम्भवा-
दादिपदं, हेतुमत्ताज्ञानविषयोभूतपक्षेतरयावद्बुद्धिपरं । निश्चय-
दशायामित्युपलक्षणपरं साधारण्यादिविशिष्टस्वप्रकारकधर्मिज्ञान-
शून्यतादशायामप्यव्याप्तिर्बाध्या साधारणाव्याप्तीति साधारण्यस्य
नित्यदोषतया तदा तस्यालक्षतोपगमाम्भवादितिभावः । कोटि-
दयोपस्थापकत्वांगस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयतोमतमाह सत्प्रतिपक्षेति
स्वमते व्याप्यवत्तानिश्चयस्य मंगय प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव न तु
कारणत्व विरोधिपरामर्शयोरप्रामाण्यगृहे तु साधारणधर्मादिज्ञा-
नादेव मंगय इत्यतो जनकत्वपक्ष इति हेतुवारणाय व्याप्यवारणाय,
तस्यापि परामर्शात्मकमंगयजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वादिति
भावः । ननु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्यैव परामर्शयोरपि
माध्यतदभावोभयोपस्थितिद्वारैव मंगयजनकत्वात् कोट्युपस्थिति
निवेशेऽपि न प्रतीकार इत्यत आह हेतुनेति उभयोपस्थापकत्वं
साधोपस्थितिजनकतावच्छेदिका मतो तदभावोपस्थितिजनकता-
वच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाश्रयत्वं । निश्चितसाध्याभाववद्बुद्धि-
त्वस्य साधारण्यघटकतामते केषुचिद्ब्रह्मणुकेषु साध्याभावनिश्चयमन्व
एवाणत्वस्य तथात्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तादृशनिश्चयमन्वं सूचयितुं

उपस्थापनादभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित् । इदं ज्ञाणकं
नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्मावद्धर्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थितिं
मंगयञ्च प्रति हेतुतया तद्विषये धर्मिणि मद्धेतौ अतिप्रमङ्गः

यत् किञ्चिद्ज्ञाणकस्य पक्षतालाभाय इदमिति साधारणधर्मावद्धर्मि-
ज्ञानस्य नित्यत्वानित्यत्वमहचरिताणुत्ववद्ज्ञाणकज्ञानस्य धर्मिणि-
ज्ञाणके नित्यत्वमाध्यकस्थले तस्यालक्ष्यत्वसूचनाय मद्धेताविति अति-
प्रमङ्गोऽतिव्याप्तिः । न च समहान्म्वनज्ञानविषयतामाटायाति-
प्रमङ्गस्य वारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकौभूतविषय-
ताश्रयत्वनिवेशनमावश्यकं तथाच कथं धर्मिण्यतिव्याप्तिर्यतस्तत्त-
त्कोटिस्ततौ तु तत्तत् कोटिमाहचर्यादिविशिष्टविषयकज्ञानत्वे-
नैव हेतुता न तु तद्विशिष्टवद्धर्मिज्ञानत्वेन, मन्वन्धविशेषकज्ञाना-
दपि मन्वन्धन्तरस्मरणात् अन्यथा अयं हस्तिपकमन्वन्धौ घटपदं
घटे गतं इत्याद्याकारकैकज्ञानाद्बुद्धिघटादि स्मरणानुदयप्रमङ्गात्
तथाच धर्मिण्यतिव्याप्तिः कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वमेव
नास्तौतिवाच्यं मन्वन्धविशिष्टधर्मिज्ञानत्वेनैवापरमन्वन्धस्मारक-
तेति मतानुसारेणैव एतन्नक्षत्रप्रणयनात् एतन्मतस्य निर्युक्तिकतया
पक्षधर्मापटस्य निष्प्रयोजनकत्वमाकलय्य तत् परित्यागं न
मिद्वान्तलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् वस्तुतस्तु साध्यमन्धेहजनककोटि-
द्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या
साध्यमन्धेहजनकता जन्यतामन्वन्धेन अव्यवहितोत्तरत्वमन्वन्धेन वा
अवच्छिन्नायां तदवच्छेदकतायां अवच्छेदिका या विषयता तदा-

स्यादतः पक्षधर्मतेति पक्षपदं धर्मिमात्रपर । न चेवं नित्यो घटः

अथत्वमर्थः । एवञ्च साधारणादिधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटि-
द्वयस्मरणजनकत्वेऽपि मगधे धर्मिभाननियमाय तत्तद्धर्मिकमगधं
प्रति अव्यवहितोत्तरत्वमन्वयेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्त-
त्तद्धर्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेनैव हेतुतेति धर्मि विषयताया
अपि ' तादृशमन्दहजनकतावच्छेदकतायामवच्छेदकत्वादित्यार्ष-
रतः पक्षधर्मतापदोपादानमावश्यकमिति पक्षधर्मतेति न च
पक्षधर्मतापदोपादानेऽपि तद्दोषतादवस्यं धर्मिणोऽपि पक्षधर्मता
ज्ञानविषयत्वादिति वाच्यं तद्पादानवलेन निरुक्तायां जनकतायां
जनकतावच्छेदकतायां वा अवच्छेदकौभृता या धर्मि विषयता
निरूपितप्रकारता तदाश्रयत्वस्य लाभेनातिप्रसङ्गविरहात् प्रकार-
तायाः प्रकारतात्वनावच्छेदकत्वं विवक्षणीयं तेन साधारणधर्माद-
धर्मितावच्छेदकौभृते मद्धेतौ नातिप्रसङ्गः धर्मितावच्छेदकौभृ-
विषयतायाः प्रकारतात्वव्याप्येन धर्मितावच्छेदकतात्वेनैव निवेष्टात्
प्रकृते पक्षस्य पक्षतायाश्च निवेष्टे प्रयोजनाभावात् पक्षपदं धर्मि-
मात्रपरतया व्याचष्टे पक्षपदमिति धर्मिमात्रेति मात्रपदेन पक्षता

(१) तादृशमन्दहजनकतायामवच्छेदकतावच्छेदकत्वादित्यार्षः ।
इति ख०

(२) तन्निरूपितविषयताप्रकारतापर्यवसितानदाश्रयत्वस्य लाभो
नातिप्रसङ्गविरहादिति ख०

(३) धर्मितावच्छेदिकाया विषयतायाः इति ख० ।

शब्दत्वादित्यत्र बाधाद्यवतारेऽसाधारणापत्तिः, इष्टत्वात् अन्यथा बाधामिद्धोरन्यतरावतारदशायां साधारणसंग्रहापत्तेः । अमिद्धि

निवेशव्यवच्छेदः । यत्तु धर्मिपदमत्रमुख्यविशेष्यपरं तेन वक्ति-
वज्जभावसहचरितधूमवहुत्तिप्रमेयत्ववान् पक्ष इत्यादि ज्ञानीय-
धूमादिविषयतामादाय नातिप्रसङ्ग इति तन्न माहचर्य्यधर्मिता-
वच्छेदकीयविषयताया जनकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणा-
निवेशान्निवेशेऽपि धर्मितावच्छेदकतात्वेनैव निवेशनीयतया प्रकार-
तात्वेनानिवेशात् माहचर्य्यस्य धर्मितावच्छेदकविषयतान्तःपाति-
धूमादिविषयतामादायातिप्रसङ्गामम्भवात् । पक्षपदस्य पक्षतावि-
शिष्टप्रकृतपक्षपरत्वमावश्यकं अन्यथा घटादिरूपपक्षे शब्दत्वादिना
नित्यत्वमाधने बाधस्यामिद्धेर्वावतारदशायामपि सपक्षविपक्षव्या-
वृत्तशब्दत्ववान् शब्द इत्यादि ज्ञानविषयतामादाय शब्दत्वादेः
सव्यभिचारत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः दोषान्तरमङ्गरप्रसङ्गात्
अस्मन्मते च पक्षताविशिष्ट^१ प्रकृतपक्षवृत्तितान्तःपातज्ञानस्य विशेषण-
विधयालक्षणघटकत्वान्नातिव्याप्तिः बाधग्रहस्यले पक्षताया अमिद्धि-
वतारे च हेतौ प्रकृतपक्षधर्मिताज्ञानस्याभावादित्याशङ्कते नचैवमिति
एव पक्षपदस्य धर्मिमात्रपरत्वे बाधमस्यादनाय अनित्यत्वमुपेत्य
नित्यत्वस्य साधत्वानुसरणं, एवञ्च घटो नित्य इत्युक्तौ नञः प्रक्षेप-
शङ्कया नित्यत्वसाध्यकत्वं न स्फुटौभविष्यतीति नित्यो घट इत्युक्तं
बाधादौत्यादिना अमिद्धिपरिग्रहः असाधारणापत्तिः असाधारण-

(१) प्रस्तुतपक्षवृत्तितान्तःपातविशिष्ट इति ख० ।

ज्ञानमादाय मव्यभिचारत्वापत्तिः एतेनास्य मव्यभिचारसामान्यल-
क्षणतया एतदतिप्रमत्तमाधारण्यानापादकत्वात्सङ्गतिरित्यपास्तम् ।
मपचावृत्तित्वेन साधारण्यस्य केवलान्वयिधर्मस्य पक्षतानवच्छेदक-
त्वादनूपमंकारित्वस्य चामम्भवात् परिशेषेणसाधारण्यापत्तिरिति
वार्थः तदानीं मपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमत्त्वे दोषान्तरावतारेऽपि
मव्यभिचारत्वमसाधारण्यञ्जमेव क्षतिविरहात् इत्याशयेनाह इष्टत्वा
दिति अन्यथा पक्षतायाः प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्य वा विशेषणत्वं,
बाधामिच्छोरिति बाधस्यामिच्छेत्वां अवतारदशायां हृदादौ धूमा
दिमाधने वङ्गशंखस्यहापत्तिरित्यर्थः । साधारण्यस्य नित्यदोष-
तया तत्रेष्टापत्तिर्न सम्भवतीतिभावः । ननु दोषान्तरावतारदशायां
मव्यभिचारत्व कापि नेय्यत एव भवत् " साधारण्येऽप्यनित्यदोषता
दत्यत आह "अमिच्छेति" साधारण्यभ्रममादायेति यथायथं साक्षा-
भाववृत्तित्वमाध्यवृत्तित्वांग भ्रमात्मकं साधारण्यज्ञानमादायेत्यर्थः ।
धर्मिणि फलोभृतमंगयधर्मितावच्छेदकतापस्याप्यधिकरणवच्छिन्नं,
यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञान यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशान्तिज्ञानत्वावच्छिन्न
साध्यमन्देहजनकमिति एतच्च मंगय प्रति कोशूपस्यतिविशेषण-
ज्ञानादिमुद्रयैव हेतुः, साधारण्यधर्मवद्धर्मिज्ञानञ्च मानादेव तथेति
निष्कृष्टमते कोशूपस्यतिजनकत्वाघटितमेव लक्षण कत्तव्यमित्य-
भिप्रायेण । यथाश्रुतमलानुरोधे तु मंगयजनककोटिदयोपस्यति-
जनकत्वमेव निवेशनीयं, मंगयजनकं मंगयजनककोटिदयोप-

मङ्गौर्णत्वेन मव्यभिचारमध्याप्रवेशे मव्यभिचारमङ्गौर्णतया असिद्धे-
ऽप्यनन्तर्भावापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वाभामत्वापत्तेः । न च व्याप्य-
विरुद्धयोः साधारण्यभ्रमदशायामतिप्रसङ्गः, धर्मिणि यद्रूपाव-
च्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यमंशयजनकं तद्रूपावच्छिन्नस्योक्तत्वात् । तच्च
रूपं साधारणत्वादीतिमिद्धान्तं स्फुटौभविष्यति ।

स्थितिजनकमित्यपि व्याचक्षते तन्मतेऽपि धर्मिणीति प्रकारतात्वे
नावच्छेदकतालाभायेति ध्येयम् । अथैवं साधारण्यादिघटक-
केवलमाध्यवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गोद्वारः । न च
धर्मितावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रका-
रताशालिज्ञानत्व मंशयजनकतानतिरिक्तवृत्ति तदत्वस्य, साध्य-
मंशयजनकतावच्छेदकीभूता या धर्मिकतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मत्वस्य
वा निवेशान्नातिप्रसङ्गः । मंशय प्रति कोटिद्वयमाहचर्यावच्छिन्न-
प्रकारताशालिज्ञानत्वेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्यैक
हेतुताकल्पनादेकैककोटिमाहचर्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य
मंशयाजनकतया उभयकोटिमाहचर्यादेरेव तादृशधर्मत्वादिति-
वाच्यं उक्तरूपेणैकैकहेतुताकल्पने एकैककोटिमाहचर्यावच्छिन्नत्व-
विशिष्टापरकोटिमाहचर्याद्यवच्छिन्नत्वेनैव प्रकारताया निवेशनो-
पयतया अवच्छिन्नत्वदयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्*

* गुरुतमं कार्यक्रामगभावद्वयापत्तिमिति शेषः .

व्याप्यमंगयस्य साधारणधर्मवत्ताजानान्तर्भावानुपपत्तेश्च तत्र व्याप्य-
तदभावयोः प्रत्येकमुभयकोटिमहच्चरितत्वाभावात् । नच व्याप्य-
मंगयस्य प्रथककारणतामत एवेदं लक्षणमितिवाच्य व्याप्यमंगयस्ये-
त्यादिपरगन्धविरोधात् न च यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन
मंगयजनकता तत्तद्रूपवत्त्वस्य मंगयजनकतावच्छेदकप्रकारताव-
च्छेदकतापर्याप्तिसन्तो ये ये धर्मास्तत्तद्रूपवत्त्वस्य वा विवक्षया
नातिप्रसङ्ग इति वाच्य मत्तावत ममवेतजातिमान् मत्ताभाववत्
ममवेतजातिमानयमित्यादिभ्रमं विषयतावच्छेदकमत्तावत् मम-
वेतत्वाद्यादाय मत्तादिमाध्यके जात्यादावतिव्याप्तिः मत्ताभाववत्
ममवेतत्वस्याप्रमिद्धा यत्पदेन तद्पादानामम्भवात् । वस्तुतस्त एव
विवक्षणे असाधारण्यादिरपि तादृगधर्मतया साधारणादिरपि
तादृगयावद्गुणवत्त्वाभावादमम्भव एव न च स्वनिष्ठतादृगप्रकारता-
वच्छेदकयावद्गुणवत्त्वविवक्षया असाधारण्यादिवारण सम्भवति सा-
धारणादिरणसाधारण्यादिप्रकारेण ज्ञानस्य मंगयजनकत्वात् एतेन
मंगयजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारता तदवच्छेदकतापर्या-

१ एकत्रदयमित्याद्या साध्यतदभाव साच्चर्यावच्छिन्नत्वं प्रकार-
ताया निवेष्टानोयमतो नोक्तदीप इत्यत आह व्याप्येति ॥

२ यद्यपि मत्तावान् जातिमित्यादी यद् यद्वाप्राप्तिस्य नातिव्याप्तिस्त-
थापि यत् यद्वापपदेन व्यापकत्वमेवोच्यते तथाच तादृशा मंगयजनकतावच्छे-
दकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तियुगितावच्छेदकीभूतरूपत्वव्यापकाधिक-
गतावत्त्वं व्यापकत्वञ्च स्वरूपकतावच्छेदकतापर्याप्तियुगितावच्छेदकत्व-
सम्बन्धेन इत्युक्तम्यत्वे अतिव्याप्तिः सम्भवति ॥

प्राधिकरणधर्मवत्त्वनिवेशेऽपि न निस्तारः । धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्न-
 प्रकारकज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानमहकारेण माध्य-
 मंशयजनकत्व तदभयरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वेऽपि व्याप्यमंशयेत्यादि,
 ग्रन्थामङ्गतिरगक्यममाधरेव । व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानमहका-
 रिणो धर्मिविशेष्यकस्वनिष्ठरूपान्तरावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्याप्रमि-
 द्वेर्याप्यत्वादिकमादाय व्याप्येऽतिप्रमङ्गाप्रसक्तेः मैवं यत्किञ्चित्
 माध्यमन्देहनिष्कपितायां जनकतायामवच्छेदिका या या प्रकारता
 धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता, तत्तदवच्छेदकता
 पर्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्व मव्यभिचारत्व* माधारण्यादिविशिष्ट हेत-
 मत्ताज्ञानजन्यमंशयजनकतावच्छेदकौभूता तादृशौ प्रकारता
 माध्याभाववृत्तिलाद्यवच्छिन्नापि तदवच्छेदकत्वत्वाभावात् व्याप्या-
 दावतिप्रमङ्गः । यत्किञ्चित् मंशयनिवेशात् अमाधारण्यादः माधा-
 रणादावमत्त्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यमंशयस्य च व्याप्यत्वाज्ञानत्वेनैव
 हेतुता न तु व्याप्याभावप्रकारकत्वमपि तत्र निवेश्यते व्याप्यवत्ता-
 निश्चयदशायां तस्य प्रतिबन्धकत्वादेव मंशयापत्त्यसम्भवात् अतो
 व्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः मंशयजनकतानवच्छेदकतया व्या-

तथाच मंशयविशिष्टायाधिकरणतावत्त्व तत्त्वं वैशिष्ट्यञ्च व्यापकता
 मन्वयेन व्यापकताघटकमन्वयेन स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्न
 विशेष्यतानिरूपितत्व स्वनिरूपितविशेष्यताशालिमंशयधर्मात्तदधर्मावच्छिन्न
 जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेतादृशाभयमन्वयः, व्यापकत्वञ्च स्वनि-
 रूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकोऽन्त-
 रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकत्व मन्वयेनेति समुदितार्थः ।

प्राभावत्वस्य व्याप्येऽमत्वेऽपि न तत्र वक्ष्यमाणया अतिव्याप्ति-
 प्रमक्तिः । न च व्याप्यमंगयहेतुतायामप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दि-
 तत्व-
 स्यैव निवेष्टान् व्याप्यवत्तानिश्चयादप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितात् व्यापक-
 मंगयापत्तिस्तस्याविरोधित्वादिति व्याप्यमंगयत्वेनैव व्यापकमंगय-
 हेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यं यादृशविषये व्याप्यवत्तानिश्चयदृश्यायां
 व्यापकमंगयस्यंतरमकलकारणममवधाने तादृशनिश्चये अप्रामाण्य-
 मंगय एव न जातस्तत्र उक्तातिप्रमङ्गामम्भवेन निश्चयमाधारण
 व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुतायाः निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशस्यलीयातिव्याप्य-
 भिप्रायकतया एव तदग्न्यस्य व्याख्ययत्वात् । ज्ञानधर्मिकाप्रामाण्य-
 मन्देहस्य विषयमन्देहपर्यवमन्नतया दृष्टापत्तिमम्भवाच्च । न च
 तथापि व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन व्यापकमंगयहेतुता न मम्भवति
 तथा मति धर्मितावच्छेदकमामानाधिकरण्यमात्रावगाहि व्याप्यवत्ता
 निश्चयात्तवच्छेदेन व्यापकवत्तां तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण व्यापका
 भावज्ञावगाहमानस्य मंगयस्यापत्तिस्तत्र तादृशनिश्चयस्याविरोधि-
 त्वादिति वाच्यं धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यवत्तावगाहिनः
 मंगयादेव तदवच्छेदेन व्यापकवत्तावगाहि मंगयस्योदयात् तादृश
 व्यापकवत्तावगाहिमंगये तादृशव्याप्यवत्तावगाहिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वो

ख०, समवधानस्यैव ।

+ ख०, अथवा व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन या व्यापकमंगयहेतुता तदव-
 च्छेदकाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दि-
 तत्वयत्कनिश्चयत्वं माश्रव्याप्यत्वावच्छिन्ना
 भावज्ञानविशिष्टाप्रामाण्यमंगयान्याप्रामाण्यज्ञानत्वं तथाच व्याप्यमाव-
 वत्ताज्ञानशून्यकालानाप्रामाण्यमंगयस्यापि यथोक्तनिश्चयत्वात् तदिशिष्ट-
 व्याप्यवत्ताज्ञानकाले चापत्तिमम्भवात्

पगमादृक्तापत्तेरप्रसक्तः । अथवा मंगयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां
 मव्यभिचारताघटकमम्बद्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया वक्षि-
 व्याप्यधूमवान्नेवेति मंगयौयाभावप्रकारतायाः संयोगमम्बन्धानवच्छि-
 न्नतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतैव मंगयजनकतावच्छेदिका
 दित्यतिव्याप्तिप्रसक्त्या न व्याप्यमंगयेत्यादेरमङ्गतिः । अथ माधारण
 धर्मवत्ताज्ञानस्य मंगयजनकत्वे धर्मिकस्याप्रयोजकत्वमते मम्बन्धैक्य-
 स्याप्यप्रयोजकत्वात् तन्मते तादृश यावत्प्रकारतासु प्रत्येकमव-
 च्छेदकौभूतानि यानि रूपाणि तदन्वनिवेशे अथमात्माज्ञानादि-
 व्याप्तौ विषयतया आत्मत्वाभावममानाधिकरणज्ञानवत्तामहकारेण
 माध्यमन्देहजनकं यत्समवायेन माध्यमहृचरितज्ञानादिमत्ताज्ञानं
 तदौयप्रकारतामादाय समवायेन ज्ञानादर्थ्यभिचारितापत्तिः ।
 विषयतामम्बन्धेन अभावकोटिमहृचरित तदत्ताज्ञानौयप्रकार-
 तायाः समवायमम्बन्धानवच्छिन्नतया मव्यभिचारताघटकमम्बन्धा-
 वच्छिन्न-यावत्प्रकारतानन्तर्गतत्वादतो यत्किञ्चित्साध्यमंगयनिरू-
 पितजनकतावच्छेदकौभूता धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ना या या
 विशेष्यता तन्निरूपिता मव्यभिचारताघटकमम्बन्धावच्छिन्ना या या
 प्रकारता तदवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयं उक्तस्यले विषयता-
 मम्बन्धावच्छिन्नज्ञानप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अपि निरूक-
 यावदिशेष्यतान्तर्गतत्वात् तन्निरूपितमव्यभिचारताघटकमम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रकारत्वाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः एवञ्च मंगयमसुस्ययोर्वैलक्ष-

क्लेन नैकहेतुता विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि तु
 प्रत्येकं प्रकारतां निवेश्य हेतुताद्वयमेव कल्पनणीयं इति नाति-
 प्रमक्तिरिति वाच्यं हेतुताद्वयकल्पने यत्र व्याप्यवत्तानिश्चयस्य स्वांगि
 प्रामाण्यमंगयात्मकस्यानन्तरक्षणे व्याप्याभाववत्तानिश्चयस्तदुत्तरक्षणे
 व्यापकमंगयापत्तेः एतेन यावत्प्रकारतानिवेशनपक्षेऽपि तामां मध्य
 भिचारताघटकमस्वन्धावच्छिन्ननिरुक्तजनकतावच्छेदकप्रकारतानां न
 यावत्त्वेन निवेशः अपि तु निरुक्तजनकतावच्छेदकीभूता यावत्यः
 प्रकारताः मध्यभिचारताघटकमस्वन्धावच्छिन्नास्तामां प्रत्येकावच्छे-
 दकरूपवत्त्वं निवेश्य एवञ्च अयमात्माजानादित्यादौ नोक्तक्रमेण-
 तिव्याप्तिमभवः विषयतादिमस्वन्धावच्छिन्नजानादिप्रकारतानामपि
 निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया मध्यभिचारताघटकमस्वन्धावच्छि-
 न्नत्वस्य तत्रामत्त्वेन तेन रूपेण तदुपादानामस्वभावात् तथाच
 तावता व्याप्यमंगयहेतुतामादायार्थातिप्रमङ्गवारणमभवेन ज्ञान-
 पदस्य निश्चयपरत्वं न युक्तमिति पूर्वपक्षानवकाशः ॥ अथवा
 व्याप्यमंगयस्य माधारणधर्मवत्तान्तान्तर्भावमते एकैककोटि
 सामानाधिकरणमादाय मद्भेतावतिव्याप्तिवारणाय यत्किञ्चित्
 मंगयजनकतावच्छेदकयावत् प्रकारतापर्यन्तं निवेशनीयम् । व्याप्य-
 मंगयस्य पृथक्कारणतामते तु नोक्तक्रमेण मद्भेतावतिप्रमङ्गावकाशः
 तन्मते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेनैव प्रकारताया जनक-
 तावच्छेदकलोपगमात् एकैककोटिमाहचर्यावच्छिन्नप्रकारतायाः
 मंगयजनकतानवच्छेदकत्वात् अतो यावत्प्रकारता निवेशन मंगये

यत्किञ्चित्त्वनिवेशनञ्च न कर्त्तव्यमेव अपि तु व्याप्यमंगयहेतुता-
मादायातिप्रमङ्गवारणाय ज्ञानपदमेव निश्चयपरमुपगन्तव्यमित्येव
व्याप्यमंगयस्येत्यादिनाऽभिहितं । न च धर्मैक्यस्य मंगयजनकतायां
तन्त्रतामतेऽपि कोटिद्वयमामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं नैकत्रनिवे-
श्यते विग्रेष्यविग्रेषणभावे विनिगमनाविरहात् अपितु प्रत्येक
मामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं प्रत्येक निवेश्य कारणताद्वयमेव
कल्प्यते धूममहचरितवह्निमत्ताज्ञानतदभावमहचरितवह्निमत्ता-
ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नायाः परस्परमहकारित्वान्न कोटिद्वयमहचरित-
विभिन्नधर्मवत्ताज्ञानात् मंगयप्रमङ्गः धूममहचरितवह्निमान् धूमा-
भावमहचरितवह्निमानित्यादिज्ञानदयादितोऽपि मंगयः स्वोक्ति-
यत् इति वाच्यं विभिन्नहेतुत्वे साहचर्य्यधर्मितावच्छेदकवह्नि-
द्रव्यत्वादिधर्माणां विग्रेष्यानिवेशं कोटिद्वयमहचरितधर्मवत्ता
ज्ञानयोः परस्परमहकारितोपगमेऽपि विभिन्नधर्मवत्ताज्ञानात्
मंगयापत्तेर्दुर्वारतया तादृशधर्माणां विग्रेष्यनिवेशनौयतया
कारणतानन्त्यापत्तेरिति मंचेपः । अथ द्रव्यं गणकक्षान्यत्वं मति
मत्त्वादित्यत्र मद्भूतौ गणत्वं मति मत्त्वादित्यत्रविरुद्धे चातिव्याप्तिः
विग्रेष्यं माध्यतदभावोभयमामानाधिकरणमत्त्वेन विग्रेष्टेऽपि तत्त्व-
त्वादिति चेन्न माध्यतदभाववहुत्ततावच्छेदकविग्रेष्टवत्ताज्ञानस्यैव
माधारणधर्मदृग्गर्भविधया माध्यमन्देहजनकत्वात् यत्किञ्चित् माध्य

प्रकारतायां यावत्त्वनिवेशं कृते एव मंगये यत्किञ्चित्त्वनिवेशस्या
वश्यक इति भावः ।

मन्देहजनकतावच्छेदकौभूता या या प्रकारतावच्छेदकता तत्त-
 दवच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्माविशिष्ट-प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्व-
 विवक्षयाऽतिप्रसङ्गविरहात् विशिष्टसत्तात्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेद-
 कस्य तदभयवद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वविरहात् उभयमहचरितवृत्ति-
 त्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताज्ञानस्य मशयकलेऽपि नोक्ताति-
 प्रसङ्गः तथा मति यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छे-
 दकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन यत् किञ्चित् मशयजनकता
 तादृशतादृशरूपविशिष्टतदत्वस्य विवक्षणीयत्वात् यत्रोभयमह
 चरितवृत्तित्वं प्रकारतावच्छेदके भासते तत्र तदपलक्षितवत्ता
 जानस्यापि हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनाजनकत्वात्
 उभयवद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकस्य यत्रभान तत्रोभय
 महचारघटकतदवच्छिन्नरूपिताधिकरणतावगाहिज्ञानस्यैव हेतु
 तया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकं इति
 तादृशहेतुतामादाय माधारण, उभयवद्वृत्तितानवच्छेदकविशिष्ट
 वैशिष्ट्यबोधत्वेन हेतुतामादाय चामाधारणे लक्षणं मङ्गमनौयं इति
 सर्व्वमामञ्जस्यम् ॥ (इदं क्रोडपत्रम्)

अथ द्रव्यं विशिष्टमत्त्वादित्यादेः मव्यभिचारताप्रसङ्गः विशि
 ष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टमत्त्वत्त्वादेौ माध्यतदभावमहचरितत्व-
 तत्त्वमहचरितवृत्तित्वयोः मत्त्वादिति चेन्न गुणकर्मत्वादिमामाना
 धिकरणरूपं तद्वैशिष्ट्यं हि क्वचिदपलक्षणतया हेतुतावच्छेदक
 क्वचिद्विशेषणतया, तत्राद्यं यथा अनुमित्यादिलक्षणप्रविष्टं इतर-

भेदानुमापकतावच्छेदकं तद्वाक्त्रिममवेतत्वादिकं तद्विशिष्टान्
मितिवादिजातेर्यत्कालरेऽमत्त्वेन भागामिद्वेस्तस्य विशेषणत्वायोगात्
अत एव तादृशजातेरनुभवत्वान्यत्वादिनिर्गोषण व्यभिचारवारकतया
मार्थकं द्वितीयञ्च यथा शब्दोऽनित्यो वाङ्मकरणकप्रत्यक्षविषयत्वं
मति मत्त्वादिवादी मव्यन्ताथे तस्य विशेषणत्व एव मद्भेदत्व
निर्व्वाहात् तथा च दर्शितस्य वैशिष्ट्यस्य उपलक्षणतया हेतुताव
च्छेदकत्वे व्यभिचारित्वमिष्टमेव विशेषणत्वे च विशिष्टनिरूपित
ममवायादिरेव हेतुतावच्छेदकमस्वन्धो बोध्यः अन्यथा यद्गमा
विशिष्टनिरूपितत्वानवच्छिन्नममवायादिहेतुतावच्छेदकमस्वन्धः तस्य
हेतुप्रकारस्य उपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकत्वादिनिर्गोषणतानपपत्तं
न च विशिष्टनिरूपितममवायादिहेतुतावच्छेदकमस्वन्धत्वे तेन
मस्वन्धेन शुद्धमत्त्वादिरेवव्यभिचारितया तद्विशेषणवैयर्थ्यमिति
गुणकस्मान्यत्वे मति मत्त्वादिनि हेतुप्रयोगं निघण्टुप्रमङ्गं दात
वाच्यं विशिष्टविशेषणकबुद्धावेव विशिष्टनिरूपितत्वस्य मस्वन्धाव
च्छेदकतया तद्रूपविशिष्टनिरूपितममवायादिना तद्रूपानवच्छिन्नस्य
हेतुत्वामभवात् एवञ्च विशिष्टनिरूपितममवायादिना मस्वन्धेन
मद्भेतोर्विशिष्टमत्त्वादिर्न तेन मस्वन्धेन मव्यभिचारताप्रमङ्गं ।
यादृशेन मस्वन्धेन पञ्चधर्मताविषयकं यज्ज्ञानं तस्य तादृशेन
मस्वन्धेन कोटिदयमहचारावगाहितयाः मंगायकताप्रयोजकत्वात्
तादृशमस्वन्धेन च द्रव्यत्वाद्यभावमाहचर्यस्य मत्त्वादावभावात् सामा-
न्यमस्वन्धेन महचारावगाहितो विशेषमस्वन्धेन पञ्चधर्मताज्ञानस्य

संग्राहकत्वे संयोगेन धूमधूमाभावमहचरितस्य वज्रादेर्लोकानु-
योगिकसंयोगादिना व्यभिचारिताप्रसङ्गात् सामान्यसम्बन्धेन यत्
पक्षधर्मतायाः ज्ञानं तस्य तु विशेषसम्बन्धेन साहचर्यावगाहि-
त्वऽपि संग्राहकत्वं विशेषभाने सामान्यस्यापि भानेन पक्षधर्मता-
घटकसम्बन्धेन साहचर्यस्य विषयत्वात् अनुमितिस्थले तु व्याप्ति-
घटको यादृशः सम्बन्धस्तादृशेन पक्षधर्मताया भानमपेक्षितमिति
वैपरीत्यमित्यवधं । अथ यथा हेतुतावच्छेदकोपलक्षितव्याप्ति-
ज्ञानहेतुत्वस्थलेऽपि पक्षे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानादनुमितिर्धकन्वि-
त्यादिन्यायात् तथा विशिष्टमन्तालोपलक्षिते महचारो यत्र गृह्यते
तत्र तद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्य धर्मिण ज्ञानादपि संग्रहोत्पत्तिरुचितेति
चेन्न उभयस्थानयोर्विशेषात् तथाहि सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन
वा व्याप्तिगृहे सामान्यघटितेन विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा
पक्षधर्मताज्ञाने तु न संग्रहः मङ्गोचस्य साधारणव्याघातकत्वात्
अत एव वज्रत्वादिना धूमतदभावादि महचारगृहे आर्द्रत्वन-
प्रभववज्रत्वादिना धर्मिवृत्तित्वाभानात् धूमादिसंग्रहः न वा
संयोगसामान्येन धूमतदभाव महचरितवज्रादेर्लोकानुयोगिक-
संयोगेन धर्मिण भानात्संग्रहः न वा तत्र साधारणप्रसङ्गः ।
प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानानिवेशे घटज्ञानं सविषयकं आत्मवृत्ति वा
ज्ञानत्वादिन्यादावतिव्याप्तिस्तथाहि घटज्ञानं सविषयकमित्यादि-
निश्चयकालीनघटज्ञानं सविषयकं न वेत्यादिसंग्रहं प्रति घटज्ञान-
धर्मिकं सविषयकत्वज्ञानं प्रमाणं नवेत्याकारकसंग्रहो हेतुः अर्थ-

इदं सविषयकमात्मवृत्ति वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ प्रामाण्या-
प्रामाण्यसंशयस्य तद्घटकौभूतसाध्यतदभावविषयकतया कोट्युप-
स्थितिरूपस्य जनकौभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नातिप्रसङ्गशङ्कापि.

निश्चयोत्तरार्थमशये तद्धर्मिकप्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वात् स च
प्रामाण्यसंशयः सविषयकत्वतदभावादिरूपकोटिद्वयोपस्थित्यात्मकः
सविषयकत्ववति सविषयकत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य सविषयकत्वेन
तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यस्य तदभावेन घटितत्वात्
तादृशप्रामाण्यसंशये च सविषयकत्वादिज्ञानधर्मिकप्रामाण्याप्रामा-
ण्यसहचरितज्ञानत्वादिमत्ताज्ञानं हेतुरिति सविषयकत्वादि-
रूपसाध्यमन्दे हजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकधर्मवृत्तित्वज्ञानविषयत्वं
ज्ञानत्वादावचतमेवेति प्रकृतपक्षताज्ञाननिवेश आवश्यकस्तस्मिन्नेव
च सविषयकत्वादिज्ञानधर्मिकज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य तादृशज्ञानविषय
घटज्ञानादिरूपप्रकृतपक्षधर्मत्वाविषयत्वात्प्रतिव्याप्तिरिति मिश्रमत
दूशयति "इदं सविषयकमिति" सविषयकत्वस्य स्वरूपमन्वन्त्यात्म-
कत्वेनाननुगततया तस्मिन् साध्यं ज्ञानत्वादिकं व्यभिचारीत्यत
आह आत्मवृत्ति वेति अप्रामाण्यं भ्रमत्व न तु प्रमात्वाभावस्तस्य
साध्याभावाघटितत्वात् तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्वेति मतभेदेन तज्ज्ञा-
नस्य प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य तादृशसंशया-
हेतुत्वात्* सविषयकत्वादिमंशयजनककोटिद्वयोपस्थित्यजनकत्वात्
प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेऽपि प्रामाण्यसंशयस्य

* निश्चयधर्मिकाप्रामाण्यसंशयस्य काङ्गत्वमेव नास्तीति भावः ।

साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्वा मंगयजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशमंगयाहेतुत्वात् । प्रामाण्यमंगयस्थले तु ज्ञानत्व-
लक्षण साधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्मक-
साधारणधर्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य मन्देहः । अप्रामाण्यशङ्का-

कथितार्थमंगयहेतुताया अप्रामाणिकतया तादृशकोट्युपस्थितेः
साध्यमंगयाहेतुत्वादिति भावः । ननु विनापि साधारणादिधर्म-
ज्ञानं प्रामाण्यमंगयस्थले विषयमंगयोदयात् साधारणादिधर्मज्ञान-
वत्प्रामाण्यमंगयस्यापि मंगयजनकत्वमावश्यकमित्यत आह “प्रामाण्य-
मंगये”ति ज्ञानत्वलक्षणमामान्यधर्मदर्शनात् प्रामाण्याप्रामाण्यमह-
चरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानात् प्रामाण्यस्य मन्देह इति योजना एतच्च
दृष्टान्तविधयोक्तं ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनात्तत्प्रकारक-
ज्ञानविशेष्यत्वरूपतत्तदभावमहचरितधर्मवत्ताज्ञानात् विषये घट-
ज्ञानादौ तद्वत्त्वस्य सविषयकत्वादेः मन्देहः । तादृशधर्मवत्ता-
ज्ञानामत्वे च मंगयोऽभिद्ध एवेति भावः । नन्वेवमर्थनिश्चयदृशायां
मत्यपि साधारणधर्मादिज्ञाने प्रामाण्यमंगये सत्यर्थमंगयः अमति
तु तस्मिन्नेत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं नोपपद्यत इत्यत आह अप्रा-
माण्यमंगयेति तदपसारणप्रयुक्तं तादृशविशिष्टप्रतिबन्धकाभाव-
सम्पादकत्वनिबन्धनं तथाच प्रयोजकत्वेनैवान्वयव्यतिरेकानुविधानो-
पपत्तेः न तत्कारणतासाधकमिति भावः व्याप्यमंगयस्येति व्याप्य-
तदभावयोर्व्यापकतदभावमहचरिततया साधारणधर्मदर्शनविध-
येन व्याप्यमंगयो व्यापकमंगयहेतुः धर्मैकताया ज्ञानस्य निश्चयता-

द्यत्त्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदपमारणप्रयुक्तमित्यस्याऽऽकरे व्यक्तत्वात् । व्याप्यवत्तामंशयस्य पृथग्व्यापकवत्तामंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपदं निश्चयपरं हेत्वभिमतविशेषणन्तु येन सम्बन्धेन तदुभयमाहचर्य्यं तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य मंशयादिजनकतासूचनार्थं तेनात्मलकपालत्वादिमाध्यके समवायसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानघटादौ विषयत्वमंशोगादिना तत्सन्देहजनके

याश्चाप्रयोजकत्वात् यदा च व्याप्याभावस्य व्यापकाभावमाहचर्य्यं न प्रतिबन्धते तदा धर्म्मिणि तद्वाप्यधर्म्मं संशयानोऽपि न तं मन्दिग्धे इति स्वोच्यमते माध्यमंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकमाध्याभाववद्दृष्टित्वस्य व्याप्येऽमत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् “पृथगि”ति हेतुत्वविशेषणं पृथक्कारणतामते व्याप्यत्वमादायातिव्याप्तिः प्राग्वोपपादिता “ज्ञानपद निश्चयपरमि”ति तादृशजनकतायां निश्चयत्वावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयमित्यर्थः । मद्भूतावतिव्याप्तेर्वास्तवमाधारण्यादिमत्ताभावेनाप्रमत्तेः हेत्वभिमतपटोपादानमनर्थकमित्याशङ्क्यायामाह “हेत्विति” “तेन सम्बन्धेन” मव्यभिचारलघटकतयाऽभिमतसम्बन्धेन “जनकतासूचनार्थं” जनकताया लक्षणघटकतात्मा भार्थं तथाच तादृशपटोपादानस्वरमात् यादृशरूपावच्छिक्तयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं माध्यमन्देहजनकतादृशरूपवान् तेन सम्बन्धेन मव्यभिचार इत्येवलक्षणं कर्त्तव्यमिति भावः । “समवायेन हेतौ” समवायेन व्याप्ये एतेनालक्ष्यत्वं दर्शितं ज्ञानघटादौ नातिप्रसङ्गः इति योजना न समवायेन मव्यभिचारत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

नातिप्रमङ्ग इति । विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वा-
भावात् लक्षणस्यद्वयपदेन तद्वारणात् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि

अतिप्रमङ्गप्रमङ्गकं विगेषणमाह विषयत्वसंयोगादिना “तत्सन्देह-
जनक” इति विषयत्वसंयोगादिसम्बन्धघटितमाध्यतदभावमाहर्ष्य-
प्रकारेण तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकं यत् संग्रयजनकज्ञानं तद्विषय
इत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य लक्षणघटकत्वेऽपि
समवायेन ज्ञानघटादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रमङ्ग इति वाच्यम् ।
तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्सम्बन्धघटितसहचारविषयकस्यैव
संग्रयजनकतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नायां संग्रयजनकतावच्छेदक-
प्रकारतायां समवायसम्बन्धघटितमाध्यतदभावमाहर्ष्यस्यैवावच्छेद-
कतया तद्वत्ताया ज्ञानघटादावमत्वेनातिव्याप्यनवकाशात् विप्रति-
पत्तिस्त्वित्यादिमूले तथापदस्य कोट्युपस्थापकपरत्वेऽभङ्गतिस्तद्-
घटकमाध्यतदभावोपस्थापकपदयोः प्रत्येकं प्रत्येकोपस्थापकत्वात्
प्रत्येकमतथात्वेऽपि वा कथं तत्र लक्षणासत्त्वमित्यपि नास्फुटमिति
तद्व्यन्यमधैव तदर्थं पूरयित्वा व्यास्ये विप्रतिपत्तेरिति विप्रति-
पत्तिघटक तत्तत्पदज्ञानस्येत्यर्थः तत्तत्पदविषयकप्रत्येकज्ञानयोः
कोटिद्वयोपस्थापकत्वविरहेऽपि समूहालम्बनज्ञानस्य तथात्वात्तदा-
दायैवातिव्याप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कायां न वा पक्षवृत्तिरिति मूलाव-
तार इति सूषयितुं पूरणसम्बलितं तदर्थमाह “मिलितस्ये”ति
मिलितविषयकज्ञानस्येत्यर्थः । “तदुपस्थापकत्वेऽपि” कोटिद्वयोप-

तद्वत्ताज्ञानं न तथा न वा मिलित्वा द्वयोर्जनकत्वं, तथात्वेऽपि वा येन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वे अवश्यं मव्यभिचारत्वमिति ।

स्थापकत्वेऽपि “तद्वत्ताज्ञानं” तादृशवाक्यप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं “तथा” कोटिद्वयोपस्थापकं तथाच पञ्चधर्मतापदोपादानादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः पञ्चधर्मतापदानुपादानेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः सम्भवति पदद्वयविषयकज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेऽपि विषयभेदेन विषयताभेदासित्यपद नञ्पदविषयतयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वविरहात्पक्षेण च कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकैकविषयताया एव निवेशादित्याह “न वेति” “मिलित्वा” एकविषयताश्रयौभूतद्वयोः पदयोः जनकत्वं जनकतावच्छेदकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकौमृता या विषयता तदाश्रयत्वमिति पर्यवमित्यर्थः । ननु विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रतिपाद्यत्वादिसम्बन्धेन कोटिद्वयमहश्चरिततया तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य मंग्रयहेतुत्वात्तेषां प्रत्येकं मन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वमन्तमेवेत्यत आह “तथात्वेऽपौ”ति विप्रतिपत्तिघटक पदानां प्रत्येकं तादृश विषयताश्रयत्वेऽप्येत्यर्थः अवश्यं मव्यभिचारत्वमिति तथाच सञ्च्यतयैव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । ननु अनुपमं हारी पक्ष एवेति मूलममङ्गतं सम्बन्धनिस्यस्यैव सम्बन्धिसमारकतया पक्षे साध्यस्य तदभावस्य सन्दिग्धतया तदन्तर्भावेन हेतौ तत्सामानाधिकरण्यास्य निस्येतुमशक्यत्वेन हेतोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वात्सम्भवाद-

अनुपसंहारी पक्ष एवेति अनुपसंहारितादशायां साध्यतदभाव-
सहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरितत्वमादायैव लक्षण-
समन्वय इति भावः । केचित्तु व्याप्यादिधर्मोऽपि साधारण्यज्ञानात्
संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात्
साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात्, तथाच

तोऽभिप्रायं व्याचष्टे “अनुपसंहारीति” “अनुपसंहारितादशायां”
पक्षे साध्यसन्देहदशायां उक्तक्रमेण लक्षणसमन्वय इति योजना
यद्रूपविशिष्टवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनकं वास्तवतद्रूपवत्त्वस्यैव
लक्षणार्थतया उपवर्णितत्वात् सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ पक्ष एव
क्वचित्साध्यस्य कश्चिच्च साध्याभावस्य निश्चयदशायां नित्यत्व तदभाव-
सहचरितप्रमेयत्ववत् सर्वमित्यादिज्ञानस्य सम्भवेन तद्विषयताव-
च्छेदकोभयसाहचर्य्यमादाय साध्यसन्देहदशायामपि लक्षणसमन्वय
इत्यर्थः । अनुपसंहारितोत्तीर्णतादशायां तदभयसाहचर्य्यत्वेऽपि
तदानौ तादृशहेतोः साधारणतया न सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति
भावः साधारण्यविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव संशयान्वयव्यतिरेकानु-
विधायित्वान्तेनैव रूपेण संशयहेतुता न तु तद्विषयकनिश्चयत्वेन,
तदवच्छिन्नस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितायाः असिद्धत्वात् तथाच
सन्देहकाले साहचर्य्यनिश्चयासम्भवेऽपि तदंशे संशयात्मकसंशय-
जनकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति केचिदाहुस्तस्मत्-
सुपन्यस्यति “केचित्ति”ति “वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽपि” वस्तुगत्या
ससाधारणं तज्ज्ञानेऽपि तत्र तद्भूततायां “अकिञ्चित्करं” नच-

पक्ष एव तत्संग्रयात्मकतद्भयमाहचर्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति भाव इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिण माध्याभावाप्रमिद्धा तत्संग्रयाद्यभावादव्याप्तिः, एव यत्र स्थिरे

वच्छेदकं “पक्षएव” पक्षान्तर्भावेनैव ‘तत्संग्रयेति’ माहचर्यांगे संग्रयेत्यर्थः “माहचर्यज्ञानात्” माहचर्यविशिष्टप्रकारकज्ञानात् “तथात्वं” सव्यभिचारत्वं तच्चिन्त्यमिति सम्बन्धांगे निश्चयात्मक-सम्बन्धिज्ञानं सम्बन्धान्तरस्मारकं शक्त्वादिमंग्रयात् पदार्थस्मरणा-द्यनुत्पत्तेरिति साधारण्यसंग्रयस्य कोट्युपस्थापकत्वं न सम्भवति एव संग्रयसाधारण्यमाहचर्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्व-मेवावच्छेदककोटौ निविशते तस्मिन्सयत्वेन हेतुत्वे तु अप्रामाण्य-ज्ञानानास्कन्दितत्वमेवेति जाघवात् संग्रयात्मकज्ञानं न हेतुः । एवं अनुपसंहारितादशायां संग्रयजनकज्ञानसम्पादनप्रयागो विफलः तादृशज्ञानामत्वदशायां साधारणाव्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्योपल-क्षणविधयेव लक्षणघटकत्वादितिचिन्तावीजमृहनीयम् । केवला-न्वयौत्यादि मूलमवतारयति नस्वित्यादिना अयं घटः एतत्त्वाद-त्यादिस्थले पक्षतादशायां संग्रयप्रयोजकनिश्चितसाध्यतद्भाववद्भा-वृत्तत्वस्य सत्त्वाव्याप्यप्रसक्तस्य लक्ष्यतया अव्याप्तिपरिहारो न सक्रच्छते इत्यतस्तत्र निश्चितसाध्यवद्भूतित्वं सम्पादयति “एवमिति” हेतुभूतेदन्त्ववति पूर्वं घटत्वग्रह एव तन्मूलकात् स घट इत्याकार-कस्मरणान्तर्घटत्वेन तद्घटभेदोऽत्र घटे यच्चैतुं शक्यते नान्यथा प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविरहादिति धर्मिण-

धर्मिणि पूर्वं घटत्वं गृहीतं उत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वा-
यहं तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभवद्वर्षि-
व्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तद्घावृत्त-

पूर्वं घटत्वग्रहस्यानुसरणं तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमपर्यन्तं तद्घटा-
नवस्थाने तादृशभ्रम एव न सम्भवति विशेष्यविरहादतः “स्थिर”
इत्युक्तं तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमदशायां इदन्त्वावच्छिन्ने घटत्वग्रहे
इदन्त्वस्य साध्यग्रहचरितत्वेन निश्चिततया असाधारण्यं न शङ्का-
स्पदमपीत्यत आह “तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रह” इति तत्र इद-
न्त्वावच्छिन्ने तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमानुधावनं इदन्त्वस्य निश्चित-
साध्यवद्वर्षिव्यावृत्तत्वज्ञानसम्पादनाय, तदा धर्मिणि घटत्वनिश्चयसत्त्व
एव संग्रहप्रयोजकस्य तत्कालीनतत्पुरुषीयसाध्यनिश्चयविषय-
व्यावृत्तस्य इदन्त्वे असत्त्वं अतः केवलतद्भक्तित्वेन प्रतियोगिविधया
तद्घटभानमुपेक्ष्य तद्घटत्वेन तद्भानानुसरणं तथाच सति तादृशभ्रम
एव तद्भक्तिव्यतिरिक्तधर्मिणि घटत्वस्य निश्चय इति तन्निष्ठेदन्त्वे
दर्शितसंग्रहप्रयोजकरूपाभावादव्याप्तिप्रसक्तिः इदन्त्वावच्छिन्ने घट-
सामान्यभेदभ्रमे इदन्त्वेऽपि विपक्षवृत्तत्वनिश्चयसम्भवाद्घावृत्तत्व-
ज्ञानासम्भवादसाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीति प्रतियोगिकोटौ
तत्तद्भानानुधावनं “इदन्त्वेपी”ति अव्याप्तिरित्यनुषङ्ग्यते । “वस्तु-
तस्तद्घावृत्तत्वाभावेन” वास्तविकस्य साध्यनिश्चयविषयीभूतधर्मिव्यावृ-
त्तत्वस्याभावेन “लक्षणायोगादि”ति वास्तवसंग्रहप्रयोजकरूपवत्त्वस्य
लक्षणघटकत्वादिति भावः । अतएवेत्यत्र इदम् पदेन पूर्वाभि-

केवलान्वयिमाध्यकानुपसंहारौ अयं घट एतत्वादि-
त्यसाधारणश्च मङ्गेतुरेव, तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य । अत
एवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् । अन्यथा

लाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तयोर्लक्ष्यलाभावेन परिहरति
केवलान्वयौति । अतएवेति । यत एव पुरुषदोषाधीनं तद्दोषत्वम्,
अतएव तस्यानित्यदोषत्वं साहजिकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तेः ।
एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजक वस्तुतो हेतौ तत्रानित्यदोषत्वमपि,

हितायाः मङ्गेतुत्वाज्ञानस्य पुरुषदोषतायाः परामर्शोऽभङ्गतिस्तस्यासा-
धारण्यादेरनित्यदोषतायामनुपष्टम्भकत्वादतस्तत्परामर्शनीयं व्याचष्टे
“अत एवे”ति “पुरुषदोषाधीनं” पुरुषस्य “हेतुमति” पक्षे च साध्य-
साध्याभावानिश्चयसाध्य* तदभावव्याप्यवत्ताभ्रमाधीनीं “तद्दोषत्वं”
हेतोरसाधारण्यमत्रतिपक्षरूपदोषत्वं “तस्य” असाधारण्यस्य मत्रति-
पक्षस्य च “अनित्यदोषत्वं” दशाविशेष एव हेतोर्दृष्टतामन्यादकत्वं
“साहजिकत्वे” तादृशपुरुषदोषविरहदशायामपि हेतोर्दृष्टता-
मन्यादकत्वे “कादाचित्कत्वं” कदाचिदेव हेतोर्दृष्टता मन्यादकत्वं
एतावता अयं घट एतत्वादित्यादौ दशाविशेषे पुरुषदोषाधीन-
दृष्टत्वशङ्काया अनिष्टत्तेस्तस्मिन्निष्टत्थं अन्यथेत्यादिपन्थमङ्गमनाथ च
अभिप्रायं पूरयति “एवञ्चेति” “दोषताप्रयोजकं” निश्चितसाध्य-

* हेतुमतिसाध्यतदभावानिश्चयः । पक्षे च साध्यतदभाव व्याप्यवत्ता
निश्चयः इति यथा संख्यमन्वयः ॥

† ख० साध्यतदभावानिश्चय साध्याभाव व्याप्यवत्ताभ्रमाधीनं ।

यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि, भ्रममात्राद्दुष्टत्वेऽतिप्रसङ्ग-
माह अन्यथेति केचित् । परे तु अयं घटः एतत्त्वादित्यादाव-
व्याप्तिः । साध्यमन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वं
नञ्चैकस्य धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति असाधारण्यं तु तस्य
पक्षमात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यतयोत्तरयति अयं घट इत्यादि ।
एवञ्चावृत्ति गगनादिकमेवासाधारणं पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाञ्चा-

वद्भाववृत्तत्वादिकं “हेतौ” तिष्ठतीतिशेषः “तत्रानित्यदोषत्वमपि”
तत्रैव अनित्यदोषत्वं, भ्रमो दोषताप्रयोजकरूपस्य अन्यथापटाथं
व्याचष्टे “भ्रममात्रा”दिति तादृशरूपभ्रमादित्यर्थः । “केचि-
दित्यस्वरमसूचनाय स च निश्चितसाध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वस्य संशय-
प्रयोजकताया अग्रे खण्डनीयत्वात् असाधारण्यादेः पुरुषदोषा-
धीनतायाः प्रकृतानुपयोगितया मूलानुक्ततया च अतएवेत्यत्र
इदमपदेन तत्परामर्शं सन्दर्भविरोधाच्च “तस्य” “असाधारणस्य”,
“धर्मस्य” वृत्तिमतः । ननु तादृशहेतोः संशयप्रयोजकरूपशून्यत्वे-
ऽसाधारण्यमेव कथं बीजाभावादित्यत आह “असाधारण्यन्वि”ति
“अतः” इत्याशङ्कतः नन्वयं घट एतत्त्वादित्यादेरिव तुल्ययुक्त्वा
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेरपि सङ्केतुत्वमेव शब्दोऽनित्यः शब्द-
त्वादिकमपि विरुद्धमेव नत्वसाधारणं साध्याभाववद्भाववृत्तत्वाभावा-
दित्युदाहरणाभावादसाधारणहेत्वाभासस्यैवाप्रसिद्धिरित्यत आह
एवंचेति “अवृत्तीति” वृत्तिमतः साध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वावभावा-
दितिभावः । ननु पक्षधर्मताज्ञानविरहादेव गगनादिहेतुकस्यले-

साधारणस्यासङ्करः । न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिमत्त्वयोः स्वरूपतो
विरोधः, निश्चितसाध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वस्य न सन्देहप्रयोजकं, तथा
मति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि तथात्वे

ऽनुमित्यनुत्पादनिर्व्याहृतसाधारणज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
त्वमेव नास्तीति कथं तस्य हेत्वाभासतेत्यत आह “पचवृत्तित्वेति”
“असङ्करः” इतरानधीनानुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वं । ननुभय-
व्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वरुद्धतया तदभयज्ञानस्य नैकदासम्भवः,
मित्यः प्रतिबन्धकत्वात् न चैवं पचधर्मताज्ञानाभावसम्पादकतयैव तस्य
हेत्वाभासत्वं निष्प्रत्यूहमितिवाच्यं तथा मति असिद्धावेवान्तर्भावेन
सव्यभिचारत्वानुपपत्तेः अत आह “न चोभयेति” “स्वरूपतो
विरोधः” परस्परभावव्याप्यत्वाविशेषितयोः परस्परज्ञानप्रतिबन्ध-
कीभूतज्ञानविषयत्वं वास्तवविरुद्धविषयकस्यापि ज्ञानस्य विरोधा-
विषयकस्याप्रतिबन्धकत्वादितिभावः, ननु निश्चितसाध्यतदभाव-
वद्भाववृत्तत्वरूपसंशयप्रयोजकधर्मस्योक्तहेतौ मत्वात् कथं तचाव्याप्ति-
शङ्का कथं वा असंख्यत्वाभ्युपगमेन तत्परौहार इत्यत आह
“निश्चितेति” साध्यतदभावनिश्चयविषयौभूतधर्मिन्यावृत्तत्वं न
साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकविषयतावच्छेदकमित्यर्थः “निश्चितसाध्य-
तदभाववद्वृत्तित्वस्य” साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तित्वस्य “तथात्वे”
संशयप्रयोजकत्वे “सद्हेतौ” वज्राधिकरणवृत्तितया निश्चिते धूमादौ,
धर्मिवृत्तित्वग्रहदृशापर्यन्तानुधावनं संशयजनकज्ञानस्य विशेषण-

* ख०, असङ्करानधीनानुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वं ।

सङ्गतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः । न च प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्य-तरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवद-वृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेत् । न । एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्च स्वपरानु-मिति प्रतिबन्धात्, उद्भावितैतान्निर्वाहार्थं साधारणा-देरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च । एतेन पक्ष-वृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनैका-न्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारि-त्वञ्चानुमितिविरोधि, तत्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति, विरुद्धो-ऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचार एव, उपाधेश्च न सङ्कर इति वक्ष्यत इति निरस्तम् ।

सङ्गतावपि साध्याभाववत्त्वमभिसम्बन्धविषयवृत्तित्वघटदशायामतिप्रसङ्गात् । न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तवं साध्याभावादिमत्त्वमपि तन्त्रं, मानाभावात्, किञ्च सन्देहजनकतावच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वे

विधयालक्षणघटकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण, वस्तुतो यदा हेतुमति साध्याभावभ्रमो न वर्तते तदा हेतौ तदधिकरण-वृत्तित्वावच्छेदोऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवति । तादृशज्ञानस्थोपलक्षणत्वादिति ध्येयं । “तादृशे”ति साध्यतदभावविषयकेत्यर्थः “तन्त्रं” मंग्रयप्रयो-जकरूपघटकं, “सन्देहजनकतावच्छेदकत्वं” जनकतावच्छेदकप्रकार-

व्यभिचारिणि रामभादौ महानसादिवृत्तितादृशायामव्याप्तिः. उप-
पन्नत्वे असाधारण्योत्तीर्णतादृशायामव्याप्तिः असाधारण्यप्रक-

तावच्छेदकस्य “विशेषणत्वे” धर्मिविशेषणतया दृष्टादिपदप्रति-
पाद्यत्वे महानसादिवृत्तितादृशायामव्याप्तिः तत्कालान्तर्भावेना-
दुष्टत्वव्यवहारापत्तिः. तदानीं साध्याभाववद्वृत्तिलाभावस्य तत्रा-
क्षतत्वात् तादृशव्यवहारविषयस्यावाधितत्वादिति भावः । न च
द्रव्यं विशिष्टमत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्यमन्देहजनक-
तावच्छेदकप्रकारकतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मवत् प्रकृतहेतुतावच्छे-
दकत्वमेव व्यभिचारपदार्था वाच्यः साधारण्यत्वे च तादृशो धर्मः
साध्यतदभाववृत्तितावच्छेदकत्वमेव तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानस्यापि मन्देहजनकतोपगमात् एवञ्च राम-
भादेर्महानसादिवृत्तितादृशायां वज्रभाववद्वृत्तिलविरहेऽपि तद-
वच्छेदकरामभवादिमत्त्वेन तादृशव्यभिचाराभावो नास्ति इति
कथमुक्तव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं एवमप्यनित्यधर्मस्य हेतुताव-
च्छेदकत्वे तदमत्त्वदृशायामापत्तितादवस्थात् विशेषणत्वे काल-
विशेषावच्छिन्नतया तदानीं दृष्ट इत्यादौ दृष्टादिपदप्रतिपाद्यत्वे
ऽव्याप्तिः तत्कालान्तर्भावेन दुष्टव्यवहारानुपपत्तिरिति तु नार्थः
साधारण्यस्य नित्यदोषतया कालविशेषान्तर्भावेन दुष्टत्वव्यवहारा-
जनकतायास्तत्रेष्टत्वात् “उपपन्नत्वे” अत्यन्तायोग्यवच्छेदपरि-
चायकतया दृष्टादिपदप्रतिपाद्यत्वे तादृशरूपात्यन्तायोग्यवच्छेदस्य
दोषादिपदार्थत्वोपगम इति यावत् “असाधारण्योत्तीर्णतादृशायां”

हेतुमति माध्यतदभावयोरन्यतरनिश्चयदशायां, तत्कालान्तभवे
 नातिव्याप्तिः कालान्तरीणामाधारण्यमादाय दृष्टत्वादिव्यवहारा-
 पत्तिः । इदं पुनरवधेयं शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादौ पञ्चताद-
 शायां दृष्टत्वादिव्यवहारनियामकं यद्वटगगनादिव्यावृत्तत्वरूपम-
 साधारण्यं तच्छब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामप्युच्यतेवेति विशे-
 षणत्वेऽप्येतद्दोषतादवस्थ्यां मंग्रयप्रयोजकत्वरूपस्य तथात्वेन न
 दोषादिपदप्रतिपाद्यता किन्तु साध्यतदभाववद्भूतत्वनिश्चितसाध्य-
 तदभाववद्भ्यावृत्तत्वस्वरूपेणैव निश्चयघटितरूपावच्छिन्नपरवाक्याच्च
 कालविशेषां निश्चयांग एवान्वेति साध्यतदभावनिश्चयादौ खण्ड-
 शक्तिस्वीकारेणान्वयबलात् साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तत्वमामा-
 न्याभावभिन्नस्यापि तत्कालीनतन्निश्चयविषयवृत्तत्वत्वावच्छिन्ना-
 भावस्य लाभः दोषादिपदानां एवं नानार्थत्वमिष्टमेवेति चेदप्यते
 तदोपलक्षणत्वेऽपि नोक्तदोषावकाश इति । एवञ्च निश्चयाघटित
 साध्यतदभाववद्भ्यावृत्तत्वमेव मंग्रयप्रयोजकं तदवच्छिन्नप्रकारक-
 ज्ञानस्य विशेषदर्शनतया मंग्रयप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्कोटिवि-
 शिष्टबुद्धौ तत्कोटिमद्भ्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायां
 विपर्येतकोटिमद्भ्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्योत्तेजकतया मन्प्रति-
 पक्षस्थल इव मंग्रयनिर्वाहः तथाचायं घट एतत्त्वादित्यादौ

* मंग्रयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्ताधिकारगौरुप
 वत्त्वेनेर्षः ।

† विभाजकमात्रमुक्तानुगतत्वं एवञ्च साधारण्यमुपलक्षणं असाधा-
 रण्यञ्च विशेषणमित्यत्राविशेषः ।

रणममथोस्तत्त्वेन भ्रमविषययोरनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनु-
मित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं न तु वास्तव हेतुदोषत्वम्, अन्यथानुमि-
त्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयतामात्रेण वास्तवहेतुदोषत्वे . इत्याहुः ।

माध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वस्यामत्त्वेनाव्याप्याशङ्काया अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन
तत्परिहारस्य च नामङ्गतिरिति समुदिततात्पर्यार्थः । मंग्रय
प्रयोजकरूपञ्च इदानीमुपलक्षणविधयेव दृष्टव्यवहारनियामकं अतो
राभमादौ महानभादिवृत्ततादशायां नाव्याप्तिः । अमाधारणस्य
हेतुः मर्षदैव तथेति नातिप्रमङ्गोऽपीति ध्येयं । अदृष्टहेतो-
र्वास्तवामाधारणप्रकरणममलाभावात् “अमाधारणप्रकरणममथो”-
रिति व्याचष्टे अमाधारणेति भ्रमविषयस्य नव्यमते दोषत्वाभावाद्-
नित्यदोषत्वमिति व्याचष्टे “विशेषेति” “प्रयोजकत्वं” प्रयोजकज्ञान
विषयत्वं अत एवेत्यत्र इदमपदार्थस्य मङ्गलतोः मर्षदैवा अदृष्टत्वस्य
भ्रमविषयस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतायामनुपपद्यमानकतया तदुपपद्य-
म्यति “नत्विति” तथाच यत एव मङ्गलतोः मर्षदैव तथा न तु
कदाचिदपि दृष्टलक्षणलक्ष्यः अतएव तत्स्यलौयानुमितिविरोधो
यो भ्रमरूपो ग्रहस्तस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि तद्विषयो न
हेतुदोषः भ्रमदशायां मङ्गलतोर्दृष्टत्वे तु भ्रमविषयस्य दोषत्वमावश्यकं
स्यादित्यत एवेत्यादिमूलस्य पर्यवमितोऽर्थः । ननु भ्रमस्यानुमित्य-
नुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयस्य दोषत्वमपेक्ष्यत एवेति भ्रमविषयो
न दोष इत्येवासिद्धमित्याशङ्कायामन्यथेत्यादि मूलावतारान्तादृश-
शङ्कोद्धारं स्फुटीचिकीर्षुरन्यथापदं व्याचष्टे “अन्यथेति” मूले

अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अनवगतसाध्याभावसहचारतया विरुद्धत्वमेव तयोरिति । इदञ्चाभ्युपगमवादेन । वस्तुतो यथोपवर्णित-

वाधादिज्ञान इति पक्षविशेष्यकसाध्याभावादिभ्रमदशायामित्यर्थः हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः अतिरिक्तहेत्वाभामस्वीकारापत्तिः बाधादेर्नित्यदोषतायाः सर्ववादिमिद्धतया भ्रमविषयस्य तदन्तर्भावमन्ववादितिभावः । अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्य अनित्यत्वे साध्ये शब्दाकाशान्यतरत्वस्य च वास्तवसाध्यवदवृत्तित्वविरहेण विरुद्धत्वमन्ववात्प्राचीनमताभिप्रायकतया तयोर्विरुद्धत्वोक्तिमुपपादयति दौधितौ “अनवगते”ति एवञ्च साध्यवदवृत्तित्वेनेतिमूलस्य साध्यवदवृत्तितया अनवगतत्वेनेत्यर्थः तादृशस्थले पक्षतादशायां हेतौ साध्यतदभावोभयसहचारस्यागच्छनिर्णयत्वंऽपि कालान्तरोष्णनिर्णयविषयवास्तवतदुभयसहचारमादाय लक्षणगमनमन्ववादलक्ष्यतयाऽव्याप्तिपरिहारो न घटते इत्यत आह “अभ्युपगमवादे”नेति मंगयजनकपक्षधर्माज्ञानस्य विशेषणविधयालक्षणेघटकत्वमभ्युपगमेत्यर्थः । यथाश्रुतलक्षणे व्याप्यादि ग्रहदशायां मद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय तादृशज्ञानं विशेषणविधयैव निवेशनीयं तादृशज्ञानदशायामतिप्रसङ्गस्याख्येव तत्र तादृशज्ञानविरुद्धदशायाज्ञागत्या साधारणस्य सव्यभिचारत्वं नोपगन्तव्यमेवेत्यतो यथोपवर्णितेति यथा व्याख्यातेत्यर्थकं अनुमितिविरोधिज्ञानाविषयस्यापि हेत्वाभासविभाजकत्वे चतिविरुद्धादेतदज्ञानेऽपीत्यादिनोक्तविभाजकधर्माज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वकथनमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायोपवर्ण-

लक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम्, अन्यथा अतिप्रमङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैत-

नेन निराकुरुते "यद्रूपज्ञान"मिति यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञान-
मित्यर्थः "तदेव" तद्रूपावच्छिन्नमेव एतेन निरूक्तपक्षधर्मताज्ञान-
विषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव विभाजकतया साधारणादिरूप-
तादृशधर्मविषयकज्ञानस्य चानुमितिविरोधितया तादृशनिश्चयोप-
गमेऽपि तथाविधधर्मस्य न विभाजकतानुपपत्तिरित्यापि परास्तम् ।
साधारणत्वादिनेव साधारणादिज्ञानस्य विरोधितया तादृशपक्ष-
धर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन तस्य विभाजकत्वानुपपत्तेः एवञ्च
एतदज्ञानेऽपीतिमलस्य निरूक्तविभाजकतावच्छेदकावच्छिन्नाज्ञानेऽ-
पीति "साधारणादिप्रत्येकस्ये"त्यस्य साधारणत्वादिरूपप्रत्येक-
रूपावच्छिन्नस्येत्यर्थः इत्यवधेयम् । अन्यथा तादृशरूपावच्छिन्न-
स्यापि विभाजकत्वेऽतिप्रमङ्गः अनुमितिकारणोभूतज्ञानविरोधि-
धर्मवत्त्वादिना अन्यतरधर्मवत्त्वादिना वा सव्यभिचारविरुद्धादौ-
नामैक्यप्रमङ्गः मूले प्रतिबन्धादित्यस्य निरूक्तमामान्यधर्मवत्त्वा-
ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादितिशेषः तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रत्येक-
धर्मस्यैव विरोधित्वादित्यर्थः तत्रैवायं हेतुरिति त म मत्
दोषत्वाच्चेति चकारामङ्गतेः तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रथमं तस्यैव
दोषतया उद्भावयितुमुचितत्वात् नलनगतधर्मस्येत्यर्थः एवञ्च
दोषविधया यादृशधर्म उद्भाव्यते म एव विभाजक उक्तानु-
गतधर्मस्य चानुद्भावनीयतया न तथात्वमितिहृदयम् ॥

इति । वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेऽज्जनकस्य वा न प्रतिबन्धकं विरोधविषयकत्वाभावात् एवमुत्तरत्रापि । पक्षवृत्तिले

ननु तदज्ञानदशायां अन्यज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धकस्य तज्-
ज्ञानोयानुमित्यविरोधितावौजस्य मणिकृताभिहितं न तद्वदते
तथा मतिं सप्रतिपक्षादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया बाधादिज्ञान-
स्याप्यतयात्वापत्तः स्वयं तदौजसाह "वस्तुतस्त्विति" "उपस्थापकत्वा-
दौ"ति कोटिद्वयोपस्थापकज्ञानविषयत्वादौत्यर्थः आदिपदात् स्वयं
निष्कर्षिततादृगज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्त्वपरिग्रहः "विरोधि-
विषयकत्वाभावात्" ग्राह्यनिष्पत्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
तज्ज्ञाप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावात् इदन्ववधेयं मूले प्रतिबन्धादित्य
नन्तर मानाभावेन निरुक्तधर्मज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिशेषः
एवञ्च प्रत्येकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं नानुगतधर्मस्यानुमित्या-
प्रतिबन्धकत्वमप्यादकृतया मूलेऽभिहितं किन्तु तथात्वेन प्रमाणा-
भावे कथिते अनन्तरं ननु प्रत्येकं नानाधर्मज्ञानस्यानुमिति-
विरोधित्वकल्पनापेक्षया विरोधविषयकस्यापि अनुगतधर्मज्ञान-
स्यैकस्य तथात्वं विशेषदर्शनां साधारणादिहेतुकानुमितिवारणाय
कल्पयितुमुचितमित्याशङ्कावतारात् तत्परिजिह्वीर्षया प्रत्येकज्ञान-
स्यावश्यावश्यकल्पनोपप्रतिबन्धकताकत्वं दोषत्वादित्यन्तेनाभिहित-
मिति । एवमौद्दृश्युक्तेरुत्तरत्रापि निर्व्वक्ष्यमाणानुगतधर्मान्तरेऽपि
अनुमितिविरोधिज्ञानाविषयत्वं बोध्यमितिशेषः । विरोधिपदस्य
प्रतिबन्धकतार्थत्वेऽसङ्गतिः साधारणादेरतथात्वादतो व्याचष्टे

एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि वा आवश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोष-
त्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च । अतएव
माध्याव्याप्यत्वे मति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं

मतीति । विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वम् अव्यावृत्तिपदम्
अत्यन्तायोग्यवच्छेदार्थकम् । तेन मयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि
द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशायां नाप्रमङ्गः । माध्यवृत्तिस्तु
नामाधारण इति हृदयम् । अपनधर्मधृमादिवारणाय मत्यन्तं ।

“विरोधित्वमिति” “विरोधिज्ञाने”ति प्रतिबन्धकोभृतज्ञानेत्यर्थः
अनुमितिर्विरोधिमसम्बन्धनिवृत्तेर्वापपत्तावव्यावृत्तिपदमनर्थकमित्या
शङ्कानिर्गात्तिकोषुमस्य व्यभिचारिणि माध्याभाववृत्तित्वादि-
विरहदशायामव्याप्तिवारकतया सार्थकतामस्यादनाय व्याचष्टे
“अव्यावृत्तीति” अत्यन्तायोगः प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नो-
ऽभावः । नाप्रमङ्ग इति रामभादौ महानमादिवृत्तित्वा दशायां
वङ्गभाववृत्तित्वमत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नतदभावस्य
तत्रामत्त्वेन तद्व्यवच्छेदकस्य तदानौमपि मत्त्वादितिभावः । नन्वेवं
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यसाधारण्योत्तीर्णतादशायामतिप्रमङ्ग इत्यत
आह “माध्यवृत्तिस्त्विति” “नामाधारण”इति निश्चयागर्भितस्य
माध्यतदभाववृत्तित्वस्यैवामाधारण्यपदार्थत्वादितिशेषः तथाचो-
क्तस्थले तत्र कटाचिदप्यमाधारण्यस्य मत्त्वान्नातिप्रमङ्ग इतिभावः ।
बाधादिवारणाय विवक्षणीयस्य पक्षे माध्यवैशिष्ट्याग्रहविरोधित्वस्य

साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्य-
न्यत्वं वेति परास्तम्, व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वा-
भासत्वाज्ज्ञानाच्च । गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादि-
बाधविरुद्धसङ्कीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित् । नापि
सपक्षविपक्षगतसर्व्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वं, व्यर्थ-

पक्षः मन्दिग्धमाध्यो धर्मी । विशिष्टहेतौ तद्वृत्तिलग्नहाविरोधित्वञ्च
तदर्थः । तथाच पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण

लाभाय पक्षपदं व्याचष्टे “पक्ष” इति मन्दिग्धमाध्यः मन्दिग्धमाध्य-
विशिष्टः धर्मी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नः विशिष्टहेतौ हेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नहेतौ “तद्वृत्तिले”ति तादृशमाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नपक्षवृत्तिलेति तादृशमाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
पक्षवृत्तिलेत्यर्थः । पक्षवृत्तिलेत्यर्थकं वैशिष्ट्यञ्च वैज्ञानिकं तेन बाधा-
दिमङ्गलस्यलेमाभ्यादिविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न चतिः बाधा-
दिज्ञानस्य साध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकज्ञानवि-
रोधित्वाच्च बाधादिकमादाय ह्यदो वक्तिमान् धूमादित्यादावति-
व्याप्तिरितिभावः । अत्र साध्यवद्वृत्तिलरूपामाधारणस्यासंग्रहः
तज्ज्ञानदशायां हेतौ साध्यविशिष्टपक्षवृत्तिलग्नहानुदयात् एवञ्च
साध्यांशे संग्रहत्वविशेषणमफलं इत्यतस्तत्परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह
“तथाचे”ति “पक्षतावच्छेदके”ति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-
विशेष्यतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता या च

विशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्याप्तेश्च । किञ्च पश्चाति-
रिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसं-
हार्येऽव्याप्तिः पश्चातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः साध्यवतः
सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः, वृत्तिमतो धर्मस्य साध्य-
वद्विपश्चान्यतरवृत्तित्वनियमात् ।

तादृशी हेतुतावच्छेदकावाच्छिन्नहेतुप्रकारता तन्निरूपकलौकिक-
मन्निकषाद्यज्ञानविरोधित्वस्य लाभादित्यर्थः । तादृशज्ञाना-
विरोधित्वञ्च न तादृशज्ञानमामान्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानति-
रिक्तवृत्तिविषयित्वानिरूपकत्वं हेतुमन्निष्ठमाध्याभावादिरूपव्यभि-
चारस्यापि पक्षनिष्ठमाध्याभावत्वादित्ना बुद्धेस्तादृशज्ञानं प्रति
प्रतिबन्धकत्वात्तादृशविषयित्वानिरूपकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात् । किञ्च
तादृशविषयित्वानिरूपकतानवच्छेदकधर्मावत्त्वं तदनवच्छेदकत्वञ्च
तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वं तेन हेतुमन्निष्ठमाध्याभावत्वा-
दस्तादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयित्वानिरूपकतावच्छेदक-
पक्षनिष्ठमाध्याभावत्वादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न चतिः । बाधादि-
निष्ठानामनुमितिविरोधितानवच्छेदकधर्माणां तादृशविषयित्वा
निरूपकतानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशविषयित्वानिरूपकतानवच्छेद-
कोभूतानुमितिविरोधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य समुदायार्थ-
त्वान्नातिप्रसङ्गः तादृशयत्किञ्चिज्ज्ञानं यादृशरूपावच्छिन्नविषयक-
निश्चयमामान्यप्रतिबन्धं तादृशो योऽनुमितिविरोधितावच्छेदको
धर्मास्तदवच्छिन्नत्व वा समुदायार्थः । वस्तुतस्तु निरूपकतादृश-

नापि पश्चातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति
पश्चातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम्, अनुपसं-
हार्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्ष एव
साध्यवति वृतेः ।

साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तदविरोधि-
त्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपामिद्धिबाधप्रतिरोधानां

ज्ञानाविरोधित्वं अनुमितिविरोधिनि तादृशज्ञानविरोधितान-
वच्छेदकत्वं वा अनुमितिविरोधितावच्छेदके न विशेषणीयं
परन्तु अनुमितिविरोधिताघटकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतायामेव
तादृशज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वं निवेशनीयं लाघवात् बाधादिज्ञान-
निरूपितप्रतिबध्यतानाञ्च तादृशमकलज्ञानसाधारणतया न तादृश-
ज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वमतोनातिप्रसङ्गः व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वञ्च
तन्न्यूनवृत्त्येव व्याप्यविषयकतादृशज्ञानावृत्तित्वात् अग्रेऽपि सर्वत्र
तादृशदिशा निष्कर्षणीयमिति अत्र च द्रव्यत्वाभाववदवृत्ति
मेयत्वं द्रव्यं मेयत्वादत्यादौ व्यभिचारो ऽसिद्धिमध्य एव निवे-
शित इति हृदयम् । पक्षसाध्यसाधनानां अप्रसिद्ध्या सममन्वयः

१३०. अत्र च यत्र प्रकृतपक्ष व्यभिचाराभावो निवृत्त्यस्तत्र व्यभि-
चारोऽसिद्धिमध्य एव निवेशित इति हृदयम् ।

निरासोऽस्मिद्धमङ्कोर्णमंगहश्च । विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव ।

“निराम” इति तेषां ज्ञानस्य यथोक्तज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति-
 भावः । “अस्मिद्धमङ्कोर्णा” इत्यादौ धूमादिमाधने वङ्गादिहेतु
 लक्षणग्रहः तत्र यथाश्रुतपक्षवृत्तित्वामन्वऽपि यथोक्तज्ञानाविरोधि
 माध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यादाय लक्षणममन्वयमस्मत्वादितिभावः नन्
 विरोधोऽपि यथोक्तज्ञानाविरोधी अन्वमिति विरोधा चेत्याति-
 प्रमङ्गः । न च विकृद्धो हेतुः माध्यवङ्गावृत्ततया असाधारण
 एवेति न तत्र मव्यभिचारलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यं यथोक्त-
 ज्ञानाविरोधित्वनिगष्टान्मिति विरोधित्वस्य विरोधसाधारण्यं तस्य
 व्यभिचारपदवृत्तित्तिनिमित्तत्वाम्भवात् तदवच्छिन्नवतः मव्यभि-
 चारपदार्थत्वं तत्पदस्य परिभाषिकत्वापत्तः मव्यभिचारलक्षणाति-
 व्याप्तेश्चागक्यपरिहारत्वादत आह “विरोधोऽपी”ति “फलतः”
 तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया अन्वमितिप्रतिबन्धरूपफलप्रयोजक
 ज्ञानविषयत्वेन “प्रतिरोधः” प्रतिरोधतुल्य एव तथाच पक्षे माध्य
 वत्ताज्ञानविरोधित्वान्न तत्रातिप्रमङ्ग इतिगणः पक्षवृत्तित्वे सति
 माध्यव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वं विरोधः तादृशाभावप्रति-
 योगित्वञ्च माध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिरिति तज्ज्ञानं तदभाव-
 व्याप्यवत्ताज्ञानविधया पक्षे माध्यवत्ताज्ञानं विरूपद्धौतिशुद्धयम् ।
 माध्यामानाधिकरणस्यैव चिन्तामणिकारमते विरोधया तस्य
 पक्षे माध्यवत्ताज्ञानाविरोधितयाऽतिव्याप्तिर्द्वारैव इत्यतस्तस्मत्ता-

नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौप-
थिकसम्बन्धशून्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् । एतेनानुगतं
सर्व्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं, प्रत्येकमेव दूषणत्वात् ।
उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च ।

इति श्रीमद्भङ्गगोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनु-
मानाख्यद्वितीयखण्डे सव्यभिचारपूर्व्वपक्षः ॥

तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयम् । वक्ष्यते च मिद्धान्ते “विरु-
द्धान्ये”ति हेतुसाध्यमामानाधिकरण्यग्रहाविरोधार्थकम् । सम्बन्धपद-

भिप्रायेण तद्वारणाय प्रकारान्तरमनुसरति “तदन्यत्वेन”वेति
विरोधान्यत्वेन वेत्यर्थः “विरोधि” अनुमितिविरोधि, अथैतन्मते
किमसाधारणं न तावत् पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वं तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं प्रति तदभावव्याप्य-
वत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात् नापि निश्चित-
साध्यवद्भाववृत्तत्वं तज्ज्ञानस्यानुमितौ तत्कारणीभूतज्ञाने वा प्रति-
बन्धकताविरहेण हेत्वाभासमामान्यलक्षणस्यैतल्लक्षणस्य च तस्मा-
धारण्यविरहात् अनुमितिकारणीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं
प्रति साध्यवद्भक्तिविशेषावृत्तित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् यथाकथञ्चित्
प्रतिबन्धकत्वे साध्यमामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वरूपविरोधान्यत्वस्य

तत्रासत्त्वेन प्रकृतलक्षणस्य तत्साधारण्यमभवात् नापि पचवृत्तिला-
विशेषितं साध्यव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वं तज्ज्ञानस्याप्यनुमितौ
तज्जनकज्ञाने चाविरोधित्वात् यदि च पचधर्मिकप्रकृतहेतुमत्ता-
ज्ञानमद्वयत प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वज्ञान-
मनुमितिं प्रतिबध्नाति स्याणत्वाभावव्याप्यकरादि, करादिमांश्यायं
इत्यादिज्ञानद्वयदशायामपि अयं स्याणरित्यादिज्ञानानुदयात्
धर्मिविशेष्यकतद्वत्ताज्ञानविशिष्टतद्वर्त्मिकयाज्ञाभावव्याप्यत्वनिश्चय-
त्वनैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्युच्यते तदा
तादृशधर्मस्य पचे साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् सत्यन्तार्थविरह
इति । अत्र केचित् पचवृत्तिलविशेषितं साध्यव्यापकौभूताभाव-
प्रतियोगित्वमेवमाधारण्यं सत्यन्तदले च विरोधिताघटकप्रति-
बन्धकतायां तादृशासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नलविशेषणं
प्रक्षिप्य तत्साधारण्यं प्रकृतलक्षणस्योपपादनैयमित्याहुः परे तु
हेतुनिष्ठं साध्यव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वमेवमाधारण्यं तदि-
षयकत्वस्य पचधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानविरहकालीनानुमित्यप्रति-
बन्धकज्ञानमाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेऽपि
पचधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयविशिष्ट यादृश विशिष्टविषयकनिश्चयत्व-
मनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशलस्य मामान्यलक्षणं
अत्र च विवक्षणीयतया मामान्यलक्षणस्य प्रकृतलक्षणविशेष्यदलस्य
न तत्साधारण्यनिर्वाहः । पचतावच्छेदकविशिष्टपचे साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वस्य च तादृश यत्किञ्चिज्-
ज्ञानं यादृशधर्मावच्छिन्नविषयकनिश्चयमामान्यप्रतिबन्धं तादृशधर्म-

वत्त्वपस्य शरीरे निश्चयांशे पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयैः शिष्टानि-
 वेशात् तादृशनिश्चयविरहकालीनहेतुनिष्ठमाध्यव्यापकौभूताभाव-
 प्रतियोगित्वविषयकनिश्चयस्यापि तद्विषयकनिश्चयसामान्यान्त-
 र्गतत्वेन पक्षे माध्यवत्ताज्ञानस्य च तदप्रतिबन्धतया तद्व्यवस्थेयत्
 साधारण्योपपत्तिरित्याहुः । वस्तुतस्तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्च-
 यत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीन*-
 ज्ञानावृत्ति तद्वत्त्वमेव विवक्षणीयं अथवा स्वव्यापकतत्त्वत्व-
 पानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः
 पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्तद्वत्त्वमेव†

हेतुमत्ताविषयकनिश्चयावृत्तित्वनिवेशेनैव मामञ्जस्ये कृतं काली-
 नत्वनिवेशेनेति, मत्वं; पर्वतो द्रव्यं वज्रभावव्याप्यादित्यत्र दोषवाग्गाय
 कालीनत्वनिवेश इति तन्न तत्रापि विशिष्टान्तर्गत्तत्वं नास्तीति
 पूर्वपक्षं सुदृढं वस्तुतस्तु यथा श्रुताभिप्रायेणेदं व्यावृत्तिप्रदर्शनम् ॥

† अत्र तादृशप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्ताविषयकनिश्च-
 यावृत्तित्वमिति प्रथमकल्पे, द्वितीये च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्व
 व्यापकः अनुमितिप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताज्ञानविषयकत्वोभयाभाव इत्येवो-
 च्यतां किं समवहितकालीनत्वप्रवेशेन इति चेन्न पर्वतो द्रव्यत्ववान् वज्र-
 भावव्याप्यादित्यादौ वज्रमत्यर्ब्वतादावतिप्रसङ्गात् वज्रमान् पर्वतो वज्र-
 भावव्याप्यवांस्त्रिव्यादिसमूहलम्बनादिज्ञानस्याहार्थतया अनाहार्थं यत्
 वज्रभावव्याप्यवान् पर्वत इत्याकाशकं पक्षधर्मिकहेतुमत्ताविषयक-
 ज्ञानं तत्र वज्रमत्यर्ब्वतविषयताया अवृत्तेः कालीनत्वनिवेशे च वज्रभाव-
 व्याप्यवत्ताबुद्धौ वज्रमत्ताबुद्धेरप्रतिबन्धकतया वज्रभावव्याप्यवत्तानिश्चय-
 कालीनतत्पर्व्वीत्यर्ब्वतवज्रमत्यर्ब्वतनिश्चये वज्रमत्यर्ब्वतत्वावच्छिन्नविषय-

ताया वृत्तित्वेन वज्रभावव्याप्यप्रकारकनिश्चयकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्ध-
कत्वोभयोः सत्त्वेन च कल्पद्वये नातिप्रसङ्ग इति भावः । अथात्र ऋदत्वा-
दिमामानाधिकरूपेण वज्रिसाध्यकजलादिहेतुकस्थले वज्रिव्यापकौभूताभा-
वप्रतियोगिजलरूपामाधारगणेऽव्याप्तिः सामानाधिकरूपेण हेतुमत्तानि-
श्चयकालीनतादृशामाधारगणविषयकनिश्चये तादृशानुमिति प्रतिबन्धकत्व-
स्यासत्त्वात् न च सामानाधिकरूपेण साध्यकस्थलेऽप्यवच्छेदावच्छेदेन हेतु-
मत्ताज्ञानकालीनत्वं निवेश्य तादृशामाधारगणेऽव्याप्तिर्व्यापकीया इति वाच्यं
सामानाधिकरूपेण हेतुतास्थले सामानाधिकरूपेण हेत्वभाववत्पक्षेऽति-
व्याप्यापक्षेऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तादृशहेत्वभाव-
विषयकज्ञानस्याह्यर्थतया तत्कालीनज्ञानस्य धर्म्ममप्राकृततया तादृशज्ञाना-
कालीनज्ञानस्यैव यद्गुणपदेन धर्म्मव्यतया तत्र तादृशहेतुमत्तानिश्चय-
कालीनत्वस्यासत्त्वादिति चेन्न अमाधारगणविषयकज्ञाननिष्पन्नधर्म्मता-
ज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्य विवर्त्तितत्वात् । न चा-
साधारगणविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्यैव सम्यक्कामिति वाच्यं
धर्म्मभेदेन वैयर्थ्याभावात् । न च घटवद्वज्रिव्यापकौभूताभावप्रतियोगि-
जलं वज्रिसज्जलादिव्याप्ये सामानाधिकरूपेण वज्रिसाध्यकस्थले सामाना-
धिकरूपेण हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः तादृशज्ञानस्यामाधारगणविषय-
कत्वेन यथोक्तोभयाभावस्य सत्त्वादिति वाच्यं अमाधारगणविषयानन्तर्गत-
विषयताशालिज्ञाननिष्पत्तादृशपक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वघटि-
तोभयाभावस्य विवर्त्तितत्वादिति ।

अत्रेदं चिन्तनीयं ऋदो वज्रिमान जलादिव्याप्यावसाधारगणेऽव्याप्ति-
वज्रिव्यापकौभूताभावप्रतियोगि जलं वज्रिमदिव्याकारकस्य तादृशजलांशो
वज्रैर्भ्रमात्मकज्ञानस्य अमाधारगणविषयतानन्तर्गतविषयतावत्त्वेन तादृशो-
भयाभावस्य तत्रासत्त्वादिति ।

अत्र केचित् सर्वत्रैव पक्षनावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयका-
लीनत्वघटितोभयाभाववत्त्वमेव निवेश्यं सामानाधिकरूपेण हेतुतास्थले

सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे ऽतिव्याप्तिवारणाय यद्गूपावच्छिन्नविषय-
तायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाव-
वत्प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं निवेशनीयम् । न चैवं
वह्निय्यापकौभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमज्जलादित्यादौ साधारण्येन
हेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे ऽतिव्याप्तिवह्निय्यापकौभूता-
भावप्रतियोगि जलं जलाभाववदित्यादिज्ञानीयतादृशहेत्वभाववत्पक्ष-
विषयताया अपि असाधारण्यविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
दिति वाच्यं तदन्तर्गतप्रतियोगित्वप्रकाशिता निरूपितविशेष्यताया एव
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशजलाभावत्वावच्छिन्नप्रकाशितानिरूपित-
विशेष्यतायास्ततोभिन्नत्वेन तद्दोषानवकाशात् । न चैवं अनुमितिप्रति-
बन्धकत्वघटितोभयाभावदलवैयर्थ्यामिति वाच्यं उक्तः संयोगी एतत्त्वादि-
त्यादौ संयोगाभाववद्पक्षे ऽतिव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यात् । यद्वा सावच्छिन्न-
विषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकताव्यापकताकयद्गूपावच्छिन्न विषयिता भिन्ना या
अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमन्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता तद्भिन्नत्वं
यद्गूपावच्छिन्नविषयित्वे निवेशनीयमतो न कोऽपि दोषः इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु असाधारण्यविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्मिक हेतुमत्तानिश्च-
यकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्य निवेशनेन दोषानवकाशः ।
एतत्कल्पे पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयत्वादिकं प्रयोजनविग्रहेण न निविश्यते
इति ऋदो वह्नमान् गगनवद्भेदकालीनगगनव्याप्यवज्जलवद्भृत्तिजलादित्यादौ
जलावच्छेदेन गगनाभावादौ अनाहार्यपक्षधर्मिकहेतुमत्ता निश्चयकाली-
नस्य तद्विषयकनिश्चयस्याप्रमिद्धावपि नातिव्याप्तिः । अत एव वह्निय्यापकौ-
भूताभावप्रतियोगिजलस्य यत्र पक्षत्वं तादृशजलत्वसामानाधिकरण्येन
वह्नेः साध्यत्वं ज्ञानस्य हेतुत्वं तत्र वह्निय्यापकौभूताभावप्रतियोगिजलात्मके
ऽव्यापिस्तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्निप्रकारकबुद्धिं प्रति लाघवात् तादृ-
शजलत्वावच्छिन्नधर्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकर-
णीयतया तादृशसाधारण्यविषयकनिश्चये प्रतिबन्धकत्वस्यामन्त्वेनोभया-

विज्ञानैयं* अन्यथा स्वरूपाभिद्विवारकस्य हेतुमत्त्वगहाविरोधि-
त्वदलस्य वैयर्थ्यापत्तेः पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनाहार्य-
तद्विषयकनिश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन तस्यो-
पादानामम्भवात् एवं सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्तिः यथा विवक्षिते
तु तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतु-
मत्तानिश्चयकालौनज्ज्ञानावृत्तत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारकतया । तस्मा-
र्थक्यं सामान्यलक्षणस्य च मत्त्व निर्व्वहति । एतादृश विशेषण-
प्रक्षेपे मूलकृतः सम्प्रतिमाह वक्ष्यते चेति ननु हेतुनिष्ठ-
माध्यसामानाधिकरण्यात्यन्ताभाव तद्भेद-माध्यनिष्ठहेतुसामानाधि-
करणाभावादि-माध्यासामानाधिकरण्यविशिष्टमाध्यादिरूपनाना-
विधविरोधानामेकस्य भेदनिवेशेऽन्यत्राव्यापिर्द्वारैव एवं माध्य-

भावस्यासत्त्वादिति पगस्तं तादृशानिश्चयस्यामाध्यागण्याविषयकत्वेनामाधा-
गण्याविषयकज्ञाननिरूपकपक्षधर्मिकपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वघटितोभया
भावस्य मत्वेनाव्याप्तेर्भावात् जलवत्तादृशजले ऽतिव्यापिस्तु यथाकथ-
ञ्चित्तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं निवेश्य वाग्विषयत्वमधिक्कन ॥

* (वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकतानतिगिक्तवृत्तित्वं तादृशप्रतिबन्धकताशून्यं
यत्पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयमहितं ज्ञानं तदवृत्तित्वमेव विवक्षणीयम्)
अत्रायं वेद्यनौनिबद्धः पाठः क्वचित् एतके दृश्यते नानौ मन्दर्भं शुद्धः ।

† ख, तस्मार्थक्यात् सामान्यलक्षणस्यापि सम्भवात् अत्र वदन्ती-
त्यादिनिष्कृष्टकल्पे च पक्षवृत्तित्वासहितोक्तरूपस्य स्वविषयकनिश्चया-
व्यवहितोत्तरानुमिति सामान्ये उभयाभावमत्त्वात् सामान्यलक्षणाक्रान्तत्वं
विशेषलक्षणाक्रान्तत्वञ्च निर्व्वहति हेतौ माध्यव्यापकौभूताभावप्रति-
योगित्वज्ञानानन्तरं हेतुमान् पक्षः माध्यवान् इत्यनाहार्यज्ञानानुदयात् ॥

सामानाधिकरण्यविशिष्टमाधनादिरूपविरोधभेदनिवेशे माध्या-
भाववद्भूतत्वविशिष्टमाधनादिरूपस्य विरुद्धस्थलीयव्यभिचारस्या-
मंग्रहः । गोत्ववद्भूतत्वविशिष्टाश्रवादिदो गोत्वाभाववद्भूत-
त्वादिविशिष्टाश्रवादेरनतिरिक्त्वादित्यत्र आह “हेत्विति” हेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिक-माध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करणप्रकारकज्ञानाविरोध्यर्थकमित्यर्थः ।* तेन विरोधग्रह-
दशायामपि रूपान्तरेण माध्यहेतुविषयकसामानाधिकरण्य-
ग्रहोत्पत्तावपि न च्छतिः न वा अवृत्तिहेतुकस्थले तदभयसामा-
नाधिकरण्यप्रामिद्ध्या तत्स्थलीयामाधारण्यमंग्रहः सामानाधि-
करण्येऽपि माध्यतावच्छेदकावच्छिन्नोयत्वं वैज्ञानिकमेव न तु
वास्तवं तेन नावृत्तिमाध्यकसाधारण्यमंग्रहः अविरुद्धहेतुकस्थलीय-
व्यभिचारलक्षणे च एतद्विशेषणमनुपादेयमेव तेन तत्र हेतु-
सामानाधिकरण्यग्रहविरोध्यप्रामिद्ध्यावपि न च्छतिः वस्तुतस्तु तादृश-
सामानाधिकरण्यग्रहलक्षणवृत्तित्वस्यैव अनुमितिविरोधिताघट-
कानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतायां निवेशनोपतया धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ
सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽप्रामिद्ध्यावपि न च्छतिः । केचित्तु
सत्यन्तस्य विशिष्टहेतौ विशिष्टपञ्चवृत्तित्वव्याविरोधित्वमेवार्थं
वर्णयन्तो बाधादिवारणाय पन्थानमन्यमेवाश्रयन्ते तन्मतमाक्षिपति
“सम्बन्धपदे”ति “प्रकृत हेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे” इति प्रकृतहेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रि-

* ख. हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्याविरोध्यर्थकमित्यर्थः ।

बलेन प्रकृतहेतुमन्वितया विरोधित्वे तात्पर्यापवर्णनेन प्रायशो
बाधादिवारणेऽपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नमाध्यमिव
तत् प्रतिभाति वस्तुतस्वनुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम् । आश्रया-
नित्यत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं इत्यर्थः
यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नहेतुविशेष्यतानिवेशे द्रव्यं वङ्गिन्त् धूमादि-
त्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन माध्यमिद्भावुद्देश्यायां द्रव्यत्वाद्य-
वच्छिन्नधूमादिविशेष्यता निरूपितमाध्याभावादिकप्रकारताशास्त्र-
नित्यत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् माध्याभावादिक-
वारणामन्वय इत्यतः “प्रकृते”ति प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वार्थकं
अथेव हेत्वघटितमाध्याभाववद्दृत्तित्वादिकमेव व्यभिचारः स्यान्न
चेष्टापत्तिः तस्य मामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुनिष्ठस्य विरोधिविशेषणत्वोपगमेनेव तादृशातिप्रमङ्गवा-
रणेऽपि माध्याभाववद्दृत्तित्वविशिष्टमाधनादेः माध्याभावनिष्ठमाधन-
सामानाधिकरण्यादंश्यामंगदः । न च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
घटितत्वे मति विरोधित्वमेव प्रकृतहेतुमन्वितया विरोधित्वं तच्च
विशेष्यविशेषणभावभेदेन विभिन्नमकलव्यभिचारसाधारणमेवेति-
वाच्यं । तथा मति इदो वङ्गिमान् अभावादित्यादौ वङ्गभाव-
वङ्गमादिरूपबाधादौ गगनवान् अभावादित्यादौ अवृत्तित्ववत्
गगनादिरूपव्याप्यत्वामिद्भौ चातिव्याप्यापत्तेः मैवं व्यभिचारलक्षणस्य
नैतादृशरौत्या परिष्कारः अपि तु मय्यभिचारलक्षणस्यैवेति
न साध्याभावादिनिष्ठमाधनसामानाधिकरण्याद्यमंगदे, हेत्वघटित
साध्याभाववद्दृत्तित्वादेः संग्रहे क्षतिः । अथवा हेतुनिष्ठत्वविशेषित-

तादृशविरोध्येव व्यभिचारपदार्थः अन्यविधोपदर्शितव्यभिचारास्तु
एतन्मते व्याप्यत्वमिद्धावेवान्तर्भाव्यन्ते तावता चतिविरहात् प्राय
इत्यस्य प्रयोजनं स्वयमेव प्रकाशयिष्यते बाधादीत्यादिना सत्प्रति-
पक्षादिपरिग्रहः तस्मात्प्रकृतहेतुकानुमितिसामान्यं प्रति हेतुमन्व-
न्धितया विरोधित्वविवक्षणे तादृशबाधादिवारणमन्ववादसाध्यत्व-
मुपेक्ष्य प्रयत्नसाध्यत्वकथनं । न चेवं हेतु मन्वन्धितयेत्यस्य वैयर्थ्य-
मित्तिवाच्यं तदनुपादाने साध्यनिष्ठावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वमिद्धावति-
प्रसङ्गापातात् तस्य तस्मात्प्रकृतानुमितिमात्र एव विरोधित्वात् ।
न च तदुपादानेऽपि हेतुनिष्ठावृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इतिवाच्यं
सत्यन्तदलेनैव तद्वारणात् अतएव हेतुनिष्ठपक्षावृत्तित्वादेस्तादृशानु-
मिति* सामान्याविरोधित्वादेव तद्वारणे सत्यन्तवैयर्थ्यमित्यपि परास्तं
काश्चनमयवक्त्रिमान् वक्त्रेरित्यादौ साध्याप्रसिद्धिवारणन्तु विशिष्ट-
साध्यव्यवहारविरोधित्वविशेषणप्रक्षेपेणैव सम्भवतीतिहृदयम् । तद्वारणं
बाधादिवारणं अत्र च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमित्य-
विरोधितया अनुमिति पदस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतु
वैशिष्ट्यावगाह्यानुमितिपरत्वमावश्यकं तच्च निष्प्रयोजनकं साध्यवैशि-
ष्ट्यावगाह्यत्वं निवेश्य तन्निबन्धनबाधाद्यतिव्याप्तिवारकविशेषणा-
न्तरप्रक्षेपः प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेनायुक्त इत्यतो ज्ञाने साध्यवैशि-
ष्ट्यावगाह्यत्वं विरोधिनि बाधादिवारकविशेषणञ्च परित्यजति
“वस्तुतस्त्विति” आश्रयासिद्धादौत्यादिना स्वरूपासिद्धिसाधनाप्रा-
सिद्धिपरिग्रहः । यथाश्रुते आश्रयासिद्धादिवारणमन्ववाद-

* ख. तादृशानुमितिमात्रेऽविरुद्धत्वादेव ।

सिद्धादिवारणाय सत्यन्तम् । तादृशपक्षक-तादृशहेतुकघटाविरो-
धर्थकम् । अनया च वाचो भङ्गा व्याप्तिघटविरोधिलमेवाभि-
धित्कितं तेन वन्दिमान् हृदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवदवृत्ति-
त्वादेर्नासंग्रहः विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् । सपचेति सम्पाता-

मिद्धिमङ्गीर्णव्यभिचारामंग्रहाच्च सत्यन्तार्थं व्याचष्टे तादृशेति प्रथमं
तादृशपदं पक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थकं उदीच्यं तदेतुतावच्छे-
दकविशिष्टार्थकं, ननु वक्लिमान् वक्लिमान् हृदत्वादित्यादौ हेतु-
निष्ठसाध्यामामानाधिकरण्यादिरूपामाधारणामंग्रहः तज्ज्ञानस्य
साध्यात्मकपक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्वघटविरोधित्वादेतन्नाह-
“अनयेति” अनुमितिकारणीभूतं व्याप्तेः पक्षधर्मतायास्य ज्ञान तथाच
पक्षधर्मताज्ञानाविरोधिलकथनेन पारिशेष्याद्याप्तिज्ञानविरोधिल-
मेव लभ्यते इति भावः । नन्वेतत्साध्यसाधनयोरप्रसिद्धावतिव्यापकं
अन्योऽन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतरोपादाने ऽन्यतरव्यभिचारा-
संग्रहकं साध्याव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यमामानाधिकरण्याभावरूप-
व्याप्यत्वाप्रसिद्धावतिव्यापकस्येत्यतन्नाह “विवेचयिष्यते” इति विशिष्ट-
साध्यसाधनघटाविरोधिलं निवेश्य साध्याप्रसिद्धादिकं वारयिष्यते
इदं द्रव्यं द्रव्यत्वाव्यभिचारिसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसाधनघटविरोधी
व्यभिचारोऽप्रसिद्धावेवान्तर्भावनीयः समुदाहृतत्वनात्मकं नानाविध-
व्याप्तिज्ञानमादाय अत्यन्तान्योऽन्याभावगर्भविविधव्यभिचाराः-
संग्रहौष्यन्ते व्याप्यभावस्य व्यभिचार एवान्तर्भावयिष्यते तस्य
वर्हिर्भावनीयत्वे विसकलितयोरेवाव्यभिचारसामानाधिकरणयो-

ज्ञानमुपादेयमिति न कस्यचिद्दोषस्यावकाश इतिभावः । ननु सपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधतया सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्यानु-
मिति विरोधोक्तिर्न सङ्गच्छते न च विपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकतया तद्वृत्तित्वविशिष्टस्यानुमिति विरोधत्वमक्षतमेवेति
वाच्यं तथा सत्यपि विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यापि तथात्वात्तदादा-
यैव लक्षणसङ्गमनसम्भवे विशिष्टमादाय लक्षणगमनस्य सन्दर्भविह-
ङ्कत्वात् विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यातथात्वे तदादाय विरुद्धेऽतिव्याप्तेर-
प्रसिद्धे विरुद्धोऽपीत्ययमयन्थासङ्गतिश्च इत्यत आह “सपक्षेती”ति
तथाच विपक्षवृत्तित्वमात्रं विवक्षितमितिभावः । “अतएव” सपक्ष-
वृत्तित्वस्याविवक्षितत्वादेव मूले एतदज्ञान इति दृष्टान्तविधयोक्तं
तथाच तादृशानुगतधर्माज्ञानदशायामिव तज्ज्ञानदशायामपि
अवश्यकल्पप्रतिबन्धकताकप्रत्येकज्ञानस्येव दोषत्वात् अनुमित्यनु-
त्पादप्रयोजकत्वादित्यर्थः तथाचानुगतधर्मज्ञानदशायां प्रत्येक-
ज्ञानस्यासत्त्वे अनुमतिरिष्टेव तत्सत्त्वे तत एवानुमित्यनुत्पाद इति
तज्ज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वाच्च तस्य विभाजकत्वमिति-
भावः । अर्थविशेषणत्वादितिमूले विशेषणपदस्यानुमिति विरो-
धित्वरूपविशेषणपरत्वं न सम्भवति तदनुपादाने सद्भूतौ व्यभिचारा-
दतो व्याचष्टे “विशेषण”मिति कल्पामिद्धादिहेतोरप्यमाधकतया
तत्र व्यभिचाराप्रसङ्गेस्तदारकं विशेषणं अर्थमेवेतिभावः । सद्भूतोः
साध्यव्याप्यतया तथातिव्याप्यप्रसङ्गेर्हेत्वाभासपदं अर्थमित्याशङ्का
जिराचिकीर्षुर्दोषलक्षणेऽमिद्धिविशेषात्मकावृत्तित्वातिव्याप्तिवारक
तथा तत्सार्थकोक्तं तदर्थमाह “हेतुवदि”ति दशाविशेषे व्याप्य-

यातम् अतएवानुपदं विरुद्धोऽपौत्यादिकम् । अर्थेति । विशेषणं पक्षवृत्तित्वम् । साध्याव्याप्यत्व इति । हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं तत्पर्यञ्च वृत्तिमत्त्वम् एवञ्च साध्यतदभावव्याप्यत्वगृहविरोधिवृत्ति-
मत्वगृहविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । साध्यतदभाववृत्तित्वं साधारण्यं, निश्चितसाध्यतदभाववद्वावृत्तत्वमसाधारण्यं तच्च व्याप्तिदयगृहविरो-

विरुद्धयोरप्यसाधारणत्वात् तयोः प्रत्येकं यथाश्रुतसङ्घणघटकदलद्वय-
विरहाद् व्याप्तिः एवं हेत्वाभासपदस्य वृत्तिमदर्थकत्वेऽवृत्तेरपि
साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वेनासाधारणतया तच्च व्याप्तिरतः पर्यवसि-
तार्थमाह “ एवञ्चेति ” ननु साध्याभाववृत्तित्वं साधारण्यं साध्यवद-
वृत्तित्वञ्चासाधारण्यं तच्च साध्यव्याप्तिगृह एव विरोधि न तु
साध्याभावव्याप्तिगृहेऽपौति कथं तत्संगृह इत्यत आह “ साध्येति ”
साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्वविरुद्धतया तज्ज्ञानं वृत्ति-
मत्वगृहप्रतिबन्धकं इत्यभिप्रेत्य “ निश्चितेति ” “ तच्च ” तादृशं
साधारण्यमसाधारण्यञ्च “ व्याप्तिदयेति ” साध्यव्याप्तिमाध्याभावव्याप्ती
इत्यर्थः । साध्यस्य साध्याभावाभावतया साध्याभावनिरूपितव्याप्तिगृहे
साध्यवद्वृत्तित्वस्य ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति तद्घटितस्य साधारण्यस्य
साध्याभावव्याप्तिगृहविरोधित्वमेव साध्याभाववद्वावृत्तत्वस्य ज्ञानमपि
साध्याभावसामानाधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिगृहे प्रतिबन्ध-
कमिति तद्घटितस्यासाधारण्यस्यापि तथात्वमिति भावः इदयमित्य-
स्तरमसूचनाय न च साध्याभावाभावत्वेन साध्यविषयकतदवृत्तित्व-

* ख०, व्याप्तिरेव हेत्वाभासपदस्य ।

धीति इदमम् । असिद्धिविशेषस्त्ववृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि,
साध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वमपि यदीदृशं तदा असिद्धिरेव, नो चेदिद-
मेवासाधारण्यं बोध्यम् । साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणाय विशिष्टसाध्य-
साधनग्रहाविरोधित्वं वाच्यं । व्यापकसामानाधिकरणमिह व्याप्यत्वं ।

ज्ञानस्यैव साध्याभावाभाववदवृत्तत्वघटितस्य साध्याभावे हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगित्वघटितस्य वा साध्याभावव्याप्यत्वस्य ग्रहे
प्रतिबन्धकतया साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकतद्दृत्तित्व-
ज्ञानस्य तदप्रतिबन्धकत्वं निश्चितसाध्यादिमद्भाववृत्तत्वज्ञानस्य साध्यादि
सामानाधिकरणसामान्याभावाविषयकतया साध्यादिव्याप्तिग्रहा-
प्रतिबन्धकत्वञ्च, विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति “असिद्धिविशेष” इति
स्वरूपासिद्धिर्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थः । एतच्चालक्ष्यतालाभाय ननु
निश्चयाघटितस्य साध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधितया
एतदनन्तभावे तस्याधिकहेत्वाभासतापत्तिरित्यत आह “साध्येति”
“यदीदृशं” यदि वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि, वृत्तिमत्त्वग्रहे साध्याभावाव-
गाहितया तत्सामान्याभावावगाहिज्ञानमेव विरोधि नत्वेकविशेषा-
भावविशिष्टापरविशेषाभावरूपसाध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वज्ञानमित्य-
स्वरसात् यदीति निष्कृष्टमताभिप्रायेणाह “नोचेदिति” “इदमेव”
निश्चयाघटितं साध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वमेव एवकारेण निश्चय-
घटितस्य व्यवच्छेदः नन्वत्र साध्यादिव्याप्यत्वं साध्यादिमदन्यावृत्तित्वे
सति साध्यादिमदृत्तित्वं तदा तु द्वितीयकल्पणाभेदः साध्यवन्मात्र-

* क०, द्वितीयकल्पणार्थाभेदः ।

नेन च द्वितीयस्य भेदः । रीतिस्तुल्यैव । केचित्तु असाधारणा-

वृत्त्यादिपदस्यापि तादृशव्याप्तिममानार्थकत्वादित्यत आह “व्याप-
के”ति द्वितीयलक्षणस्यापि यथाश्रुतार्थपरत्वे पूर्ववद्वाप्यविरुद्धयो-
र्दशाविशेषेऽसाधारणयोरसंग्रह इत्यत आह “रीतिरिति” तथापि
साध्यतदभाववन्माचवृत्तित्वघटविरोधित्तिमत्वघटाविरोधि-धर्म-
वत्त्वमेव विवचनीयमित्यर्थः उपाधायमतमाह “केचित्त्विति” असा-
धारणाभावकालः प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारणाभावस्याच्छेदकः लणः
तेन यदा शब्दत्वादेरसाधारण्यं तादृशलक्षणस्य घटत्वादिनिष्ठा-
साधारणाभाववच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । अथ शब्दादौ साध्य-
मन्देहदशायां शब्दत्वादेरसाधारण्यव्यवहारप्रयोजकस्य तत्कालौन-
साध्यादिनिश्चयविषयीभूतघटादिवृत्तित्वविरहस्य शब्दादौ साध्या-
दिनिश्चयदशायामपि तत्र मत्वात् प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारणा-
भावस्याप्रमिद्धाऽव्याप्तिः न च तत्कालौनसाध्यादिनिश्चयविषयीभूत-
धर्मव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यघटकतत्कालादिविरहात्तदानीं तद्व-
टितासाधारण्यदिरहोऽक्षत एवेति वाच्यं प्रतियोगिकोटिविशेषणा-
सत्त्वस्याभावौयविशिष्टाभावाप्रयोजकत्वात् अन्यथा दण्डाद्यमत्त्वे
दण्डविशिष्टपुरुषाभावादेरिव दण्डविशिष्टपुरुषाभावःसभावस्यापि
सत्त्वप्रसङ्गात् यदि च प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकमाध्यतदभावान्यतर-
निश्चयलक्षण एव असाधारणाभावकालेत्यनेन विवक्षित इत्युच्यते
तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदि कश्चिदपि साध्यस्य
साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति तदा सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः तादृश-

क्षणस्य प्रकृतहेतुमद्विग्रेयकसाध्यादिनिश्चयस्याप्यनधिकरणत्वेन तदा
तादृशनिश्चयक्षणवच्छिन्नसाध्यादिव्याप्यभावस्य हेतौ सत्त्वात् तदा
सामाधारण्यघटकसाध्यादिनिश्चयामत्तेनासाधारण्यस्य च विरहेण
दृष्टापत्तेरयोगात् प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदन्य-
क्षणस्य विवक्षणे तु यादृशसाध्यकस्थले यादृशसाधारण्यस्य हेतोः
कदापि नासाधारण्यं तत्राव्याप्तिः प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यस्या-
प्रमिद्धेः मैवं तत्तत्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टस्य तत्तत्कालीनसाध्यादि-
निश्चयविषयव्यावृत्तत्वरूपामाधारण्यस्य प्रकृतहेतुनिष्ठाभावावच्छेदक-
काल एवामाधारण्यभावकालः हेतुमति साध्यादिनिश्चयदृश्यां
कालान्तरावच्छिन्नस्य कालान्तरघटितामाधारण्यस्याभावकूटो हेतौ
सुलभ एव यादृशसाधारण्यहेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्रा-
प्यन्ततो गगनादिनिष्ठप्रकृतमाध्यकसाधारण्यस्याभावः प्रमिद्ध एवेति
न दोषः अथवा प्रकृतहेतुमद्विग्रेयकसाध्यतदभावान्यतरनिश्च-
यानधिकरणत्वकिञ्चिद्विग्रेयकसाध्यतदभावनिश्चयवत्त्वोभयाभाववान्
क्षण एवामाधारण्यभावकालेत्यनेन विवक्षितः शब्दोऽनित्यः
शब्दत्वादित्यादौ यदा क्वचिदपि न साध्यस्य तदभावस्य वा
। नश्चयस्तत्क्षणे प्रकृतहेतुमद्विग्रेयकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधि-
करणत्वमत्त्वेऽपि साध्यतदभावनिश्चयवत्त्वाभावेनोभयाभावोऽस्य
एवेति तदा न सव्यभिचारताप्रसङ्गः । प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्य
घटको यो यः क्षणस्तदन्यक्षण एव विवक्षणीयः । यत् साध्यकस्थले
यस्य साधारण्यस्य हेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्साध्यकस्थलीय-
वच्छिन्नेसाधारण्यभावकालावच्छिन्नत्वं नोपादेयमेव साध्यसाधन-

भावकालावच्छिन्नसाध्यतदभावव्याप्तिशून्यत्वं विवक्षितं विशेषणा-
भावात् वस्तुतो व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा असाधारण्यस्य संग्रह इत्याहु-
न्तश्चिन्त्यम् । अर्थेति । विरोधादेर्वारकं साध्याभावेत्यादि अर्थं तस्य

भेदेनलक्षणभेदादित्यपि केचित् “ विशेषणाभावात् ” असा-
धारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपं यद्वाप्तिप्रदयस्य विशेषणं तदभावात् ।
“ संग्रहः ” तादृशविशेषणविशिष्टव्याप्तिप्रदयस्याभाववत्त्वं एदन्मते च
पूर्वैलक्षणं साध्याभाववदवृत्तिलघटिताया उत्तरत्र च तददव्या-
वृत्तिलघटिताया व्याप्तिरनुप्रवेशालक्षणयोर्भेदः स्वव्यापकसाध्य
सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिरभावश्च निवेशयितुमशक्यः तादृशव्याप्तेः
स्वत्वघटिततया हेतुभेदेन भेदात् साधारणहेतुकम्यले तदप्रमिद्धा
अभावग्रहसम्भवात् शिरोमणिव्याख्यायाञ्च तादृशव्याप्तिरप्रमिद्धा-
वपि तद्वटकपदाधानां परस्परोपश्लेषावगाहिज्ञानविरोधिताया एव
निवेशनेनानुपपत्त्यभावात् व्यापकसामानाधिकरण्यमिद्व्याप्यत्व-
मिति तदुक्तिमङ्गतिः एवमेतन्मते दृष्टलक्षणपर एवायं ग्रन्थः न तु
दोषलक्षणपरोऽपि तादृशव्याप्तिप्रदयशून्यत्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वा-
भावादित्यवधेयम् । “ तच्चिन्त्यमिति ” चिन्ताबोजस्य असा-
धारण्यगरीरे तत्तत्पुरुषोयनिश्चयनिवेशस्यावश्यकतया सामान्य-
लक्षणस्य पुरुषविशेषनियन्त्रितत्वं, न चेष्टापत्तिः तथा मति साधा-
रणहेतावप्यमुक प्रत्ययं व्यभिचारोति प्रत्ययप्रमङ्गात् एवं सव्यभि-
चारपदस्य पारिभाषिकत्वमपि इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यसम्भवे
असाधकतानुमाने वैयर्थ्यपरतया व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलव्याख्या-

पार्थक्ये प्रमाणाभावादिति भावः । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि
च दूषणं यथाश्रुते । नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं

नमनुचितमित्याशयेन इतरभेतानुमाने वैयर्थ्यपरतयैव मूलं व्याचष्टे
“व्यर्थेती”ति विरोधादेरित्यादिना अवृत्तित्वपरिग्रहः “साध्याभावे-
त्यादौति” साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्व-
स्येत्यर्थः “तस्य” विरोधादेः “पार्थक्ये” व्यभिचारपदार्थवहि-
र्भूतत्वे “प्रमाणाभावादिति” तथाच विरोधादावपि व्यभिचार-
पदार्थरूपपक्षेतरभेदसत्त्वेन तद्भावावर्तकविशेषणानवच्छिन्नस्येतर-
भेदानुमापकत्वसम्भवादिति भावः । हेत्वाभासपदस्यान्यथाव्याख्यानात्
दुष्टहेतु-रूपहेत्वाभासत्वस्य लक्षणाघटकत्वात् प्रथममित्यादिदूषण-
स्यासङ्गतिः एवं गगनमित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादौ हेतोः
साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वात् शिर्षार्थवत्त्वं
तत्राक्षतमेवेति तत्राव्याप्तिदानमप्यसङ्गतमित्यतो यथाश्रुतार्थं
तादृशदोषद्वयं सङ्गमयति “प्रथममिती”ति एकमात्रं सपक्षविपक्षस्थले
सर्वसपक्षाद्यप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे “सपक्षेति” सपक्षवृत्तित्वा-
वच्छिन्नाभावो विपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः सर्वतद्भाववृत्तत्वं
सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तपदार्थः तावतेव यत्किञ्चित्सपक्षविपक्षव्यावृ-
त्तयोर्ब्याप्यविरुद्धदोर्नातिव्याप्यवकाश इति भावः सपक्षगतत्व-
विपक्षव्यावृत्तलयोर्विशेषणयोर्विरुद्धातिव्याप्तिवारकतया सार्थक्यं
सम्भवत्येव इत्याशङ्क्य दूषकतायामनुपयोगित्वरूपवैयर्थ्यपरतां
व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलस्याह “सपक्षेति” “व्याप्यविरुद्धयो”रिति

मर्ष्यतद्वावृत्तत्वं । व्यर्थेति । मपचवृत्तित्वविपक्ष्यावृत्तत्वयो दृषक-
तायामनुपयोगादिति भावः । पक्षातिरिक्त्यादि । व्याप्यविरुद्ध-
थोरसाधारणयोः संग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे । पक्षत्वं मन्दिग्धसाध्य-

शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादौ व्याप्यस्य हेतोः साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेपि
पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेव एवं
शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र विरुद्धस्य हेतोः साध्याभाववन्मात्र-
वृत्तित्वेऽपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्व-
मक्षतमेवेति दयोःसंग्रह इति भावः । पक्षातिरिक्तेत्यत्र पक्ष-
पदस्य तत्तद्भिन्नात्रपरत्वे पक्षे साध्यसाध्याभावान्यतरनिश्चयदशायां
शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादावतिव्याप्तिः सिद्धिभावरूपपक्षताविशिष्ट-
परत्वे पक्षे सिद्धिदशायां तत्र विशिष्टातिरिक्तत्वमन्तोपगमात्
अतिरिक्तान्तस्य पक्षताशून्यपरत्वोपगमादातिप्रसङ्गवारणसम्भवे शब्दो
नित्यः शब्दत्वादित्यादौ बाधनिश्चयदशायां अतिप्रसङ्गोद्वार
एव सिद्धिबाधान्यतराभावरूपपक्षताविच्छेपे च गौरवमतः
संग्रयरूपपक्षतापरतया व्याचष्टे “ पक्षत्वमिति ” मन्दिग्धसाध्य-
कत्वं विषयतासम्भवेन साध्यमन्देहविशिष्टत्वं कालान्तरीणसंग्रय-
विषयेऽपि संग्रयरूपविशेषणामन्त्वदशायां तद्विशिष्टभेद उपगम्यते
अतिरिक्तान्तं वा पक्षताशून्यपरमतः साध्यादिनिश्चयदशायां नाति-
प्रसङ्गः । यदा पक्षे साध्यतदभावयोर्न निश्चयो नापि संग्रयः तदा
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्नासाधारणता किन्तु यथायथं

कत्वं । धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षाति-
रिक्ते वर्त्तते यत् साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च
तद्विभक्तत्वमित्यर्थे इति ध्येयम् । पक्षवृत्तौत्यादि । विरोधः साध्या-

सद्धेतुत्वं^१ विरुद्धत्वञ्चेति नाप्रसङ्ग इति भावः । पक्षातिरिक्तवृत्ति
यत्साध्यतद्भाववन्मात्रवृत्ति तदन्यत्वार्थकत्वं वङ्गिमान् धूमादि-
त्यादौ नातिशयप्रिसम्भवः भदप्रतियोगितावच्छेदकघटकदलद्वयस्यैव
तत्र सत्त्वेन विशिष्टभेदात्मत्वात् अतः पक्षातिरिक्तत्वस्य साध्यादिम-
दिशेषणत्वाभिप्रायकतया मूलं मङ्गमयति “धूमेत्यादौति” यथाश्रुते
पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमांस्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वमित्यर्थे सप्तमी
समासादित्यर्थे न तु दूषणमिति योजना सप्तमीसमासलभ्ये एतादृ-
शार्थे न दूषणमित्यर्थः । ह्रदा धूमवान् वङ्गेरित्यादिमाधारणे
शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादात्तमाधारणे च यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्ते
व्याचष्ट “पक्षवृत्तौत्या”दि पक्षवृत्तित्वस्य साध्यमानानाधिकरणस्य च
यो ग्रहस्तदविरोधोऽर्थः । अनुमित्यौपधिकस्यति ममासेन लिखनं
जनकज्ञानविषयेत्यस्य मसुदायव्याख्यानतायासेव सम्भवतौत्यतो-
व्यासेन लिखनं सपक्षमत्वादेनानुमितजनकत्वमपि तु तज्ज्ञान-
स्यैवेत्यौपधिकपदस्य जनकार्यकत्वं न सम्भवतीति तद्व्याचष्टे “जनक-

^१ ख०. विवक्षितञ्चेति ।

† ख०. यथाश्रुते पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमांस्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्व-
मित्यर्थे न दूषणमिति योजना सप्तमीसमासलभ्ये एतादृशार्थे न दूषण-
मित्यर्थः ।

सामानाधिकरण्यं । पञ्चवृत्तित्वसाध्यासामानाधिकरण्यग्रहविरोधी
योऽनुमितेरौपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य सपञ्चसत्त्वा-
देरभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । सपञ्चविपञ्चव्यावृत्तत्वस्य साधाधारण्यस्य
असाधारण्यनिश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहात् तस्य
तज्ज्ञानविरोधित्वं । पञ्चवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते यस्माद्दृशो-

ज्ञानविषयस्येति नन्वत्रामाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य सपञ्चव्यावृत्तत्व-
घटिततया साध्यवृत्तित्वग्रहविरोधित्वादित्यत आह “सपञ्चविपञ्च-
व्यावृत्तत्वस्य चे”ति चत्स्वर्थे, सपञ्चत्वं निश्चितसाध्यकत्वं “पक्षे” पक्षान्त-
भावे “न” “तस्य” असाधारण्यस्य “तज्ज्ञानविरोधित्वं” साध्य-
सामानाधिकरण्यज्ञानविरोधित्वं, साध्यवृत्तित्वसामान्याभावज्ञान-
मेव साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधि न त् तद्विशेषाभावात्मक-
सपञ्चव्यावृत्तत्वज्ञानमपौतिभावः । अथात्र विरुद्धहेतवो यद्यलक्ष्या-
स्तदा सपञ्चवृत्तित्वाद्यभावादिकमादाय मन्त्रेषु तेष्वतिव्याप्तिः तेषां
लक्ष्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वोपादानमनर्थकमेवेति
चेन्न दृष्टलक्षणे विरुद्धा लक्ष्या एव उक्तविशेषणोपादानस्य दोषलक्षणे
विरोधातिव्याप्तिविरणार्थमेवेति सपञ्चविपञ्चव्यावृत्तत्वस्यासाधारण्य-
स्येत्यत्र विपञ्चपदं मप्यातायातमेवेति ध्येयम् । अत्र च यद्रूपविशिष्ट-
विषयकत्वेनानुमितजनकता तद्रूपवच्छिन्नाभावोऽवश्यं विवक्षणीयः
अन्यथा सपञ्चसत्त्वादेर्दित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गापातात्
एवञ्च निश्चितसाध्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावाग्रहः निश्चयाग्रज्ञानस्य
अनुमित्यहेतुतया तद्वटितताद्ग्रहार्थविशिष्टविषयितावत्त्वेनात्

ऽभावस्तद्वन्मर्थ इति केचित् ॥ पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या

मित्यजनकत्वात् येन केनापि रूपेण यद्रूपाश्रयनिरूपितविषयिता-
वत्त्वेन जनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे च द्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववारणमशक्यमेवेति दूषणमशक्यसाधनमित्यवधेयम् उपदर्शित-
साधारणासाधारणयोः संग्रहाय मिश्रा अन्यथैवतलक्षणं व्याचक्षते
तदुपन्यस्यति “पक्षवृत्ताविति पक्षावृत्तित्वं न पक्षवृत्तौ विरोधस्य
न विरुद्धभिन्ने वर्तते इति न पर्वतो वल्लिमान् महानसत्वात्
हृदत्वाद् वा इत्याद्योः स्वरूपाभिरुद्धविरुद्धयोरतिव्याप्तिः सपक्ष-
विपक्षवृत्तित्वं तज्जावृत्तत्वञ्च पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते इति
तदादाय उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संग्रहः एतत्कल्पेऽपि
पूर्ववत् विरुद्धा लक्ष्या एव विरोधस्य व्यभिचारितावारणायैव
विरुद्धान्यवृत्तित्वोपादानमित्यवधेयम् । अत्र च हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वविवक्षणमावश्यकं अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
पक्षावृत्तेरपि येन केनचित् सम्बन्धेन पक्षवृत्तितया स्वरूपाभिरुद्धेऽपि
पक्षवृत्तिवृत्तितया तद्वारणसम्भवात् एवञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
पक्षवृत्तित्वं यत्राप्रमिद्धं तादृशव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः एवं गगने
साध्यनिश्चयदशायां घटः शब्दान् घटत्वादित्यादौ असाधारणे
ऽव्याप्तिः सपक्षवृत्तत्वस्य विरुद्ध एव वर्तमानत्वादित्यस्वरसः
केचिदित्यनेन सूचितः ॥ इति मध्यभिचार पूर्वपक्षगादाधरी ॥

ननु पूर्वपक्षपन्थोक्तलक्षणवलम्बनेन सिद्धान्तप्रणयनमसङ्गतं
तत्तद्दोषाणां जागरुक्त्वादित्याशङ्कां निराकरोति “पूर्वोक्तेति”

अथ सव्यभिचारसिद्धान्तः ।

उच्यते । उभयक्रीड्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा^(१) तच्च साधारणत्वादि,^(२) तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् । यद्वा

यथामतं नाव्याख्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते, न घटतां किं तेन, तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादित्यागयेनाह उच्यते इति । सन्देहं प्रत्येव साधारण्यादिविगिष्ठधर्मवद्दर्शिनः ज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिदयोपस्थितिं प्रति तु तादृगधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभयेति । साध्यसन्देहजनकेति प्रकृतं

यथामतमिति यद्यन्मतमालम्ब्य यद् यत्क्षणमभिहितं तत्तन्मते तच्च तच्च नाव्याख्यादिसम्भावनेत्यर्थः । तत्रामाधारणस्य संग्राहकतामते प्रथमं अक्षणं. व्याप्तिग्रहविरोधितामते तादृगविरोधि-

(१) अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा अनैकान्तिकत्वमिति ।

(२) “नियोगः” एवमेतद्विधीयतामित्यादिरूपः, “पर्यनुयोगः”

कथमेतदेवं कृतमित्यादिरूपकः ।

ताघटितलक्षणं तेन विरोधितलक्षणलक्ष्ये विरुद्धे संग्रह-
 प्रयोजकस्य मपचवृत्तिलघटितसाधारण्यस्य विपक्ष्यावृत्तिलघटिता-
 साधारण्यस्य च विरहेऽपि प्रथमलक्षणस्य नाव्याप्तिः प्रथम-
 लक्षणलक्ष्ये तत्र च विरोधिताघटितलक्षणस्य नातिव्याप्तिरिति-
 भावः । तेषां कोटिद्वयोपस्थापाकतावच्छेदकत्वादिरूपानुगत-
 धर्मावच्छिन्नानां तादृशरूपाद्यात्मकलक्षणानां हेत्वाभासतावच्छेद-
 कत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतायां विषयतया अवच्छेदकत्वं विभाग-
 मात्रेतिमात्रपदेन दृष्टव्यवहारव्यवच्छेदः दृष्टव्यवहारनियामकोऽनु-
 मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म एव विभाजक इति नियमे
 मानाभावादिति भावः । नन्वत्र लक्षणे पक्षधर्मतापदानुपादा-
 नात् नित्यत्वादिसाध्यकस्थले कोटिद्वयोपस्थापकसाधारणधर्म-
 वत्ताज्ञानविषयौ भूतद्व्युत्पत्त्यादावतिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराचिकी-
 र्षुरभिप्रायं वर्णयति “सन्देहानित्यादिना” एवकारेण कोट्युप-
 स्थितौ तादृशरूपेण हेतुताव्यवच्छेदः “तादृशधर्मति” साधारण्या-
 दिविशिष्टधर्मत्वर्थः मात्रपदेन धर्मविषयकत्वस्य कोट्युपस्थिति-
 जनकतावच्छेदकघटकत्वव्यवच्छेदः तथा च कोटिद्वयोपस्थिति-
 जनकतावच्छेदकौभूताया विषयता तदवच्छेदधर्मत्वं नोक्तस्थले
 व्युत्पत्त्यादौ अणुत्वादिविषयताया एव तथात्वादिति न तत्राति-
 व्याप्तिरिति भावः । अथैतन्मते साधारणधर्मवद्गर्भज्ञानत्वं हेतु-
 ताया आधिक्यात् गौरवमिति चेन्न भवन्मतेऽपि कोटिद्वयोपस्थितिं
 प्रति तेन रूपेण हेतुताया आधिक्यात् सम्बन्धिहस्त्यादिविशेषक-
 ज्ञानादृक्षिपकादिसृतेरिव तत् कोटिसङ्घपरितन्धर्मविशेषकज्ञाना-

दपि तत्कोटिस्मृते निर्विवादतया साधारणधर्मविषयकज्ञानत्वेन कोष्युपस्थितिहेतुताया उभयवादिषिद्धत्वात् तस्मात् कोष्युपस्थितौ साधारणधर्मवद्दर्शिज्ञानत्वेन संग्रयं प्रति च साधारणधर्मवद्दर्शिज्ञानजन्यकोष्युपस्थितित्वेन हेतुत्वमिति पूर्वपक्षसंखणोपष्टम्भकमतापेक्षया संग्रयं प्रति साधारणधर्मवद्दर्शिज्ञानत्वेन साधारणधर्मज्ञानजन्यकोष्युपस्थितित्वेन च हेतुतामतेव सद्युक्तं अथास्तु कोष्युपस्थितौ साधारणधर्मज्ञानत्वेनैव हेतुता तथापि संग्रये धर्मिभाननियमाय तत्र साधारणधर्मवद्दर्शिज्ञानत्वेन हेतुत्वमफलं कोष्युपस्थितेः संग्रयहेतुतायां साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वस्यत्वे साधारणधर्मवद्दर्शिज्ञानजन्यत्वनिवेष्टादेव तन्नियमोपपत्तेः स्तम्भकारणताकल्पनापेक्षया कृत्रकारणतायामवच्छेदकगौरवस्योचितत्वात् न च धर्मिज्ञानस्य संग्रये साक्षाद्हेतुताया अपि कृत्रत्वात् तत्र साधारणधर्मप्रकारकत्वमात्रं निवेष्टयत इति नास्माकमपि स्तम्भकारणताकल्पनं मानसेपि च विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंग्रये कोष्योरिव धर्मिणोऽपि पदजन्यैवोपस्थितिः कारणमितिपदजन्यत्वेन धर्मिज्ञानस्य विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंग्रये पृथक्कारणताया आवश्यकत्वान्तदन्यसंग्रयकारणतायां साधारणधर्मादिविषयकत्वान्नर्भावे बाधकाभावादितिवाच्यं संग्रये साधारणासाधारणधर्मवद्दर्शिज्ञानत्वेन हेतुतादयस्य तादृशतादृशधर्मज्ञानजन्यकोष्युपस्थितित्वेन हेतुतादयस्य च कल्पनापेक्षया तादृशतादृशधर्मविषयकत्वमनन्तर्भाव्यं धर्मिज्ञानहेतुतायास्तादृशतादृशधर्मवद्दर्शिज्ञानजन्यकोष्युपस्थितित्वेन हेतुतादयस्य च कल्पने स्फुटतरसाध-

वात् नैवं कोट्युपस्थितिकारणतायां तत्तत्कोटिमहचरित-
धर्मवद्बुद्धिर्विशेषविषयकज्ञानजन्यत्वनिवेशे धर्मभेदेन गुरुतर-
धर्मावच्छिन्नकारणताया आधिक्यापत्तेः तदपेक्षया धर्मविशेष-
मनन्तर्भाव्य तत्तत् कोटिमहचरितधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन
धर्माविशेषमन्तर्भाव्य साधारणधर्मवद्बुद्धिर्विशेषज्ञानत्वेन लघुशरी-
रेण हेतुत्वस्य च कल्पयितुं युक्त्वात् न उपस्थितिकारणताव-
च्छेदकशरीरे धर्मिणोऽनन्तर्भावेऽपि कार्यतावच्छेदकौभूतरंगयत्वस्य
धर्मविषयताघटितत्वात् कोट्युपस्थिते धर्मभेदेन* कारणता-
भेद आवश्यक इति वाच्यं मगयत्वशरीरे धर्मविषयताया विशेष्य-
तात्वेन किञ्चिद्बुद्ध्यावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन वा सामान्यतो निवेश-
नीयतया धर्मभेदेन कारणताभेदानावश्यकत्वादिति दिक्। पूर्व-
लक्षणात्कृतिप्रमङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोट्युपस्थिति-
विशेषणताया आवश्यकत्वाच्च तदुपस्थापकपदादाननिवन्धनं तद-
निवेशभ्रमं निराकुर्वते “साध्यसन्देहेति” “प्रकृतं” प्रकरणवशात्
सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया प्राप्तं, तथाच साध्यसन्देहजनिका या
साध्योपस्थितिस्तज्जनकतावच्छेदिका सती तथाविधसाध्याभावो-
पस्थितिजनकतावच्छेदकौभूता या विषयता तदवच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वमिति पूर्वोक्तदिशा लक्षणायां निष्कर्षयि-
तव्यः वल्लिभाहचर्य्यवज्जभावनद्यावृत्तत्वावच्छिन्नधूमादिविषयतायाः
पूर्वदर्शितरीत्या तथाविधसाध्यसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छे-

* ख० कार्यकारणभावभेदः आवश्यकः ।

यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनुभवसाधारणी सन्देह-
जननी, नियामकन्तु साधारणादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानम्, अतएव

दकत्वोऽपि तामादायातिप्रसङ्गः पूर्व्वदेव वारणीयः समवायादि-
घटितसाधारण्यमादाय मयोगादिना धूमादेर्व्वज्यादिसाध्यक-
मथ्यभिचारतावारणाय प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यवृत्तित्वं साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वञ्च तद्वृत्तित्वेन विषयतावच्छेदकधर्मा विशेषणीयः असा-
धारण्यशरीरेऽप्यभावप्रतियोगितया साध्यादिमद्वृत्तित्वनिवेशात्
तदसंग्रहः साधारणधर्मवद्वृत्तिज्ञानमत्वे उदोधकान्तराधौनकोटि-
स्मरणादनुभवाघटककोट्युपस्थितेश्च संग्रयोपगमे चतिविरहात्
विशेषणज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुत्वैवोपपत्तेः साधारण
धर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमनर्थकमिति
व्याख्यातकल्पे साध्यमन्तजजनकत्वरूपकोट्युपस्थितिविशेषणस्याव्याव-
र्त्तकतया विलक्षणजनकतायाश्चामत्वेन निवेशनामम्भवात् उक्ताति
प्रसङ्गो द्वार एवेत्यभिप्रेत्य तादृशनिष्कृष्टमते प्रकारान्तरेण
लक्षणं व्याचष्टे “ यथाकथञ्चिदिति ” साधारणधर्मज्ञानजन्या
तदजन्या वेत्यर्थः विशेषणज्ञानादिमुद्रया क्रमकारणतात एव
निर्वाहः न तु स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति सूचयितुं “ स्मृत्यनु-
भवसाधारणीति ” नन्वेव साधारणादिविशिष्टधर्मज्ञानशून्य-
काले कथं न संग्रय इत्यत आह “ नियामक”मिति नियामक
तादृशधर्मदर्शनदशायामेव संग्रय इति नियमनिर्वाहकं साधारणा-
दौत्यस्य साक्षात् संग्रयहेतुभूतमित्यादिः आदिपदादसाधारण्य-

धारावाही मन्देह इति मते तु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि

परिग्रहः अतएव अनुभवसाधारण्याः कोव्युपस्थिते हेतुत्वादेव धारावाही मन्देहः अविरलोत्पत्तिकमन्देहचितयादिकं साधारणधर्मज्ञानजन्यकोव्युपस्थितित्वेन मंग्रयहेतुत्वे स्मरणात्मिकोपस्थितेरेव तथात्वात् साधारणधर्मवद्वर्म्भिविषयकतथाविधैकोपस्थित्या मंग्रयदयजननसम्भवेऽपि मंग्रयान्नरोत्पत्तौ तथाविधस्मृत्यात्मिकोपस्थित्यन्तरस्यापेक्षणीयतापत्त्या अविरलसंग्रयचित्तयादिकं नोपपद्यते एतन्मते तु मंग्रयात्मककोव्युपस्थितेरपि मंग्रयान्नरोत्पादसम्भवेन अन्तराकोटिस्मरणानपेक्षणात् साधारणधर्मवद्वर्म्भिविषयकद्वितीयादिमंग्रयात् तदपिमक्षणेऽपि मंग्रयान्नरोत्पादे बाधकाभावः न चास्मन्मते ऽपि मंग्रयात्मककोटिज्ञानस्यापि साधारणधर्मज्ञानजन्यतयान्नराकोटिसृष्टिं विनैव मंग्रयान्नरोत्पादः सम्भवतीति वाच्यं अवच्छेदकभेदेन भिन्नयोः सृष्टिमंग्रयनिष्ठताद्गजजन्यतयोरननुगततया सृष्टिमिष्ठजन्यताया एव निवेशनीयतया स्मरणापेक्षया आवश्यकत्वादितिभावः । स्वममानाधिकरणावच्छिन्न-स्वायवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारणधर्मज्ञानविशिष्टोपस्थितित्वेन हेतुत्वोपगमे तु मंग्रयादपि मंग्रयः सम्भवतीति गौरवमेव उपस्थितेः स्वतन्त्रहेतुतायां बाधकमित्यवधेयम् । “ धर्मितावच्छेदके”ति धूमवान् पर्वतो वज्रिमासवेति मंग्रये धर्मितावच्छेदकज्ञानमुद्रया पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वादिविशिष्टवत्साज्ञानस्य जनकतया धूमत्वादिमन्त्रमादायाति-

यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यं । कोटिद्वय-
महचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्धत्वादेरूर्द्धत्वत्वादिना धर्मिणि ज्ञान-

प्रसङ्गवारणाय धर्मितावच्छेदकविशिष्ट इति धर्मितावच्छेदक-
पदं फलौभूतसंग्रयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरं अन्यथा
पर्वतत्वादेरपि दर्शितसंग्रयधर्मितावच्छेदकघटकतया उक्तातिप्रसङ्ग-
वारणामभवात् एवञ्च तद्गुणपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताक यत्किञ्चित्
संग्रयनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदकौभूता या तद्गुणनिष्ठ
धर्मितावच्छेदकतादिरूपकप्रकारता तन्निरूपितावच्छेदकतापर्या
प्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमिति प्राङ्निरुक्तोऽर्थः पर्यवसितः तेन सत्तावान्
जातेरित्यादौ सत्ताभाववत् समवेतत्वाद्यप्रसिद्धा यद्रूपपदेन
सत्तावत् समवेतत्वमात्रोपादानमभवेनातिव्याप्तिरिति परास्तं
“ व्यक्तव्यं ” व्याख्येयं एवञ्च मूलस्थं उभयकोट्युपस्थापकपदं संग्राय-
कार्यमित्यभिप्रायः । मूलमपेक्ष्यनिष्कृष्टमते स्वातन्त्र्येणैव एतन्नलण-
मिति केचित् प्राचीनान्तु साधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशास्त्रि-
ज्ञानत्वेन संग्रयजनकता पुरुषत्वतदभावमहचरितत्वेन यदा कदा-
चिज्ज्ञातस्योर्द्धत्वादेरूर्द्धत्वत्वादिमात्रेण ज्ञानादप्ययं पुरुषो न
वेतिसंग्रयात् किन्त्वनुद्गुणसंस्कारान्यसाधारणादिप्रकारकविशिष्ट-
धर्मिज्ञानत्वेनैव, साधारणादिप्रकारकत्वञ्च संस्कारज्ञानसाधारण-
मतस्तत्प्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि तज्जन्यतयाविधमस्कारविशिष्टोर्द्धत्वादि-
ज्ञानात् संग्रयनिर्वाहः वैशिष्ट्यञ्च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रकारकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन अतएवैकधर्मावच्छिन्न-

मेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्यज्ञानमपेक्षत इति नयेत्
तद्रूपविशिष्टत्वेन गृह्येतस्य धर्मस्य धर्मितृत्तितानं तथा तद्वत्त्वेन
साधारणादिप्रकारकज्ञानादिमहितादपरधर्मावच्छिन्नप्रकारक-
धर्मिज्ञानात्संशयः ईदृशापत्तिवारणायैव एकविशिष्टापरस्य हेतुता
स्वीक्रियते न त्वभयोः पृथक् कारणता एकविशिष्टापरत्वेन हेतुत्वे
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतादयमात्रं, पृथक्का-
रणामते एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारणादिप्रकारकज्ञानादि-
महितादन्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानात् संशयापत्तेः तत्त-
द्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारणादिप्रकारकत्वेन तत्तद्वर्मावच्छिन्न-
प्रकारकधर्मिज्ञानत्वेन च हेतुताकल्पनमन्तरेण दुर्वारतया तादृश-
हेतुतास्वीकारे ऊर्ध्वत्वादिरूपविषयतावच्छेदकानन्तधर्मभेदेन-
हेतुताया आनन्त्य स्यादिति वदन्ति । तन्मते यथा व्याख्यातलक्षणे
शुद्धधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताया अपि वज्रादिमन्देहजनकताव-
च्छेदकत्वात् शुद्धधूमत्वादिकमादायातिप्रसङ्गवारणमशक्यमिति
तन्मते कल्पान्तरमाह कोटिद्वयेति ऊर्ध्वत्वादिनेत्यस्य केवलेत्यादिः
“ तदानीं ” संशयप्राक्काले “ यद्रूपेति ” यद्रूपावच्छिन्नधर्मविषयक-
विशिष्टत्वेन यत्किञ्चित् संशयजनकता तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः ‘ यत्कि-
ञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकवैशिष्ट्यघटकविशेष्य-

‘ क० यत्किञ्चित् संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकवैशिष्ट्यघटक-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वनिरूपिता या निरूपकत्वसंमर्गावच्छिन्ना-
वच्छेदकता तदाश्रयविषयतावच्छेदकतापर्याप्तगधिकरणधर्मवत्त्वमिति तु
पर्यवसितार्थः ।

वाच्यम् । तच्चेत्यादि । ननु असाधारणं न साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वं
वृत्तिमतस्तथावासम्भवात् एककोटिव्याप्यस्यैव एककोटिमद्वावृत्त-

तानिरूपितप्रकारतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमिति तु पर्यवमितार्थः ।
तच्चेत्यादिमूलग्रन्थः साधारण्यासाधारण्यरूपमंग्रयप्रयोजकरूपमा-
दायलक्षणसङ्गमनपरः तत्र यादृशसाधारण्यस्य मंग्रयप्रयोजकत्वं
विचारमहं तत्सङ्घेतुसाधारण्यमिति दोषे लक्षणान्तरमृत्यापयितुं
तादृशग्रन्थं धारयति “ तच्चेत्यादौति ” असाधारण्यं मंग्रयप्रयो-
जकौभूत असाधारण्यपदार्थः । “ वृत्तिमत ” इति तथाच शब्दो-
नित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारणे ऽव्याप्तिरितिभावः । ननु
वृत्तिमतो नामाधारण्यमुपगन्तव्यं किञ्चवृत्तिरिति नैतद्दोषाव-
काश इत्यत आह “ एककोटौ ” ति व्याप्यस्य व्याप्यतया गृहीतस्य
व्यावृत्तस्य तदवृत्तितया गृहीतस्य एतेन एककोटिमद्वावृत्तस्यैक-
कोटिव्याप्यताया आवश्यकत्वेऽपि न भेदघटितेवार्थामङ्गतिः तद्वद-
वृत्तित्वञ्च न तदभावव्याप्यत्वं तच्छरीरे तदभावाभावत्वेन तस्या
निवेशादित्यवधेयं । विशेषदर्शनतया मंग्रयविरोधित्वादिति
पुरुषत्वाभाववदवृत्तिशास्त्रादिमानयमित्याद्याकारकनिश्चयदशया-
मिव पुरुषावृत्तिशास्त्रादिमानिकादिनिश्चयदशयामपि पुरुष-
त्वादिविशिष्टबुद्धानुत्पादस्य सर्वानुभवमिद्वत्त्वात् तद्विशिष्टबुद्धौ
तद्वदवृत्तित्वेन गृहीतधर्मवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यक-
त्वादिति भावः तथाच निरूप्यसाधारण्यविशिष्टवत्ताज्ञानस्य मंग्रय-
प्रतिबन्धकतया मंग्रयजनकत्वासम्भवात् कथं तादृशासाधारण्यस्य

स्यापि धर्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संग्रयविरोधित्वाच्च । सत्प्रतिपक्षे च परामर्शाप्रामाण्यसंग्रयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् । नापि निश्चित-

संग्रयप्रयोजकता न च तादृशज्ञानस्य संग्रयप्रतिबन्धकत्वेऽपि-
 तज्जन्यकोट्युपस्थितेः संग्रयजनकत्वं सम्भवत्येव तस्माज्ज्ञानान्तरं
 तज्जन्यकोट्युपस्थित्या संग्रयजननसम्भवात् असाधारणधर्मवद्बुद्धि-
 ज्ञानस्य अतएव बाधकात् साक्षाद्भेदहेतुत्वामभवेन तज्जन्यकोट्यु-
 पस्थितित्वेन हेतुतायां गौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति तादृशकार्य
 कारणभावघटितलक्षणपरतयैव मूलं व्याख्येयमिति वाच्यं अथे
 निर्व्याख्यास्यासाधारणस्य बुद्धेः संग्रयाविरोधितया तज्ज्ञानस्यैव
 साक्षात् संग्रयजनकत्वमभवेन गौरवादङ्गरूपेण कोट्युपस्थितेर
 हेतुत्वात् कोटिस्मृतिजनकताघटितलक्षणस्यासम्भवात् संग्रयजनक-
 ताघटितलक्षणकरणे च तादृशासाधारणमादाय व्याप्यरुद्धयो-
 रतिव्याप्तेः ननु सत्प्रतिपक्षमन्वयनदशायामिव कोटिद्वय-
 वद्भाववृत्तधर्मवत्ताज्ञानदशायामपि संग्रयोत्पत्तिरन्भवसिद्धैवेति
 तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तत्को-
 टिमद्वृत्तिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभाववद्वृत्तिधर्म-
 वत्ताज्ञानस्योत्तेजकत्वमगत्या कल्पनीयमिति कोटिद्वयवद्भाववृत्तधर्म-
 वत्ताज्ञानस्य संग्रयकत्वमव्याहृतमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता
 तेनैव रूपेण जनकतानुपगमादित्यत आह “ सत्प्रतिपक्षे चे”ति
 विरोधिकोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः “ परामर्शाप्रामाण्य-
 संग्रहे”ति तथाच तुल्ययुक्त्वा प्रकृतेऽपि तत्तत्कोटिमद्वृत्तिलविशिष्ट-

साध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वम् तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिश्चयस्त-
द्भाववृत्तत्वं, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तद्भाववृत्तत्वं
वा । आद्ये सर्व्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ति, सर्व्वाणि वा साध्य-

वत्ताज्ञाने प्रामाण्यसंग्रहादेव संग्रहः स्वीक्रियते इति नैकको-
टिमद्भाववृत्तधर्मावत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपरकोटिमद्भाववृत्तधर्मा-
वत्ताज्ञानस्योत्तेजकत्वं प्रामाणिकमप्रामाण्यज्ञानोत्तेजकतयैवोप-
पत्तेः अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितास्येव च ज्ञानस्य जनकतया निरूक-
साधारण्यस्य बुद्धेर्जनकत्वोपगमे प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपेणैव जनक-
ताप्रसङ्ग इतिभावः “ निश्चितसाध्यतदभाववद्भाववृत्तत्व”मिति असा-
धारण्यमित्यनुषज्यते “ येन येन रूपेणेति ” यत्तु यद्रूपं धर्माव-
च्छेदकौकृत्यर्थः तेन रूपेण तद्भाववृत्तत्वं तत्तद्धर्माविशिष्टतद्भाववृत्तत्वं
प्रमेयत्वादिमामानाधिकरण्येन घटादौ साध्यनिश्चयदशायांमपि
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्यमत्त्वाद्धर्मानिवेशः प्रथमपक्षे
वक्ष्यमाणाय निधिस्येतावच्छेदककमाध्यनिश्चयविषयवृत्तित्तेतार-
साधारण्यानुपपत्तेर्वारणाय धर्मावच्छेदकनिवेशः साध्यव्याप्यत्वेन
पक्षातिरिक्तमात्रविषयकनिश्चयदशायांसाधारण्यानुपपत्त्यनवका-
शात्पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वमाविष्कर्त्तुं “ सर्व्वाणी”मिति सर्व्वपदेन
सर्व्वत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकबोधः केवलावयिमसर्व्वत्वावच्छेदेन विधेय-
विषयक एव जन्यते इति तथाविधबोधस्येव सर्व्वाणि साध्य-
वन्तोत्याकारकता तथाच विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयदशाया-
मित्त्व साध्यमन्देश्विरोधिनः सर्व्वाणि साध्यवन्तोतिनिश्चयस्य

वन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यादिनिश्च-
यादतयात्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयं विनैव

सत्त्वेऽप्यसाधारण्याभावस्येष्टत्वात् “साध्यव्याप्यवन्तौ”ति तथाच
एतादृशनिश्चयदशायां विशिष्य पक्षे साध्यमन्देहस्यानिलक्ष्णेस्ता-
दृशनिश्चयस्य नासाधारण्यक्षतिकारकत्वमितिभावः प्रथमपक्षे
धर्मितावच्छेदकानिवेशात् सामान्यधर्मावच्छिन्नधर्मिकं विशिष्य-
संग्रथानिवर्त्तकं निर्णयमिव निर्धर्मितावच्छेदकतया अप्रसक्तमंग्रथ-
निवर्त्तकताकं निश्चयमादायापि दोषदानं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह
“सर्वाणि वे”ति पूर्ववत् साध्यत्वेन पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वं
स्फुटोक्तुं सर्वाणीति साध्यवत्त्वावच्छिन्ने सर्वत्वविधेयकस्य साध्य-
वन्तिसर्वाणीत्याकारकज्ञानस्य पक्षाविषयकस्यापि सम्भवात् सर्व-
साध्यवद्देष्टकप्रमेयत्वविधेयकज्ञानानुधावनं तादृशज्ञानस्य वस्तुत्व-
व्यापकसर्वत्वावच्छेदेन साध्यवत्तानवगाहितया तत् सत्त्वं न
पक्षे साध्यमन्देहनिवर्त्तकमिति तदानौमसाधारण्यमक्षतमेवेतिभावः
आदिपदात् शब्दोनित्यः शब्दत्वादित्यादौ सर्वाणि साध्याभाव-
व्याप्यवन्ति साध्याभाववन्तौत्यादिनिश्चयपरिग्रहः अतयात्वमसाधा-
रण्याभावः द्वितीयपक्षे तत्तद्भक्तिरूपे धर्मितावच्छेदक-
विवक्षणे प्रथमपक्षोक्तप्रथमदोषस्य द्वितीयदोषस्य च यथाश्रुते-
प्यनवकाशात्तच्च दोषान्तरमाह “द्वितीये” इति विशिष्यधर्मिता-
वच्छेदकप्रकारेण सामान्यतः पक्षे साध्यवत्तानिश्चयं विना पक्ष-
मात्रवृत्तिहेतौ साध्यवृत्तिलघटितव्याप्तिनिश्चय एव न सम्भवती-

साध्यवन्माचष्ट्यन्यत्वे मति साध्याभाववन्माचष्ट्यन्य-
त्वम् । तेनासाधारणस्य साध्यतद्भावोपस्थापकतया
दूषकत्वपक्षे नाध्याप्तिः ।

शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः । नैष दोषः, यादृश-
व्याप्तिगृहे मति नामाधारण्यं तद्गृहाभावेन विशेषलक्षणस्य साधा-
रण्यभावविशिष्टस्य तद्गृहस्य चाभावेन सामान्यलक्षणस्य विशेष-
णादतिव्याप्तिनिरामात्, विशिष्टाभावादेव च साधारण्ये व्याप्तिभ्रम-
दशायां नाध्याप्तिरिति चेत् । एव मत्येकेन व्याप्तौ गृहीतायाम-
साधारणस्य न कश्चिदपि प्रति मव्यभिचारित्वं स्यात्, स्यादा तदपि

त्येतदभिहितं । अथवा विशिष्य विशेषधर्मं धर्मितावच्छेदकौक्त्य
उक्तविवक्षणे सामान्यधर्मधर्मितावच्छेदककनिश्चयदशाया मयेत-
द्वेषस्य सम्भवान्नादृशस्यलमंग्रहाय विशेषधर्मस्य धर्मितावच्छेदक-
त्वानुमरणं, “विशेषलक्षणस्ये”ति विशेषणादित्यगिमेणान्वयः वैशिष्यञ्च
सामानाधिकरण्यप्रत्यामन्त्या बोध्यं तदविशिषितस्यैव तस्य संग्रह
प्रयोजकतया मव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह
“साधारण्ये”ति एतच्च व्याप्तिगृहदशायां साधारणमंग्रहाय, वैशिष्यं
विशेषणताविशेषविषयतोभयघटितसामानाधिकरण्येन बोध्यं “कश्चि-
दपि”ति व्याप्तिगृहशून्यपुरुषं प्रत्यपौत्वर्थः ननु तत्पुरुषौयव्याप्ति-
गृहाभावस्तत्पुरुषौयसाधारण्यशरौरे निवेशनीय इति नायं दोष
इत्यत आह “स्यदिति” “तदपि” सामान्यव्यभिचारित्वमपि “तत्त-

तत्तत्पुरुषघटितमसाधारणवत् साधादिव्याप्यवत्त्वेन रूपेण साधा-
दिमन्त्वनिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न हि घटोऽनित्यो घटाद्घाटत्तं
शब्दत्वमितिवत् अनित्यत्वव्याप्यवतो व्याटत्तं शब्दत्वमिति तदानौ
निश्चयः । अभिहितञ्च निश्चितमाध्यतदभाववद्घाटत्तत्वं न संशय-
प्रयोजकं किन्तु माध्यतदभावाभ्यां सत्त्वरितत्वमिव तत्सत्त्वरिता-

त्पुरुषघटित”मिति तथाचामाधारण इव साधारणेऽपि पुरुषविशेष-
नियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारापत्तिः धूमादौ साधे वज्रादिर-
सुकं प्रति व्यभिचारौति व्यवहाराभावेनेष्टापत्तेरयोगादितिभावः
यथाश्रुतेतत्कल्पे प्रथमपक्षेयप्रथमदोषमप्याह “साधादीति”
आदिपदाभ्यां साधाभावपरिग्रहः । ननु तदानौमसाधारण्यभावे-
ऽपि तद्भ्रमादेवानुमितिप्रतिबन्धादिति शङ्कानिराचिकीर्षया
तद्भ्रमाभावमप्युपपादयति “नहौति” “तदानौ” पक्षे साध्यमन्देह-
दशायां, तदानौ तत्र तद्घाटवत्तासंशयस्यौचित्या वज्जितत्वाद्घाटव-
द्वृत्तित्वस्यापि हेतौ संशयादितिभावः । उक्तविवचायामेतद्दोषानव-
काशात् साधारणे पुरुषविशेषनियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारे कटा-
चिदिष्टापत्तेश्च सम्भवाद्दोषान्तरमाह “अभिहितञ्चेति” परे ‘त्व-
त्यादिना अयं घटः एतत्त्वादित्यादि—पूर्वपक्षौयपङ्क्याख्याना-
वसर इति शेषः । “न संशयप्रयोजकमि”ति तथाच* तदादाया-
साधारणे न लक्षणसङ्गमनमभवदिति भावः । ननु तर्हि कौटुश-
मसाधारण्यं संशयप्रयोजकमत आह “किन्त्विति” “तत्सत्त्वरिते”ति

* ख०, तदादायासाधारणे लक्षणसङ्गमनं न सम्भवतीतिभावः ।

भावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यविरुद्धयोस्तु तत्त्वेननिश्चितयोर्दृग्ने विशेष-
दर्शनवशादेव न संग्रय इति विभाव्य लक्षणान्तरमाह “विरुद्धान्येति” ।
विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधार्थकमर्थतो . विरोधि-
विशेषणं । तेन साध्यसाधनयोरप्रमिद्धेरवृत्तित्वस्य परस्परसामाना-
धिकरण्यादौनाञ्च निरासः । पक्षपदञ्च धर्मिमात्रपरं । तथाच

साध्यतदभावमहचरितेत्यर्थः एतादृशमाधारण्यस्य न हेतुदोषता-
सम्भवः सहेतुसाधारण्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन दोष-
सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वाच्चेति भावः ननु व्याप्यविरुद्धसाधारण्यस्यै-
तादृशधर्मस्य संग्रयप्रयोजकत्वे व्याप्यादिदर्शनादपि संग्रयापत्ति-
रित्यत आह व्याप्यविरुद्धयोरिति व्याप्यादिग्रहणकाले व्याप्यादि-
दर्शनस्य संग्रयाप्रतिबन्धकतया “तत्त्वेन निश्चितयो”रिति व्याप्य-
त्वादिना अनिश्चितस्य व्याप्यादेर्निरुक्तकृपज्ञानात् संग्रय इष्ट एवेति
भावः विरुद्धान्यत्वस्य हेतुविशेषणत्वे असाधारणसंग्रहः विरोध-
पदार्थं साध्यसामानाधिकरण्यत्वादिना निवेश्य तदन्यत्वेनानुमिति-
विरोधिविशेषणेऽपि साध्याप्रमिद्धादिवारणामभावः इत्यत आह
“विशिष्टे”ति साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः एतदर्थः पूर्वपक्ष एव
विवृतः । यथाश्रुतमूलतो धर्मिविशेषणताया एव जाभाद“र्थत
इति” तात्पर्यबलत इत्यर्थः “विरोधिविशेषणं” अनुमितिविरोधि-
विशेषण अवृत्तित्वे परस्परसामानाधिकरण्ये च साध्यसाधनयो-
रित्यनुषङ्गते पक्षतानिवेशे प्रयोजनाभावादाह “पक्षपद”मिति
पक्षवृत्तित्वस्य धर्मिविशेषणत्वे स्वरूपामिद्धस्य व्यभिचारिणोऽसंग्रह-

यद्यद्बुद्धिर्वृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तदन्वमित्यर्थः । साध्यव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा, बाध-
प्रतिरोधौ तु धर्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ । सर्व्वं साध्याभाववत्
तद्वाप्यवद्बुद्ध्यादिकञ्च साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्य-
ग्रहविरोधि साध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणम् ।
तेनेवेति । तेनानुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना । एवका-
रेणानुगमकं रूपं व्यवच्छिद्य तस्य हेत्वाभासताव्यवच्छेदकत्वं निर-
स्यति हेत्वाभासलक्षणानुरोधेनेति तेनानुमितिविरोधित्वघटित-
लक्षणकरणेन असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्पापकतया दूषणत्वपक्षे
नाव्याप्तिरितरथा पुनरव्याप्तिरेव । साध्याभावज्ञापकत्वेन साक्षात्
साध्यवत्तानुमितिविरोधित्वेन ॥

इति दौधितेः मव्यभिचारः ॥

प्रसङ्गः हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वेन विरोधिविशेषणोऽपि
बाधसत्प्रतिपक्षवारणमशक्यमेवेति पूर्व्ववत् पक्षवृत्तित्वे मत्यनु-
मितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरितिदक्षद्वयेन व्याप्तिग्रहविरोधिधर्म-
वत्त्वस्य विवक्षणे च मणिकारमतसिद्धस्य साध्यव्यापकौभूताभाव-
प्रतियोगित्वरूपासाधारण्यसंग्रहः विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य बाधादि-
वारणे गौरवमित्यभिप्रेत्य पूर्व्वपक्षोक्तरीतिं परित्यज्य प्रकारान्तरेण
बाधादिकं वारयितुं उक्तदलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह “तथाचे”ति “यद्
यद्बुद्धी”ति सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिस्यकालीनयादृशविशि-
ष्टविषयकनिस्यसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिस्यसमानध-

धर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशधर्मवत्त्वमित्यर्थः*
 ममूहलम्बनात्मकस्य उदासीनपदार्थविषयकनिश्चयस्याप्यनुमिति-
 प्रतिबन्धकतया उदासीनपदार्थविषयकनिश्चयसामान्यस्यपि विष-
 रौतविषयकममूहलम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतया तत्राति-
 व्याप्तिवारणाय सामान्यपदद्वयं हेतुमत्ताज्ञानाममानकालीन-
 व्यभिचारनिश्चयस्य व्यभिचारनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमान-

अथ नित्यत्वव्यापकौभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वं शब्दत्ववान् शब्दः
 शब्दत्ववान् घटः इत्यादिज्ञानं तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतं तत्समान-
 कालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यान्तर्गतं
 घटो नित्यः शब्दो नित्यः इत्यादि नानानुमितिसाधारणिकप्रतिबन्धताया
 एवभावात् तादृशानुमितित्वव्यापिका न कापि प्रतिबन्धता इति चेदत्र
 केचित् स्वसमानकालीननिश्चयीयहेतुप्रकाशानिरूपितविशेष्यतावच्छेदक
 यत्किञ्चिद्दम्भावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्वव्यापकत्वस्य निवेश्यत्वात्तादृश
 यत्किञ्चिद्दम्भावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्वव्यापकत्वस्य तत्तद्दम्भावच्छिन्न
 विशेष्यताकहेतुमत्त्वज्ञानविशिष्टासाधारण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकतानिरू-
 पितप्रतिबन्धत्वमत्त्वान्नाव्याप्तिर्गति धर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयस्यत्र
 हेतुप्रकाशता हेतुतावच्छेदकतापर्यायवच्छेदकताकत्वेन निवेशनीया अतो
 न वद्विव्यापकौभूताभावप्रतियोगि जलं जातिमत्त्वान् ऋद इत्यादि ज्ञान-
 मादाय दोषः उभयत्र विशेष्यतावच्छेदकता निरवच्छिन्ना ग्राह्या तेन
 जलवान् ऋद इत्यादि निश्चयसमानधर्मितावच्छेदककजातिमान् वद्वि-
 मानित्याद्यनुमित्यन्तर्भावेण प्रतिबन्धतायाः एवं जातिमान् जलवान्
 इत्यादि निश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयानन्तर्भावेण प्रतिबन्धकतायाश्च
 व्यापकत्वभङ्गेऽपि न क्षतिः हेतुमत्तानिश्चयसावच्छेदावच्छेदेन बोध्यः
 अतः सामानाधिकरण्याननुमितिं प्रति सामानाधिकरण्यात् हेतुमत्ता-

निश्चयकालीनासाधारण्ये नाव्याप्तिः । अतएव संयोगेन वह्निसाध्यके तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निहेतुकस्थले व्यभिचारनिश्चयस्य भावत्वावच्छिन्नांशे नियतहेतुविषयकत्वेन वह्निमान् आधेयत्वादित्यादौ वह्निभाववद्दृष्टिदृष्टित्वरूपे व्यभिचारविषयकनिश्चयस्याधेयत्वात् नियत-हेतुविषयकत्वेन च लक्षणागमनादेव प्रथमकालीनान्ताप्रयुक्तस्योक्तस्व-समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्याऽसम्भवस्यासङ्गतिरिति परास्तम् । अभावत्वाद्यवच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयासत्त्वात् विशिष्टाद्येयत्वप्रकारताया हेतुतावच्छेदकपथ्याप्यवच्छेदकताकत्वाभावाच्च । नच वह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविशिष्टवह्निनिरूपितविषयित्वस्य यत्र साध्यता प्रमेयत्वस्य हेतुता तत्र प्रमेयवह्निनिरूपितविषयितावान् प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्ट-वह्निनिरूपितविषयित्वाभाववद्दृष्टिप्रमेयत्वात्मकव्यभिचारे लक्षणागमन-सम्भवस्तत्रवह्नित्वसामानाधिकरण्याघटितधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-सम्भवाद्वह्नित्वसामानाधिकरण्ये प्रमेयत्वावगाह्निज्ञाने तदभावस्य सत्त्वा-दिति वाच्यं एतल्लक्षणे वह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविशिष्ट वह्निदेगभावस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य हेतुत्वे प्रमेयत्वविशिष्टवह्निविशिष्टवह्निद्यात्मात्मकबाधे-ऽतिव्याप्तिस्तत्रज्ञानस्य वह्नित्वावच्छेदेन हेतुमत्ताविषयकत्वनैयत्येन स्वसमान-कालीन निश्चययैहेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकौभूत-तादृशय-त्वाच्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यानुमितिसामान्यविरोधित्वात् सधर्मि-तावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चये स्वसमानकालीननिश्चये च स्वभिन्नत्वं निवेश्यं घटः प्रमेयः इत्यादि तादृशनिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामा-न्याविरोधित्वाद्धारणीया तावतैव केवलदोषविषयकज्ञानस्य तादृशनिश्चय-सामान्यान्तर्गतस्वभिन्न-स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्या असम्भवः अतः प्रथमकालीनान्तमिति साधु सङ्गच्छते । प्रथमनिश्चये स्वभिन्नत्वानुक्तौ यादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनहेतुप्रकारकदोषविषयकनिश्चय-समानकालीन-स्वभिन्नहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्या असम्भव इति तन्निवेशः । अथवा तादृशबाधेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चययै-

कालौनहेतुमत्ताज्ञानाप्रसिद्ध्या असम्भवः स्यादिति प्रथमं कालौनान्तं
 निश्चयविशेषणं निर्धर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालौनव्यभि-
 चारनिश्चयकालौनहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्दोष-
 तादवस्थामतो हेतुमत्ताज्ञाने मधर्मितावच्छेदकत्वविशेषणं । अनु-
 मितिमामान्यान्तर्गतायां स्वसमानकालौनहेतुमत्ताज्ञानाममान-
 धर्मितावच्छेदककसाध्यानुमितौ हेतुतावच्छेदकावाच्छेदस्य साध्य-
 व्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं नित्यत्वव्यापकौ-
 भूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्यादिज्ञानदशायां अन्यधर्मिताव-
 च्छेदकक-शब्दत्वत्तानिश्चयेऽप्ययं नित्य इत्यादिज्ञानोत्पत्ताव-
 विवादात् इत्यसाधारणादावव्याप्तिरतः समानधर्मितावच्छेदकान्तं
 अनुमितिविशेषणं तथाचेदन्वादिधर्मितावच्छेदककनित्यत्वादि-
 विशिष्टवृद्धौ शब्दत्वादिधर्मिकनित्यत्वादि व्यापकौभूताभावप्रति-

श्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्ताज्ञानविशिष्टत्वर्थः । स्वसमानकालौने-
 त्यस्य तादृशसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्व-स्वसमानाधिकरणत्वसद्वृत्तिध्वंस-
 प्रतियोगित्व एतन्नित्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वर्थः । प्रथमहेतुमत्ताज्ञानश्च
 स्वरूपकत्व-स्वान्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन
 हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यत्वेन विशेषणीयं, एवञ्च हेतु-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरू-
 पितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताप्रालिप्तज्ञानविशिष्ट-यादृशविशिष्टविष-
 यकनिश्चयसामान्यं स्वविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानौय-धर्मितावच्छेदकावच्छिन्न-
 विशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्ध-
 तानिरूपकं तादृशत्वं सव्यभिचारित्वमित्यतिप्रसिद्धार्थः ।

	Rs.	As.
Rupa (Text), Fasc. 2-3 @ -/1		1
Darmabindu, Fasc. 1 @ -/10- each		0
Dictionnary of the Kashmiri-Language		15
Dadadhara Paddhati Kīlasāra, Vol. I @ -/10- each		4
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1		3
Gobhilliya Grihya Sūtra, Vol. I		2
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ -/10- each		2
Ditto (Appendix) Gobhilliya Sūtra		2
Ditto Grihya Sangraha		0
Haralata		1
*Institutes of Vishnu (Text), Fasc. 2 @ -/10- each		0
Kāśya Viveka, Fasc. 1-7 @ -/10- each		4
Lakṣmīpradīpā, Fasc. 1		1
Kātantra, Fasc. 1-6 @ -/12- each		4
*Kāthā Sarit Sagara (English), Fasc. 4-14 @ -/10- each		11
Kavi Kalpa Lata, Fasc. 1		0
Kavindravacana Samuccayah		3
Kiranavali, Fasc. 1-3 @ -/10-		1
Krityaratnakar, Fasc. 1, @ -/10-		0
Kurma Purana, Fasc. 1-9 @ -/10- each		5
*Lalita Vistara (English), Fasc. 1-3 @ 1/- each		3
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ -/10- each		6
Mahā-bhāya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-10 @ -/10- each		19
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-4 @ 1/4- each		5
Maitra, or Maitrayaniya Upanishad, Fasc. 1-2		1
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ -/10- each		1
Mārkaṇḍeya Purana (English), Fasc. 1-9 @ 1/- each		9
*Markaṇḍeya Purana (Text), Fasc. 4-7 @ -/10- each		2
*Mīmāṃsā Darśana (Text), Fasc. 9, 11-17 @ -/10- each		5
*Mirror of Composition (English), Fasc. 4		2
Mugdhabodha Vyākaraṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 @ -/10- each		4
Nirukta (2nd edition), Vol. I, Fasc. 1-2 @ 1/4-		2
*Nirukta (old edition), vol. IV, Fasc. 1-8 @ -/10- each		5
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ -/10- each		4
Nityācārapradīpa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-4 @ -/10- each		7
Nyaya Vartika Tatparyā Parisudhi, Fasc. 1-7 @ -/10- each		4
Nyayavartika (Text), Fasc. 2-7 @ -/10- each		3
Nyayasāra		2
Nāḍumāwati, Fasc. 1-6 @ 2/- each		12
Pañcāra Smṛiti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ -/10- each		11
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each		1
Paricista Pāraṇ (Text), Fasc. 5 @ -/10- each		0
Pariksamukha Sūtram		1
Prabandhacintāmani (English), Fasc. 1-3 @ 1/4- each		3
Prākṛita-Pāingalam, Fasc. 1-7 @ -/10- each		4
Prithviraja Vijaya, Fasc. 1-3		1
Rasarnavam, Fasc. 1-3		3
Ravisiddhanta Mahjari, Fasc. 1		0
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 2-3 @ -/10- each		1
Sadukti-karna-mrita, Fasc. 1-2 @ -/10- each		1
Samarācoca Kaha, Fasc. 1-7 @ -/10- each		4
Samaveda Sanhita, Vol. I, Fasc. 1-4, 6-10; Vol. 2, Fasc. 1-6; Vol. 3, Fasc. 1-7; Vol. 4, Fasc. 1-6; Vol. 5, Fasc. 1-8 @ -/10- each		01
Sankara Vijaya (Text), Fasc. 2-3 @ -/10- each		1
Sankhya Aphorisms of Kapila (English), Fasc. 2		1
Sankhya Prāvachana Bhāshya, Fasc. 2		0
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ -/10- each		2
Ditto (English), Fasc. 1-3 @ 1/- each		3
Siva Parināhya, Fasc. 1-3 @ 1/10 each		1
Six Buddhist Nyaya Tracts		0
Smṛiti Prakāsha, Fasc. 1		9
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ -/10- each		3
Srauta Sutra of Latyayana (Text), Fasc. 1-9 @ -/10- each		5
Sri Suriasarvasvam, Fasc. 1-3 @ -/10- each		1
Sūcruta Samhitā (English), Fasc. 1 @ 1/- each		1
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ -/10- each		2
Sundaranandam Kavyam		1
Sūrya Siddhanta, Fasc. 2 @ 1/4-		1
Syāmbhika Sastra		1
Taittirīya Samhitā (Text), Fasc. 17-45 @ -/10- each		18
Taittirīya Aranyaka of Black Yajur Veda (Text), Fasc. 5-11 @ -/10- each		4
Taittirīya Brahmana (Text), Fasc. 3-24 @ -/10- each		13

Atthya Patisakhya (Text), Fasc. 1-10 @ -/10/- each	14
Atthya Brahmāna (Text), Fasc. 1-10 @ -/10/- each	3
Atthya Śāntika (English), Fasc. 1-10 @ -/10/- each	7
Atthya Cintāmani, Vol. II, Fasc. 1-2; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1-2; Vol. V, Fasc. 1-2; Vol. VI, Fasc. 1-2; Vol. VII, Fasc. 1-2; Vol. VIII, Fasc. 1-2; Vol. IX, Fasc. 1-2; Vol. X, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	14
Atthya Cintāmani Didhiti, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3
Atthya Cintāmani Didhiti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 @ -/10/- each	7
Atthvārthadhigama Sūtra, Fasc. 1-2-3 @ -/10/- each	1
Iśthacintāmoni, Fasc. 1 @ -/10/- each	2
Ākāṅḍa-Mandanam, Fasc. 1 @ -/10/- each	1
Ul'si Satsai, Fasc. 1 @ -/10/- each	3
Pamita-bhava-prapañca, Fasc. 1-14 @ -/10/- each	8
Ītara Naishradha (Text), Fasc. 6-12 @ -/10/- each	1
Vāsagadaśō (Text and English), Fasc. 1-6 @ 1/- each	6
Ajjalaggaṃ, Fasc. 1 @ -/10/- each	0
Alāla Carita, Fasc. 1 @ -/10/- each	0
Arāha Purana (Text), Fasc. 2-14 @ -/10/- each	8
Arāha Kriyā Kautāli, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3
Ayū Purana (Text), Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	8
Ādānta Sūtras (Text), Fasc. 7-13 @ -/10/- each	4
Ādhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- each	5
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/-	5
Ditto Vol. III, Fasc. 1	0
Bhānitam, Fasc. 1	0
Ādaratnākara, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4
Bhāt Svayambhū Purāna, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3
Bhannaradiya Purana (Text), Fasc. 3-6 @ -/10/- each	2
Yāśāstra, Fasc. 1-6	6
Yoga Sūtra of Patanjali (Text and English), Fasc. 3-4 (Fasc. 3, Re. 1/-, Fasc. 4, Rs. 2/-)	3

Rajasthan Series.

Descriptive Catalogue of Bardic and Historical Manuscripts.	
Sect. i: Prose Chronicles. Part i: Jodhpur State. Fasc. 1	1
Sect. i: Prose Chronicles. Part ii: Bikaner State. Fasc. 1	1
Sect. ii: Bardic Poetry. Part i: Bikaner State. Fasc. 1	1
Śāntikā Rāthōra Ratana Singhaji ri Mahesadāsōta ri Khiriyā Jagā kahl. Part i: Dīngala Text with Notes and Glossary	1
Krisana Rukamanī ri Rāthōra rāja Prithi Rāja ri kahi. Part i: Dīngala Text with Notes and Glossary	1
Ādic and Historical Survey of Rajputana, Chanda rāu Jēta 92 fō	1

Tibetan Series.

Arakosah, Fasc. 1-2	4
Artika Kamdhenuh	1
Ādhaetotrasangraha, Vol. I	2
Lower Ladakhi version of Āsarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4
Yabindu (A Bil: Index)	1
Yabindu of Śārmakirti, Fasc. 1-2	2
Sam Śar Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4
Śāradīpah	1
Śābrjod āpag Ākhri Śin (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	24
Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each	14
Ā-Kun-Den	1
Tibetan Texts. The Song of the Eastern Snow Mountain	1

Series of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/- each	34
Series of ditto (Palm-leaf and selected paper MSS.) @ 3/- each	8
Series of Sanskrit Buddhist Literature, by Dr. R. L. Mitra	5
Series on the Search of Sanskrit MSS., 1895-1900, 1901-1905, and 1906-1911 @ -/8- each	1
Series of the Scientific Periodicals in Calcutta Libraries	5

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the Treasurer, Asiatic Society, only.

Books are supplied by V.P.P.

